

AGYAGFALVA

Református templom

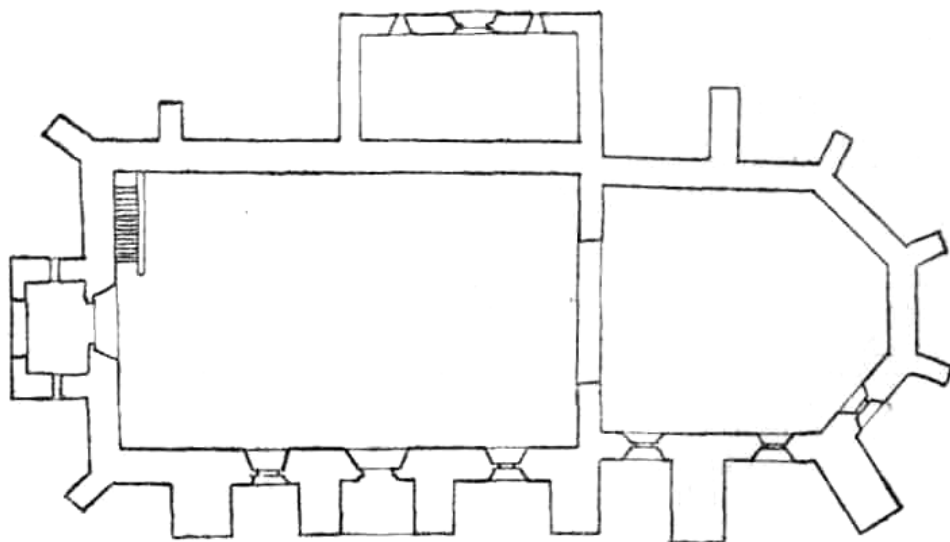
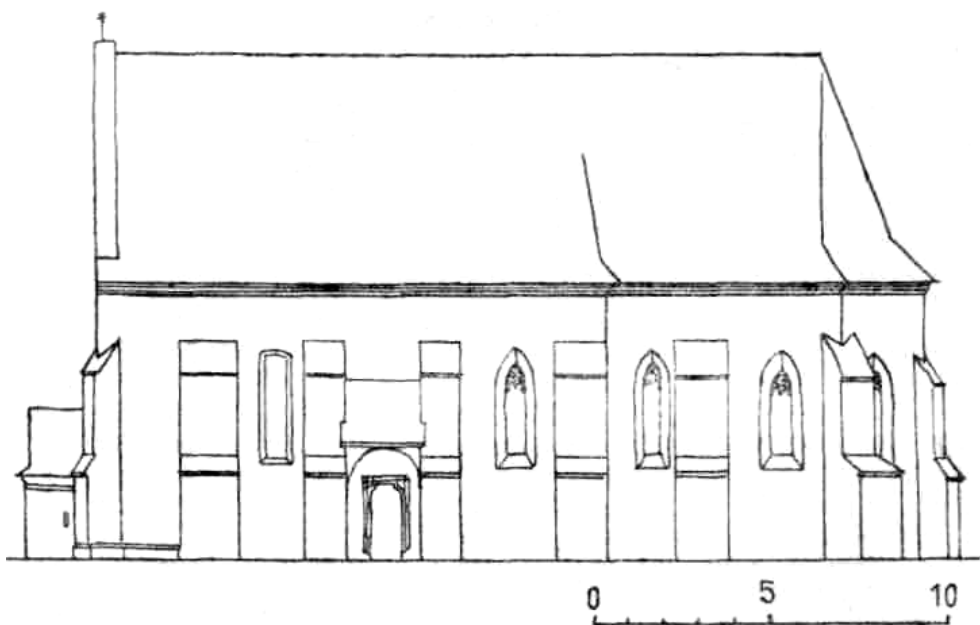
A falu közepén alacsony kőkerítéssel körülvelt gótikus templom áll, a kerítés délnyugati felébe foglalt toronnyal, mely bejáratul szolgál. A cserépfedésű kőkerítést néhány vaskos támpillér erősíti. Keleti oldalán még egy bejáratot találunk. A *torony* felfelé keskenyedő, párkányokkal nem tagolt falazatú, lőrésablakkal. A második szint homlokfalán építési emlékkő látható, 1628. G. D. felirattal. Az évszám az alsó két szintre vonatkozik, a tornyot később többször magasították.

A templom kettős térfűzésű, keletelt, támpillérekkel körbefogva, a sokszögzáródású szentély csak egy falvastagsággal keskenyebb a téglalap alakú hajónál.

A *hajó* nyugati fala háromszögű oromfallal zárul, sarkait átlós elhelyezésű, kőből faragott vízvetőkkel kettősen tagolt támpillérek erősítik, közöttük később épített portikus védelme alatt nyílik a *nyugati bejárat*, szemöldökgyámos kőkerettel, pálcátagokból és reneszánsz kimából kombinált profillal, mely a szárazon derékszögben megtörik. A kapu keretétől kezdve a falakon és támokon ferde metszésű lábazatot találunk a hosszfalak első támjáiig. A déli oldal hat támpillérével, melyből kettő a szentély déli fala mellett áll, egy későbbi renoválás alkalmával megvastagították, az eredeti részeken meghagyva a vályúzattal faragott vízvetőket. Az első vastagított tám után egy keskeny, szegmentíves ablakot találunk, a következő falmezőben kis tetőzet védelme alatt nyílik a *déli kapuzat* késő gótikus, szemöldökgyámos, pálcátagos kereteléssel, melynek gúla alakú bázisról indított központi tagja vályúzatok közé fogott körtetag. A hajó harmadik falmezőjében csúcsíves, halhólyagos ablakot láthatunk, hiányzó osztósudárral. A hajó északi falának keleti részénél raktárépület áll, melynek keleti fala láthatóan a hajdani sekrestye falát is magába foglalja. A hajó további északi falánál egy támpillért találunk, eredeti állapotában.

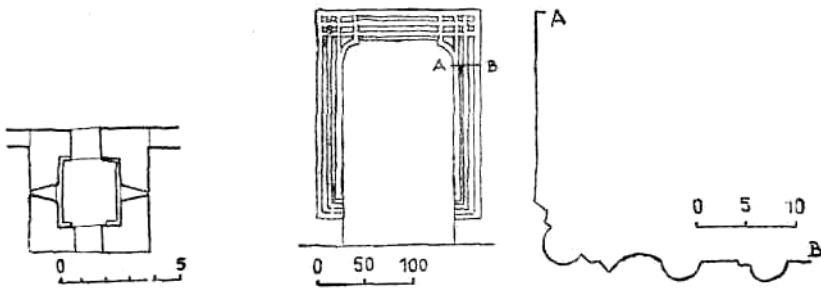
A *szentély* a nyolcszög öt oldalával záródik, sarkain gótikus támpillérekkel. A déli falon két, a délkeletin egy köríves, csúcsíves ablak nyílik, álló halhólyag, kör és kettős kör díszítéssel. Az északi szentélyfal közepéhez járuló támpillér vízvetők nélküli; úgy látszik, ez a sekrestye lebontott falának megmaradt része. Ugyanitt a bejárat elfalazott nyílása is felfedezhető.

A templom belseje gótikus jellegéből sokat veszített, a későbbi javítások nyomait viseli magán. A *hajó* nyugati bejáratától északra tömör mellvédes kőlépcső vezet a nyugati és északi fakarzatokra, ez a lépcső eredetileg egy *gótikus karzat* feljárójául szolgált. Orbán Balázs még épen találta a nyolcszögű pillérek nyugvó, félköríves árkádokkal épített karzatot (Orbán I. 35.); ma ennek csak nyomait találjuk: boltozatának indítása a mai karzat padlózatának vonalában, tartópilléreinek négy darab nyolcszögű kőfaragványa a torony előtt látható. Egy kőfaragvány a *pillér lábazata* volt, legalábbis erre utal négyszögű alapról kiemelkedő, prizmás saroklevél közvetítésével nyolcszögűvé alakított formája. A hajó egykor boltozott voltát az északi és déli falon megfigyelhető boltfióknyomok mutatják. Az északi falat ma két egymás fölé helyezett fakarzat foglalja el. A hajót virágminta nélkül festett kazettás mennyezet fedi,

36. Déli homlokzat és alaprajz

mely falba kötött gerendázatra van felszerelve, a hajó falkoronájától alább 170 cm-rel. Ezt a mennyezetet a bujdosó kurucból holland ezredessé lett Sándor Gergely őbester és felesége készítette. Két mezőben van felirat: IN NOMINE SACRO SANCTAE TRINITATIS LAQUNAR HOC AEDIFICARE VOLUIT PROPRIIS SUMPTIBUS ET FATICIIS GENEROSI DNIS GREGORIUS SANDOR DE AJAGFALVA [!] CUM CONSORTE GRATA CHATARINA SZEKERES. A másik kockában:

37. Kaputorony alaprajza

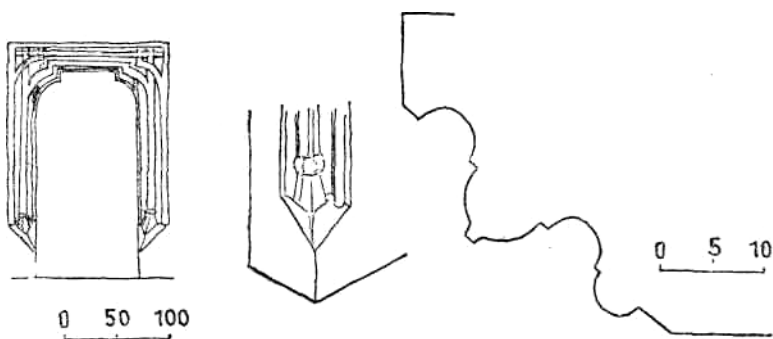
38. Nyugati kapu

PATER JUSTI ET MISERICORS NON ATTENDAS MULTITUDINEM INIQUITATU NOSTRARUM SED RESPICE FACIEM FILII TUI IESU CHRISTI REDEMPTORIS NOSTRI. ANNO 1725 DIE 20 AUGUST.

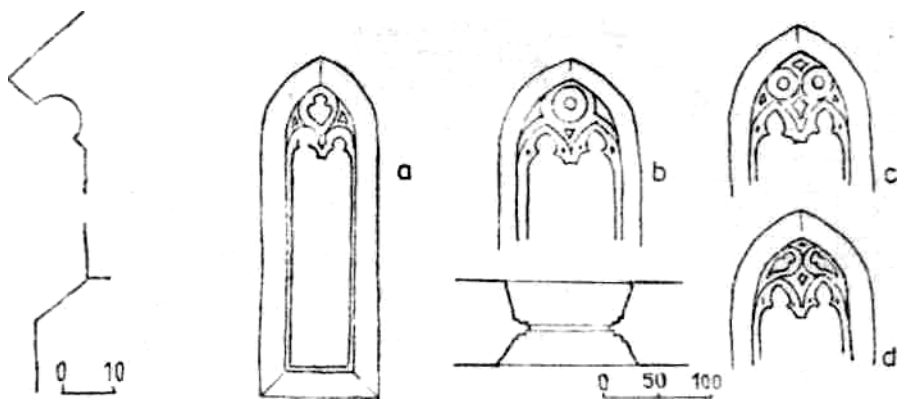
Szintén e házaspár adományából készült a diadalív északi falán álló szószék kettős volutasorral alakított koronája, melyet a hangvetőn a következő felirat tanúsít: IN MAIORE NOMINIS DEI GLORIAM FIERI VOLUIT GENEROSUS DNIS GREGORIUS SANDOR DE AGYAGF: CUM CONSORTE GRATA CHATARINA SZEKERES. Belül a dátum: ANNO 1725 DIE 20 AGU. — A voluták közötti táblán javítását öröktették meg: (feloldva) MEG UJITATTA E KORONÁT ANTAL LÁSZLÓ UR.

A hajót és a szentélyt magas félkörívű, kiugró, hengertagos gyámra támaszkodó *diadalív* választja el. Ennek egyik eredeti, leszelt élű köve most a raktáépület lépcsőjéül szolgál, szélessége a diadalív falszélességével egyezik. A diadalív fala a padlástérben nem folytatódik, háromszögű oromfalát visszabontották.

A *szentély* hajdani boltozatának bizonyítékai a lefaragott gyámkövek nyomai a falakon. A keleti falsarokban két fordított kúp alakú, tago-

39. Déli kapu

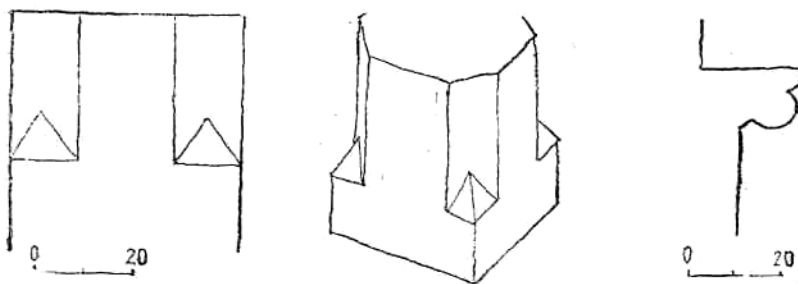
40. Támpillér vízvetője és lábazata

41. Kőrácsos ablakok a szentélyből (a-b-c) és a hajóból (d)

zott *gyámkő* a helyén maradt. A szószék lépcsőjében pedig egy egyszer hornyolt *téglaborda* darabja látható. A szentély déli oldalán, a második ablak alatt elszedett, félköríves *ülőfülke* található. A keleti részt fa orgonakarzat foglalja el, mellvédjének hat kockáján a mai szürke festés alatt virágminta látszik. Az orgona homlokzatán az 1862-es évszám és **ÁTALAKITTATOTT 1931** felirat olvasható. A szentélyt most a hajóéhoz hasonló festésű kazettás mennyezet fedi, két feliratos mezővel. Az egyik: **IN GLORIAM SACRO SACTAE TRINITATIS HAC PARS LAQUONARIS EST ERECTA SUMPTIBUS ECCLESIAE**. A másikon: **TEMPORE PAROCHI R. PETRI PECSI CURA. IUDICIS ECCLESIAE JOHANIS HEGYI ANNO 1739 MENSE AUGU. DIE 14**. A templom piacára néző előpadok mellvédjeinek virágmintáit ma szürke festés takarja, **UJJITTATOTT 1895** felirattal, egyik padon megmaradt a régi évszám: **KÉSZÜLT 1806**. A papi pad mellvédjén is épen maradt egy festett törvénytábla. A szentélyben lappangó falképekről van tudomásunk.

A hajót és szentélyt közös nyeregtető fedi, a szarvazat egyik gerendáján az 1827-es évszám látható.

A falut 1506-ban, a székely közösség itt tartott közgyűlése alkalmával említik először (SzOkl I. 313.), fél évszázad múlva felbukkannak azok az Agyagfalvához közeli szomszéd faluk is, melyekkel a közös templomhasználat révén részben máig kapcsolatban áll. 1566-ban jelenik meg az azóta beolvadt Fancsika (Fanchijka), a ma is hozzá tartozó Décsfalva (Dechfalwa), a múlt század végén önállósult Székelymagyarós (Mogijoros) (SzOkl II. 198.), 1567-ben említik a XVIII. század közepe után önállósult Mátisfalvát (Mattijusfalwa) (SzOkl II. 219.). A templomról s az annak fenntartását szolgáló egyik sajátos jövedelmi forrásról 1579-ből van emlékezet az egyházközség legkorábbi jegyzőkönyvében feljegyzett iratok között: „1579-ben írt és költ Ekklesia végzései. Templomba való temetésekről, Templombeli székek fizetéséről. Ez az 1579-ben költ Ecla végzései meg erősítették 1628-ban Galgotzi István esperestségében.” (Agyagfalvi Protocollum. 1742 táján. 67. EgyhLvt.) Ez utóbbi határozatot 1780-ban ismét megújította az esperes: „Agyagfalván juxta usum antiquum az Uj Házások ezután is adják meg a mint eddig a Szék Váltóságát

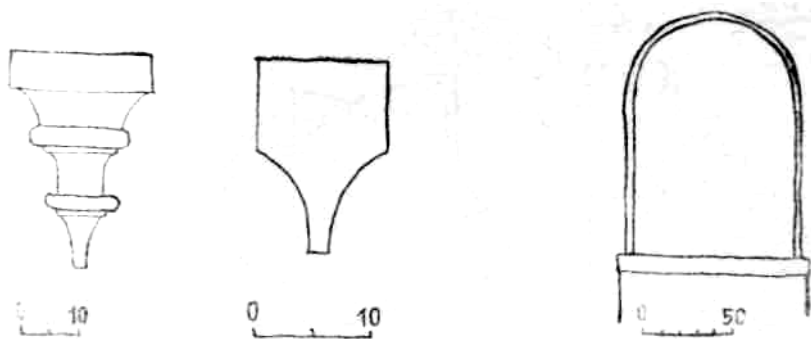
42. A lebontott karzat lábazati kövei

43. A diadalív vállköve

Templom számára.” (Protocollum seu Matricula 1779. 146.) Az iratok már nincsenek meg, csak e hivatkozásból van tudomásunk róluk. Az 1628-as megújítás bizonyára összefügg a torony építésével.

A „Templumhoz tartozó földek” és az „Ecclesiahoz való Bonumok” leltárát 1660 után valamelyik évben vette jegyzőkönyvbe a vizitáció. Az úrasztali felszerelés tárgyai után bejegyezték: „Ezek mind voltak ugjan, de Ali Passa be jövelekor mind elvesztenek. [...] Harangh kettő volt, most cziak egy vagyjon.” (Liber Eccl. Udv. 1644. 130.) A templom történetére nézve is jellemző, hogy a közben pótoltt javak 1715-ben bejegyzett tárgyait ugyancsak kihúzták a leltárból, mert azok ismeretlen körülmények között ismét megsemmisültek (Liber Eccl. 1715. 74.; Protocollum seu Matricula 1779. 146.), míg az azután szerzett javak nagy része az I. világháborúban semmisült meg. Az adományozók között egyre felbukkan a kazettás mennyezetet készíttető Sándor Gergely, majd utódainak a neve; ez a család Sándor Mihály révén 1609-ben kapott nemességet és adómentességet (Liber Regius G. Báthori VI. 262.; lásd Jakab 1901. 337.).

Az egyházközség jegyzőkönyvébe, annak megkezdésétől, épp a mi okulásunkra, rendszeresen feljegyezték a templom és torony javításait, ezekből pontosan követni tudjuk a mai templom kialakulását. „Az Agyagfalvi Ekklába való építésről: eruditione Posteritatis” cím alatt olvashatjuk: „1756-ba rakattuk magasabbra a Tornyt, Melly is igen alacson lévén, Tkts. Obester Sándor Gergely Ur ada fl. 40, mely az Eklesia maga vékony tehetségit hozza tévén in circa mintegj Száz husz forintokkal építők fel a Tornyt, holyagoston a szarvazattyát, amint most vagyon. [...] 1757-be vettük zár alá a Tzintermet, tsináltatván egy zárat fl. 1. den. 36. [...] 1760-ba A Templomnak kívül és belől való vakolásáért igértünk vala Gyárfás Mihály Szász kőművesnek flr. 55, mellyet Novemberben végezvén, belől a vakolásból le hulla, mellyet mig ujra nem reparál, tartoztatott meg az Ekla nyoltz magyar forintokat. Ugyan 1760-ba Tsináltatták az Éneklő Kart magok költségeken akkori Praedicator Pálfy János, Oskola Mester Bardotzi T. András és Jósa György, melybe senki más nem contibualt. Ugyan 1760-ba Tsináltattuk a Tzinterembe a gabonást Ekla számára, kerülvén az Eklának igen kevés költésibe. — 1762-be El hasadván a nagyobb harang, Husvét előtt öntettük

44. Gyámkő a szentélyben
 45. Téglá bordaprofil
 46. Ülőfülke a szentélyben

meg Régeni Szász Brassai Sámuel által. [...] volt az harang, mely el hasadott, 254 font. [...] Az ablakokat tsináltattuk a Templomra Ao. 1763, ónba rakatván mind a négyet, belé rakatván a romlott ablakokból való üveget is. És adtunk érte in Suma Fl. 26.” — Ezek Pálfi János lelképásztor feljegyzései (Agyagfalvi Protocollum 1742. 11—12.). Az adatok a továbbiakban is ugyanilyen részletességgel sorakoznak; ezekből csak a fontosabbakat emeljük ki, elsőként idézve a templom 1789-ből való rövid leírását: „Vagyon az Agyagfalvi Máter Eclában egy kő Templom, Mennyezettel és tserép fedéllel, és egy Kő Torony Sendellyel fedve, és két, nagyobb és kisebb harangokkal egybe, a templom kőfal kerítéssel, sendellyel fedve vagyon békerítettve, melly kerítésben vagyon építve Deszkából sendellyel fedve egy Hámbar. [...] Ez a Templom, Torony és harangok köz a Filiákkal.” (Uo. 65.)

A templom javításai: „1806. A templombeli Székek újra tsináltattak a Templom padimentomjával (Ajtaival) együtt, amelly felyebb emel-tetett. [...] 1823-ban 8-berben a Templom mellett felnyúló kőlabak és a kerítésnek Sendely alatt levő része újra fedetett.” (Uo. 16, 19.) „A le folyt 1827-k Esztendő Május Hónapja 7-k napján hozzá fogván Sz. Temp-lomunk Fedele Renovatiojához, annak 22-k Junii vége is lett és újból szarvazat tétetett, Párkány huzatott, és az hol a régi cserép hibázzott, ujjal pótoltatott, egy rend gerendázat tétetett és a Menyezetett tartó és nagyon le hajlott Gerendázat fel huzatott és fel köttetett. [...] került mind öszve cir. 600 M. forintjába az Ekklésiának. [...] egy szivvel, lélek-kei rajta voltak a munkán az Ekklésiabeli emberek.” (Uo. 95.) 1786-ban öt ablakra készít vasrostélyt „Kováts Tzigány Puli Samu”, Szabó Fe-renc pedig „a négy ablakban 112 ujj üveg Tángyér karikát”. (uo. 13.). 1819-ben „végeztetett bé a Templom oldalába épített Gabonás, mellyet Rátz Kelemen uram 72 Magyar forintokért még az 1815-k esztendőben magára vállalt” (uo. 73.).

A toronyot is többször javították. 1788. május 4-én „az Isten Nyila meg ütötte a Torony Tetejét”. Kijavítván hibáját, „az Felső Hojagjáról a Sendelly is le verettetett” (uo. 35.). Mai magasságát és formáját később kapta: „1804-dik esztendőben a Torony másfél öllel magasitaván Ujra szarvaztatott. Mind a más fél öl kő rakásnak, mind a Szarvazatnak Mes-

ter embere lévén Rátz Kelemen. Uj gombot készítettett Tekintetes Détsfalvi Sándor Josef Úr 35 M. forintokkal. [...] megmérettetvén azon Gomb Buzával, lett három Véka s fél” (uo. 15.). 1881-ben a megavult zszindelyfedelet lebontva, a mai bádoffedésű gúლისakot készítették (Márk Mihály: *Tornyunk története*. Kézirat. EgyhLvt.).

Az Úrasztalát udvarhelyi Lukács Mihály készítette 1790-ben, Agyagfalvi Sándor János özvegyének adományából (Agyagfalvi Protocollum 1742. 94.). Az orgona készítője 1839-ben keresztyénfalvi Schwáb Márton (uo. 20.). A harangokról is bőséges adatanyagot találunk a feljegyzésekben. Az 1762-ben újraöntött harangot 1772-ben Korondi Mátéh István és Sámuel, 1804-ben Segesvári Grósz János ismét újraönti, 522 font súlylyal és 585 forintért (uo. 13, 15.). Ez még 1916-ig, háborús beolvasztásáig szolgált. A kisebb harang régi lehetett, újraöntése előtt feliratát, illetve évszámát nem tudták helyesen leolvasni. Ezt jegyezték fel róla: „1836 Majus 10. Mikor egy Vasárnap reggeli templomra harangoztak, a kisebb harang az öszve huzáskor el hasadott, az Harang régi volt nagyon, a mint az Esztendő Számját ki nézhettük, még 1000 előtti. Ujra öntettük Segesváron, a mint a rajta levő Harang Öntő Neve is mutatja, meg méretvén az előbbi mekkoraságában nyomott 203 Fontot. [...] Ujraöntve meg méretett, találtatott 438 és fél fontosnak. [...] Került ezen Harang meg ujitása 1011 Magyar Forintba.” (Uo. 19.) Ez a mai kisebbik harang; körbefutó felirata: AZ AGYAGFALVI EV. REFORM. EKLÉSIA UJRAÖNTETTE A MAGA KÖLTSÉGÉN 1836 MANCHEN MIHÁLY ÁLTAL. A mai nagyobbik harang 1923-ban Nagyszebenben öntetett. A toronyban egy régi kovácsoltvas óraszerkezet is található.

Az agyagfalvi templom a későbbi javítások és átalakítások köntöse alatt is megőrizte a késő gótika stílusjegyeit, formái nagy részben a XV. század végén történt építésre vallanak. Találunk azonban e korba nem illeszkedő részleteket is: korábbi formát képvisel a diadalív hengertagos vállköve; későbbi időre mutat a reneszánszhoz való átmenetet képviselő nyugati szemöldökgyámos ajtókeret. Ez figyelmeztet arra, hogy a hajón alapos falkutatásra van szükség: nem korábbi-e a szentélynél; vagy, ami szintén lehetséges, hogy a hajó nyugati, lábazattal körbefogott része a hajdani kőkarzattal és nyugati ajtókerettel nem későbbi-e néhány évtizeddel, mint a hajó többi része és a szentély. A késő gótikus elemek a valamivel korábban építkező Böggözzel mutatnak rokonságot, a kőkarzat pedig létevel is, formájában is Derzs felé mutat. (A karzat 1895-ig állott.) Mind a hajó, mind a szentély bordás boltozattal készült, ezek a kazettás mennyezetek készítéséig, 1725-ig, illetve 1739-ig állhattak. Talán romladozásuk kezdetén került sor a különös támpillér-vastagításra a déli oldalon. A templom közvetlen környékéből a cinteremfal és torony léte csak 1628-tól igazolható. A későbbi idők egymást követő javításai és a berendezés több rendbeli megújítása nyomán a templom elnyerte mai alakját. Utoljára 1962-ben javították, megszabadítva a faragott köveket a mészárétegekből és lebontva a torony két oldalához tapadó fészereket.

Irodalom

Benkő 1778. II. 188. — Jakab Elek: *Agyagfalva és a tér*. VU 1867, 44. — Orbán I. 35. — Jakab 1901. 324, 337, 339. — Gerecze II. 941. — Malonyay II. 70, 78. — Debreczeni 1931. 23—25. — Ștefănescu 1938. 34. — Rugonfalvi 1939. I. 170. — Ko-

rompay 1942. 220. — Kováts 1942. II. 704. — Nagy Lajos 1942. 11. — Balogh 1943. 98. 119, 216. — Entz 1943¹. nov. 13. — Juhász 1947. 32, 42, 134, 137. — Darkó 1953. 202. — Radocsay 1954. 108. — Vătăşianu 1959. 562, 773. — Dávid 1963. 40—41. — Dávid 1969. 545, 546. — Drăguţ 1972. 82.

ALSÓBOLDOGFALVA

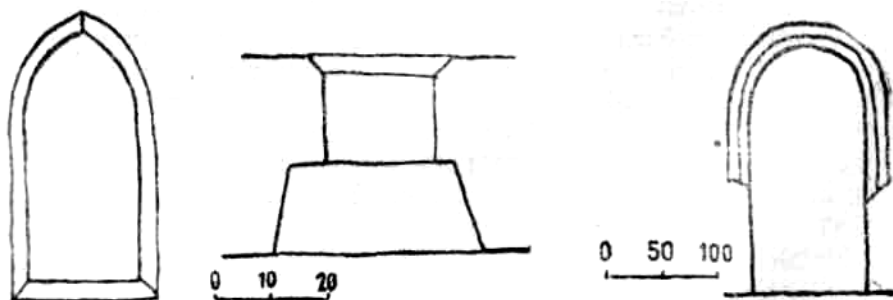
Unitárius templom

A falutól északra, a Küküllő dombvonulatának alsó lankáján egykor négy templom sorakozott (unitárius, ortodox, református, görög katolikus, a két utóbbit lebontották), ezek közt legrégebbi az unitárius templom. Adataink szerint 1791-től épült, keletelt fekvése, néhány helyén maradt és másodlagosan beépített gótikus részlete azonban mutatja, hogy átépítetten is középkori eredetű templommal van dolgunk.

A nyugati homlokzat előtt álló torony alsó harmadát erős övpárkány választja el a keskenyebb felső szakasztól. Félköríves bejárata fölött, az övpárkány alatt egy lőrésszerű ablaknyílásban a külső falsíkban kőből faragott kis *csúcsíves ablaknyílás* van. Ugyanezen a szinten, a falazókövek közül szembetűnik egy nagy, egyik oldalán simára faragott kőhasáb, mellette ugyanolyan mészkőből egy élén derékszögben vályúzott kötőmb is. E másodlagosan elhelyezett kövek eredeti rendeltetését nem ismerjük.

A hajó nyugati falát észak és dél irányba kilépő támpillérek erősítik, ezek éppúgy nem gótikus jellegűek, mint a sokszögzáródás négy támpillére. A portikussal védett déli bejárat vakolattal elfedett, félköríves lezárású *kő ajtókerete* ma felismerhetetlen tagozású, a vakolatból újr húzott keretelés a száron 75 cm magasban ferde metszésről indul, az átmeneti vagy késő gótikus ajtókeretek kiképzésére emlékeztetve. A szentély sokszögzáródása nem gótikus jellegű. A hajó északi falán, közvetlenül a nyugati tám mellett magas elhelyezésű keskeny ablak nyílik a karzatról. Az északi fal keleti saroktámjának lábazati részéből egy félhengeres törzsű, lefelé szűkülő formát mutató kő domborodik ki, a felületét befogó vakolás rétege alatt egy kúp alakú gyámkő sejthető.

Ezek a bizonytalanul megítélhető faragványok azért fontosak, mert a templomban lévő két kivételes fontosságú faragvány kiegészítői, a szószék ugyanis *két boltzárókőre* van ráépítve. A nagyobb és tagozottabb zárókő kúposan szélesedő, tárcsája orrtagos törzséről három, most sza-

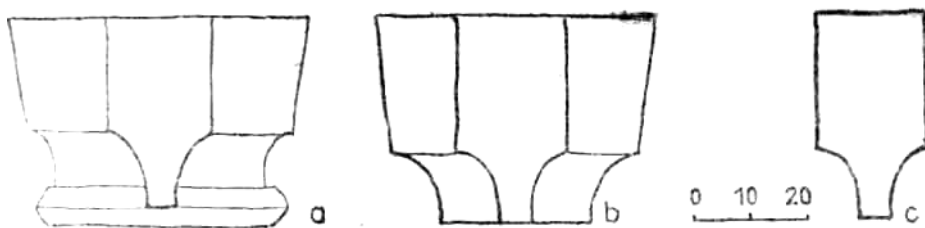
47. A torony nyugati emeleti ablaka

48. A déli kapu profilja

badon látható és három, most a szószék falával eltakart bordaindítás felülete emelkedik ki, ezek korai formájú, kétoldalt vályúzott bordák. Az alol elhelyezett másik zárókőnek nincs kiszélesedő pereme, kúpos törzséről négy borda indul, ebből mostani helyzetében kettő van szabadon. A zárókövek és a bordaindítások azonos méretűek a székelyszent-erzsébeti két zárókővel, a hasonlóság alapján elképzelhető, hogy ezek felületére is szimbolikus ábrázolásokat, esetleg évszamos feliratot faragtak. A zárókövekről indított bordák alapján rekonstruálható a szentély is, amelyhez tartoztak. A nagyobbik zárókő a sokszögű boltmezőben, a kisebbik az előtte levő keresztboltozatos szakaszban állott. A szent-erzsébeti zárókő alapján feltehetően a régi szentély is a XV. század első negyedében épült. A mai nem azonos vele. Ezzel szemben előfordulhat, hogy a hajó a XVIII. század végén nyert külsője ellenére is középkori eredetű. Egy elkövetkező falkutatás során tisztázható majd mind a torony, mind a hajó építéstörténete.

Adataink a régi templomról nem szólnak, bár a faluban, amely a pápai tizedjegyzékben is előfordul, templom léte a XIV. század elejétől bizonyosra vehető. A jegyzékben mindkét Boldogfalva szerepel így másodlagos kérdés, hogy az adatok közül melyik vonatkoztatható Alsóbaldogfalvára. „Villa Marie” Patakfalva és Bögöz között olvasható, ezt Felsőboldogfalvával tarthatjuk azonosnak, Alsóbaldogfalva adatai tehát: 1333-ban „Item Paulus sacerdos de villa Sancte Marie solvit VI. banales”, 1334-ben „Item Paulus sacerdos de villa Sancte Marie solvit II. banales” (MonVat I. 115, 133.). A falu neve 1566-ban, a lófők jegyzékében „Also boldogh Azzonij falwa” (SzOkl II. 199.), s ugyanígy szerepel a következő évben az itt található tíz szabad porta számbavételekor (SzOkl II. 219.). A reformáció után első adatunk az, hogy 1630-ban Korondi Molnos Miklós az unitáriusok papja (KerMagv 1900. 148.).

A mostani templom építéséről a mennyezetnek hajdani felirata tájékoztat, melyet az 1801. február 17-én tartott püspöki vizitáció alkalmával jegyezték fel: BIZONY AZ UR VAGYON EZ HELYEN, NINTSEN ITT EGYÉB, HANEM AZ ISTEN HAZA. I. MOZ. 28. 16. 17. — KEZDETT EZ ÉPÜLNI AZ ALSÓ BA.FALVI UNIT, ECCLÉSIA KÖLTSÉGES FÁRATTSÁGA S MÁS JÓLTEVŐK KEGYESSÉGEK ÁLTAL A. 1791, MEGFEDETETT BÁN FERENCZ CURATORSÁGÁBAN, MENNYEZETE PEDIG KÉSZÜLT A. 1796. GAGYI ISTVÁN CURATORSÁGÁBAN. T. KONCZ MÁRTON URAM PAPSÁGÁBAN. — VALAKI EZ HELYEN IMÁDKOZIK, HALGASD MEG ÉS KEGYELMEZZ MEG UR ISTEN. 2. CRONIC. 6. 21. (Idézi Páll Dénes: *Az alsóbaldogfalvi unitárius templom története*. Kézirat, 1968. EgyhLvt.) A templomtörténet szerint ugyanebben az időben épült a torony is, 1803-ban fejezték be, a bádofedésű sisakon ma is látható 1903-as évszám a javítását, fedelének megújítását jelzi. A hajó nyugati felében fakarzat áll. A szószéket a templommal egyidőben építették, pelikános díszű koronájának hangvetőjén ez a felirat olvasható: KÉSZÜLT EZEN KORONA ISTEN DITSÓSÉGÉRE [1800] AZ ABA FALVI UNIT EKKLÁBAN LEVŐ KEGYES ASSZONYOK KÖLTSÉGEKEN — TSINÁLTA SEGESVÁRI GOOS JÁNOS GYARMATI DÁNIEL KURATORSÁGÁBAN. A padokon az 1819-es

49. Két boltzáró (a, b) és bordaprofil (c)

évszám és a korabeli kurátorok nevei voltak olvashatók, ezeket ma már egyszínű festés takarja; az orgona 1821-ben készült (Páll, uo.), ma a kopjafa faragású orgonaszekrény a szentélyzáródásban egy alacsony pódiumon áll.

A toronyban ma két Szebenben öntött harang van 1921-es és 1923-as évszámmal. Elődeikről annyit tudunk, hogy egy 1760-ból való harangot 1811-ben, egy 1762-ből való kisebbet 1813-ban, majd 1852-ben újraöntöttek. Egyiknek feliratát a levéltári adatokból ismerjük: AZ ALSÓ-BOLDOGASSZONYFALVI UNIT. ECCLA ÖNTETTE MAGA KÖLTSÉGÉVEL ISTEN DICCSŐSÉGÉRE 1813-BAN CIKE ANDRÁS PAPSÁGÁBAN ÉS GYARMATI DÁNIEL CURÁTORSAGÁBAN SEGESVÁRI HARANGÖNTŐ BAUMGARTNER JÁNOS ÁLTAL. (Páll, uo.)

Két javításról van tudomásunk. 1879-ben az esperesi vizsgálószék megállapítja: „A templom több helyen romladoxott, a tornyon is vannak ily nemű hiányok, melyeknek kijavítása iránt a vizsgáló hivatal megtette a maga rendelkezését.” Ennek nyomán 1887-ben csak a legszükségesebbeket végezték el, a nagyobb javításra 1903-ban került sor 2477 korona költséggel. A falakat vonóvasakkal megerősítették, a tornyot és templomot kívül-belül javították, ekkor tűntek el a mennyezet és padelők feliratai s a torony déli falának versbe szedett, buzdító — de a torony építéséről adatot nem tartalmazó — felirata (uo.).

A templom ezutáni kutatói számára figyelmet érdemlő feljegyzést hagyott ránk Geréb Sándor lelképásztor: „A cinterem majdnem mindegyütt tele van kővel, törmelékkal, sőt amikor 1901. évben a cintermet bekerítettük deszkakerítéssel, a sásfák helyét a legtöbb helyen mésszel rakott föld alatti kőfalba kellett csákánnyal bevágni.” (Geréb Sándor: *Az alsóboldogfalvi unitárius egyházközség története*. Kézirat. 1910. Egyh-Lvt.) Páll Dénes kiegészíti ezt 1966-ban: „amikor a betonkerítés oszlopait állítottuk fel, olyan helyek is voltak egy-egy sas helyén, ahonnan két-három elkorhadt koponyacsont került napvilágra” (Páll, uo.). Bizonyos tehát, hogy a templomot hajdan kőkerítés övezte, s a zárt cintermet évszázadokon át temetkezésre használták.

Irodalom

Orbán I. 20. — Juhász 1947. 10, 44. — Dávid 1966. 168.

ATYHA

Lebontott középkori templom

A magasan és eldugottan fekvő Atyha középkori templomáról biztos adataink nincsenek. Nem bizonyító erejű az a hagyomány, hogy a falun kívül több falu közös temploma állott, s számon tartott 1437-es évszámú harangja csak közvetve valószínűsíti ilyen korú templom létezését. Orbán Balázs ezeket írja: „Atyhához a reformatio előtt kilenc falu tartozott; e faluk közös temploma a falun aloli kerek erdőben volt, melyet most is Szentegyházás erdőnek neveznek, s ott a nagy kiterjedésű fényes templomnak ma is látszanak némi jelentőség nélküli romjai. Innen került elő az atyhái kisebbik harang, melyen minuskel írással e körirat jön elő: ANNO DOMINI MILLESIMO CCCC XXX VII.” (Orbán I. 140.) Ugyanezt tartja az egyházi hagyomány is, azzal a kiegészítéssel, hogy a reformáció előtt már csak három falu: Atyha, Korond és Pálfalva maradtak együtt (Schem 1882. 175.). A kilenc falu Atyha templomához tartozását nem tartjuk valószínűnek, nemcsak fekvésük ismeretében, de azért sem, mert három közülük a XIV. század elején önálló plébánia, a többi közelebb fekszik ezekhez, mint Atyhához, melynek nevével 12 szabad portájának számbavétele alkalmából csak 1567-ben találkozunk először (SzOkl II. 220.). Az látszik valószínűnek, hogy a „Szentegyházás erdő” nevű helyen épült Atyha első temploma, esetleg abban az időben, amelyből hajdani harangja is való. A század második felében ebből a faluból származott az az „Atyai Están”, akinek rovásírással felírt neve a bögyözi falképen felbukkant. Kiletét nem ismerjük; a családból később számon tarthatjuk az 1569. június 1-én kelt birtokügyi oklevélben szereplő Egregius Georgius Athajt, János Zsigmond udvari familiárisát (SzOkl II. 245.).

Atyha későbbi templomairól már többet tudunk. A falu népe a reformációval unitárius hitre tért és Korondhoz tartozott, majd visszatérve a katolikus hitre, előbb önállóságot szerzett és templomot épített, majd megszervezte Korond plébániáját is. Mindez 1622-vel veszi kezdetét. Bethlen Gábor 1625. március 15-én kelt rendeletéből megtudjuk: „Udvarhelyszéken Attyha nevű falubeli hiveink adják alázatosan értésünkre, hogy ennek előtte három esztendővel, Dávid Ferenc vallásáról az Romano-Chatolica religiora térvén, noha falujok a korondi templomhoz való megye volna, mindazáltal a három esztendő alatt azon Korondi Praedicatornak praedicationjára nem jártanak, a mint hogy nem is akarnak járni.” A fejedelmi határozat biztosítja az önállóságot és szabad vallásgyakorlatot. A határozatot Rákóczi fejedelem is megerősíti 1631-ben (az EgyhLvt-ből közli Veszely 1860. I. 289—290.). Egy 1651. október 4-én Olosz Pál esperes tollából származó segélyt kérő levél sze-

 ANNO DOMINI MILLESIMO

CCCC XXXVII

rint a templomépítés már folyamatban van. „In pago Sedis Udvarhelyiensis, Atyha dicto, Christianae pietatis instinctu pii incolae domum Omnipotentis Deo coeperunt struere” (Veszely I. 1860. 291.; Jakab 1901. 398.). Az adakozók közül Ferenczi György generális vikárius, gyergyói plébános adományáról tudunk, saját feljegyzéséből: „Atyhában az templomot kőből csinálták, Anno 1652, oda attam fl. 5.” (Veszely 1860. I. 146.) Tudomásunk szerint ez a templom a falu északi szélén épült, nem messze a maitól; fennállásáról ezt olvassuk: „Templum a. 1653 (Decretum Visit. 1784. 1020.). aedificatum, quod perstitit usque a. 1795, novum templum a. 1799 erectum. Ecclesia ad S. Mariam Magd.” (Shem 1882. 175.) Amikor 1707-ben a korondi katolikus egyház megerősödik, Atyha a saját templomának fenntartásával marad: „nekik elég épületek van Atyha megyéjében a kit építenek” (Veszely 1860. I. 292.).

A mai, kőfallal kerített, keletelt templom 1797—1799 között épült (Domus Historia 16—17. EgyhLvt.). Magas nyugati homlokzati tornya van, orgonakarzattal épült hajóval, félköríves apszisú szentéllyel, ennek északi oldalához csatolt sekrestyével. Fő- és két mellékoltára klasszicista stílusú; a nyugati karzat alatt két, 1903 és 1904-es évszámú, kőből faragott szenteltvíztartót találunk. Tornyában két, 1922-ben Szebenben öntött harang és egy csengettyű van, az egyházi nyilvántartás szerint az 1437-es évszámú harang 1867-ben, a templomot sújtó tűzben tönkrement, anyagából más harangot öntöttek.

Irodalom

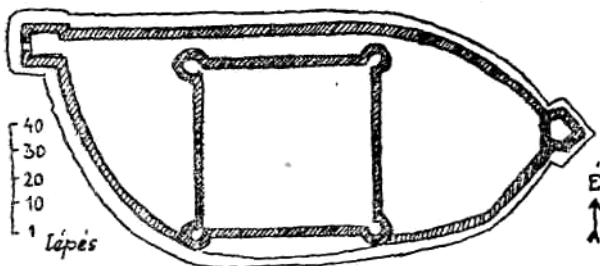
ETA I. 289. — Veszely 1860. I. 146, 289, 291, 292. — Orbán I. 140. — Schem 1882. 175. — Jakab 1901. 302, 398. — Gerecze II. 941.

BÁGY

Vármaradvány

A falu felett emelkedő kopár hegytetőn, a Homoród völgyétől 350, Bágytól 200 méterrel fennebb, 856 m magasságban a XVII. században vár állott. Fekvését ma csak a terepfelszín kiemelkedő és bemélyedő alakjából sejthetjük a gypsöznyeg alatt, formájáról Orbán Balázs leírása és megközelítő alaprajza pontosan tájékoztat. A sánccal körülvett külső vár ovális alakú, kelet felé elkeskenyedik és ötszögű bástyával végződik. Nyugati végén négyszögű kapubástya állott. A külső várhoz kapcsolódott dél felé közös fallal a négyszögű belső vár, sarkain kör alakú bástyákkal. Orbán a várat népvándorlás korinak tartja, állapotáról a XVIII. század végi pusztulása kapcsán így ír: „A kincsszomj által megkezdett rombolást tovább folytatta a vandalismus, mert a múlt század évtizedében az ábránfalvi Ugronok lerombolták a vár magasán állott falait, s annak elhordott anyagjával Ábránfalván udvarházat s más gazdasági épületeket emeltek; mit ők otthagytak, azt a falusiak hordották el. Ma e kimélytelen rombolás nyomában nem maradt egyéb, mint a falaknak földből alig kiemelkedő alaprakata és a sáncok bemélyülései.” (Orbán I. 173—174.)

A vár építéséről Kelemen Lajos közölt egy oklevelet, amit Apafi Mihály 1663. június 5-én adott ki Radnóton: „Udvarhely Széken Bagj,

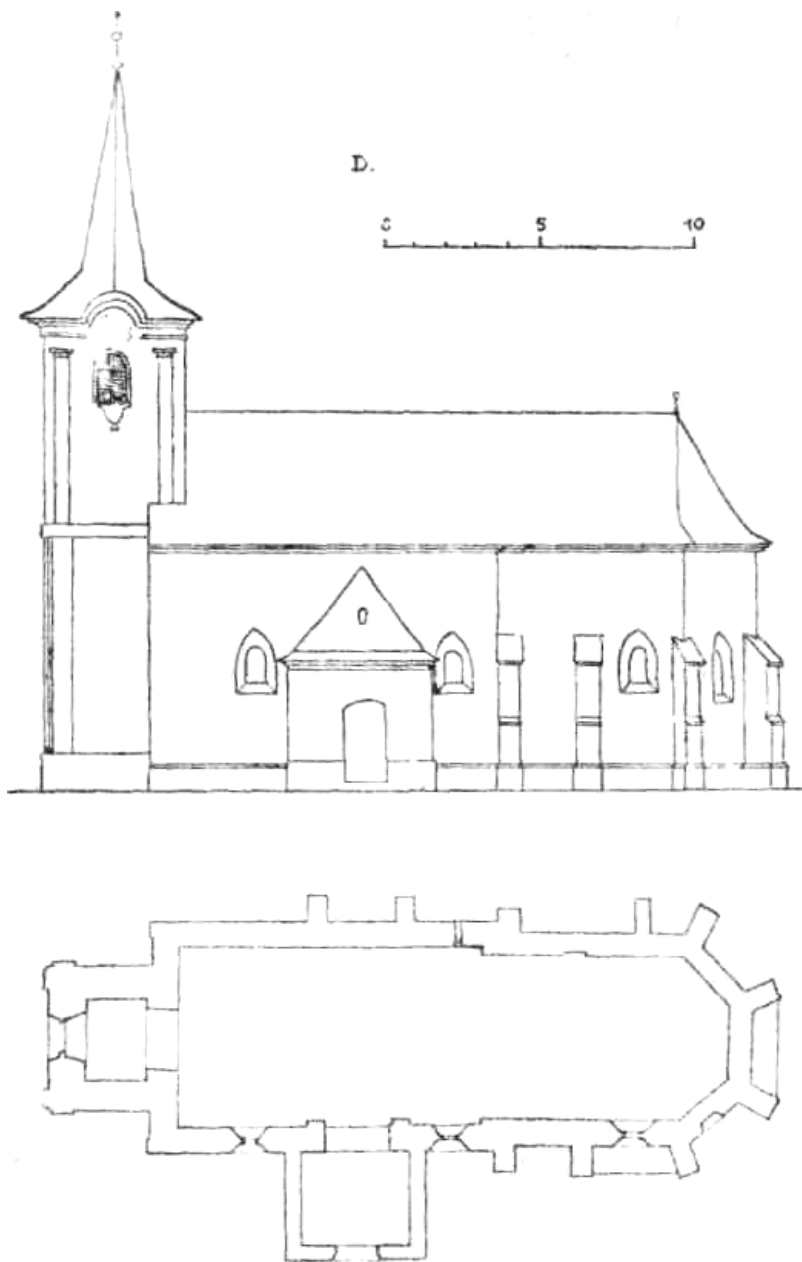
51. A bágyi vár alaprajza (Orbán Balázs után)

Ege, Dalija, Lokod, Patakfalva és Reczenied nevű falukbeli szegény egyházi nemes emberek találának meg minket alázatos könyörgések által, hogy ennek előtte való időkben kezdvén építeni Bagj nevű hegyen egy kastélyt, melyet már jobb részént véghez is vittek volna, ugy annyéra, hogy — kitől Isten oltalmazzon — ha kivántatnék, cselédeket is belé költöztetnék; de mivel azon falukból mind inkább hadban szolgálók s cselédek az vigyázásra alkalmatlanok volnának, méltóztatnánk annak idejében azon kastélyban cselédek vigyázására hatot, az kiket akarnának magok választani, honn hagyni. Kiknek alázatos könyörgésekre kegyelmes tekintetünk lévén, megengedtük.” (Kelemen Lajos: *A bágyi vár*. 33—36.)

Kelemen három megállapítását kell még ehhez hozzátennünk. A vár az 1658—1661 közötti török—tatár hadak dúlása s e vidék elpusztítása után keletkezhetett, „az építés kezdetét 1661-re, vagy 1662-re tehetjük”. Kialakulására nyilván hatással volt a szomszédos homoródszentmártoni templomkastély kiépítése. Mint ott, úgy itt is „a vár hat bástyája valószínűleg egy-egy külön falu építése és menedékhelye volt”. Valószínű, hogy az építésnek előzménye is volt: „Fekvésénél fogva kétségtelenül már e vidék legelső emberi megtelepedésétől védhető menedékhelyül kínálkozott” (Kelemen uo.). A várépítésre társult hat falu közül Dálya, Bágy, Patakfalva középkori és alkalmas fekvésű templomai köré is lehetett volna erősséget emelni. Talán azért esett a választás a bágyi hegyre, mert ott korábbi építmények maradványai ezt indokolták.

Református templom

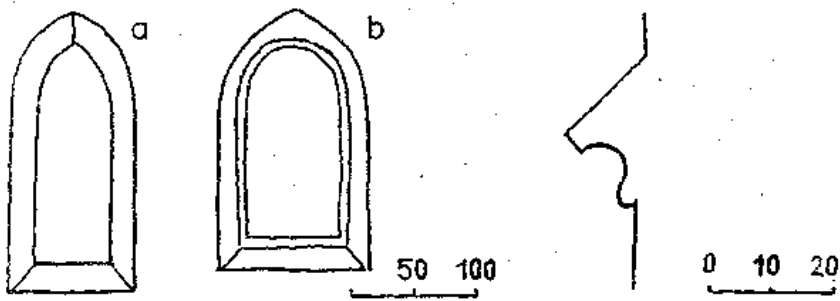
A falu alsó szélén, egy dombhajlat peremén áll Bágy középkori eredetű, részben kőfallal kerített, keletelt temploma. Nyugati nézetét az 1804-ben épített óraíves párkányú, gúlisakos torony uralja, keletről nézve az épület gótikus jellege szembeötlő. A torony építésével a hajó nyugati végét átalakították. A hajó déli falát eredetileg három tám erősítette, ahol a nyugat felőli volt, ott ma a ferde lábazat megszakad; mellette félköríves ablak nyílik. A másik két támpillért a későbbi portikus építésével annak falába foglalták, ebből nyílik az átalakított déli bejárat. A portikustól keletre csúcsíves ablaknyílást találunk. A hajó északi oldalát két tám erősíti, ezek kettős tagolásúak, *vízvetőjükön* vályuzat alatt pálcstag húzódik. A szentély felőli falmezőben egy kis ablakocska a szószék számára szolgált világosságot.

52. A templom déli homlokzata és alaprajza

A nyolcszög öt oldalával záródó *szentélyt* nyolc támpillér öleli körül, mindenik gótikus kiképzésű. Kettő a csak néhány cm-rel keskenyebb *szentély* hajdani diadalívének vonalában a hajó fala mellett áll. A déli oldal második falmezőjében *csúcsíves ablak* nyílik, a délkeleti falon egy ugyanilyen, de vakablakká alakított csúcsíves ablak látszik. Az északi falhoz hajdan sekrestye csatlakozott, nyomai főként az itteni támpillérek a többiektől eltérő alakításából láthatóak. A hajót és *szentélyt* ferde *kőlabazat* futja körül.

A torony déli oldalánál falépcső vezet a karzatra, a lépcső egy 80 cm hosszú, profilált kődarabon nyugszik, mely egy *késő gótikus ajtó-*

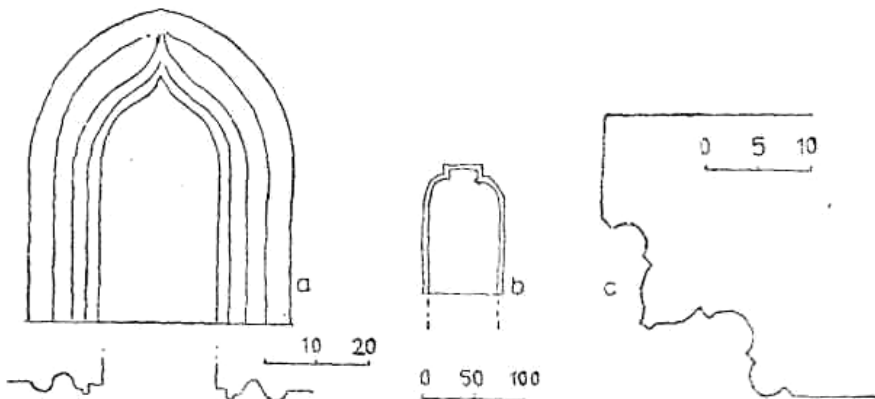
53. Gótikus ablak a szentélyből (a) és a hajóból (b)

54. Támpillér vízvetője

keret szárköve volt, vályúzatok közé fogott körte- és pálcstag profillal. Eredetileg a nyugati vagy déli bejárat kerete lehetett. Hasonlóan tagolt szemöldökgyámos keretek Agyagfalváról és Farcádról ismeretesek.

A templom belsejét átépítették. A síkmennyezetet tartó falakat lizénák tagolják és vonóvasak erősítik. A hajó nyugati felében fakarzat áll, az északi oldalon szószék, koronáján ez a felirat olvasható: 1832. ISTEN HÁZA SZERETETE — ÉS SZENT NEVE TISZTELETE — GERIEDEZETT A SZIVEKBEN — BÁGYI KERESZTYÉN HIVEKBEN — MIDŐN EZEN KORONÁNAK — HOGY LEGYEN ISTEN HÁZÁNAK — ÉKESSÉGE, LÉTÉLT ADTAK — VI. DE. — S EBBEN IS HIVEK MARADTAK.

A szentélyben két gótikus faragványt a helyén találunk. Az északkeleti falban egy csúcsíves keretbe foglalt számárhátíves *szentségtartó fülke*, az északi falban pedig a befalazott *sekrestyeajtó* szemöldökgyámos kerete látható. Elhelyezkedésük mutatja, hogy a szentély padlószintjét később megemelték. A szentélyzáródásban fából épített orgonakarzat áll, rajta kis orgonával.

55. Szentségtartó fülke (a), sekrestyeajtó (b), kapubélet-töredék metszete (c)

A toronyban két harang van, a nagyobbik felirat nélküli, 1920-ból való, a kisebbik feliratos: ÖNTETTE A BÁGYI EV. REF. EKLÉSIA 1887 BE SEGESVÁRI MANCHEN MIHÁLY ÁT.

Gótikus kehely. Az egyház tulajdonában van egy megkopott aranyozású ezüstkehely, lapított gömb alakú nodusza hat-hat domborított levéllel és hat négykaréjos rozettával van díszítve. Hatkaréjos talpát áttört, kúszóindás sáv díszíti. Ötvösjegye, felirata nincs, a XVI. század elején készülhetett.

Bágy kisméretű gótikus temploma a XV—XVI. század fordulóján épülhetett, a ma feltalálható részletformák egységes építésre vallanak. A támpillérsor esetleg a belső tér boltozott voltára utal, de erre egyéb bizonyítékunk nincs. A táмок vízvetőihez hasonló a felsőboldogfalvi szentély és a homoródszentmártoni torony támpillérei is megtalálható; mivel vidékünkön ezektől eltérő vízvetők fordulnak elő, a közelség és a rokon formák a bágyi és a szentmártoni építés között összefüggést feltételeznek. A hajót és szentélyt diadalív választotta el, a belső faltagolásban ezt ma kettős lizénák alkalmazása idézi. Szekrestyeajtójának kis csomkulása talán arra mutat, hogy szemöldökkövét eredetileg térbe csüngő liliom faragványa díszítette. A késő gótika korában kedvelt számárhátíves szentségtartót itt is megtaláljuk. A falu számára a templom építése esetleg egyházi önállósulását is jelentette.

A templom már készen állott, amikor Bágy neve először feltűnik okleveleinkben. 1566-ban a faluban öt lófőt tartanak számon (SzOkl II. 196.). A következő évben 20 kaput tüntetnek fel a szabad székelly porták adózásához (SzOkl II. 204.). 1576-ban a fejedelem 22, Komis Mihály két jobbágyporta után adózik innen (SzOkl IV. 37.).

A templom további történetét és az építéseket csak a XVII—XVIII. század fordulójától tudjuk követni. Ennél valamivel korábbról való az a vizitációs leltár, amely „a Templumhoz tartozó földek” és „az Ur Asztalához tartozó eszközök” felsorolását is tartalmazza, közöttük „Egy Ezüst Pohar, az gondja (!) Arannias. [...] Az Bagy Toronyban ket harangok.” (Liber Eccl. Udv. 1644, 119.) Az úrasztali felszerelést 1715-ben ismét leltárba vették, de „minthogy a fellyebb való Sacramentumi eszközök közül némellyek a sok revolutiók miatt el vesztenek, in Anno 1725 Die 25 Februarij” új leltárt készítettek, amelyben a gótikus kehely is szerepel (Liber Eccl. 1715. 19.).

Egy dátum nélküli határozatot ismerünk Nánási Mihály 1696—1706 közötti esperessége idejéből, mely a templomi ülésrendet szabja meg és egy érdekes összefüggésre világít rá: a templomi ülőhelyek jogát a gazdagabbak a vagyonuk mértékéhez kívántak kötni, mert ehhez volt kötve a templom körüli kerítés fenntartásának kötelessége is. „Visytatio lévén Bágyban Nanasy Mihály Senjorságában, az Templomban Délylesti harangozáskor be menvén, találtunk az Székek dolgában igen nehéz akadályokat és bajoskodásokat, mellyeket, az Ur Istennek áldott Sz. lelke velünk levén, így igazítottunk el: Az Dellre fekvő ajtaján az Templomnak be menvén, jobb kéz felől rendeltük, hogy az két rend Székek helyette ez után három rend Szék legyen [...] és a Praedikálló Szék előtt levő egy üres Szék helyly legyenek az három Szék helylyt kívánó embereké.” (Liber Eccl. Udv. 1644. 171.) Az 1721. március 30-án ugyancsak erről szóló határozat szerint: „[...] kiki a mennyi kertet csi-

nál a Parochia és Schola ház körül jószág után, annyi széket akart birni a Templomban is, szoross és kicsiny lévén penig a Templom, annyi Szék ki nem telik, a mennyi darabokba a kerteket osztották, innen vagyon, hogy némelyk nincsen egy ülés helyek is a Templomban. Tetszett azért a Sz. Vizitationak, hogy a Sz. Egyházbirája és a hét Hütesek a Templombéli székeket ujjabb és szorosabb rendben és egy folyásban csináltassák, mivel az sok dirib darab szék több helyet foglal el, és tizedekre osszák az ülés helyeket.” Az új rendet elfogadni nem akarók 1 forintig megbüntethetők, „melly büntetés fordittassék Templom szükségére” (Liber Eccl. 1715. 227.). Tudomásunk szerint az egyházmegyében először itt került sor szabályos padosorok kialakítására.

Az évenkénti megyebírói számadásokból tudomást szerezhethetünk a templomjavításokról. „Mindenféle pénzbeli perceptuma [...] ab Ao. 1777 [...] ad 1782 [...] azon üdő alatt sok féle szükségeire az Ekklesiának, kivált a Templom renovációjára s orgonára igen sok volt, amelyet a Presbiterium is számba vett.” A kiadás összege 527 forint 4 dénár. Tíz év múlva „Zólya János 1792-be az Ekkl. tornya építésire kéregetni kiküldetvén”, megkezdődik a mai torony építése, az 1804. évi bevételekből 831 forint 48 dénár „templom renovációjára és új torony építésire” fordítottatott. (Liber Ecclesiae Refor. Bagyensis 1742. EgyhLvt. Az adatok az 1780-as és 1800-as vizitációs jegyzőkönyvekben is szerepelnek.)

A templom mai belső formájának kialakítása egyrészt az 1792—1804. évi munkálataihoz, másrészt az 1891-ben történt javításhoz kapcsolódik, ekkor erősítették meg vonóvasakkal a falakat (PüspJel 1892). 1902-ben 1728 korona költséggel végeztek templomjavítást (uo. 1903).

Irodalom

Vármaradvány. Kővári 1852. 47. — Orbán I. 172—177. — Jakab 1901. 145. — Gerecze II. 941. — Kelemen Lajos: A *bágyi vár*. Székelység 1940, 33—36. sz. — Ferenczi 1972. 2.

Ref. templom. Sándor 1858/1942. I. 30. Orbán I. 172. — Kováts 1942. II. 707. — Juhász 1947. 42, 74. — Vătăşianu 1959. 554. — Dávid 1963. 41—42.

BARDÓC

Lebontott középkori templom

A pápai tizedjegyzék szerint Bardóc a XIV. század elején önálló plébánia volt, középkori temploma azonban nem maradt ránk. Az 1332-es jegyzék „Item Michael sacerdos de Bandachfolua solvit X banales antiquos et III parvos” (MonVat I. 106.) bejegyzését vonatkoztatják Bardócra (DIR III. 152.), de az 1333-as évből ismerünk egy „Ladislaus sacerdos de villa Bardach” és 1334-ből ugyancsak ezzel a papnévvel szereplő „villa Wardach” (MonVat I. 112, 134.) bejegyzést is; ez utóbbit általában Vargyással azonosítják. A helységnév még 1567-ben is, a szabad porták összeírásakor, „Bordocfalva” alakban tűnik fel (SzOkI II. 219.).

Közvetve középkori templom léteire utal *köriratos harangja* is, mely most az orgonakarzat alatt található; ezen Orbán szerint „még szakértők által is olvashatatlan és észlelhetetlen jegyek tűnnek elő” (Orbán I.

223.). A feliraton 21 betűjel van, a szöveg kezdetét az egyetlen felismerhető jegy: egy egyenlő szárú kereszt jelezheti. A betűk alakját, jellegét felismerhetetlenné teszi a durva, „borzos” öntés, formájuk részben a majuszkulás, részben az antikva írás betűire emlékeztet.

A falu református temploma a település közepén, két utca által közrefogott, ék alakú telken áll. Valószínű, hogy már a középkori templom is itt lehetett, cinteremmel körülvéve, mert a templom körül mind az úttest, mind a szomszédos telkek megbolygatásakor temetkezések nyomaira bukkantak. A keletelt templom nyugati homlokzatától néhány méterre áll a torony, bejárata fölött nemrég ez a felirat került elő: E TORNYOT TEMPLOMOT HELYISÉGÜNK DISZÉRE ÉPÍTŐK AZ ISTEN HIV TISZTELETÉRE. ÁLJ MEG JÓ KERESZTÉNY TEKINTS E SION[RA] — HOGY DITSŐSÉGET NYERJ AZ EGEK VÁRÁBA. ÉPÜLT FUNDAMENTO 1760-BA. MEGUJULT ELSŐBEN 1803-BA, MEGUJULT MÁSODSZOR 1861. HARMADSZOR 1891. Legalol az 1977-es évszám látható.

A kelet felé sokszögzáródású templom déli oldalán portikusszerű építményt találunk, ennek homlokzatán keletkezésének évszáma — 1882 — látható. Lehet, hogy maga a templom korábbi, s mai formáját a múlt század végi javítással alakították ki.

Benkő József saját szülőfalujáról, Bardócról is megemlékezik Erdővidék történetében. Idéz egy generális vizitációs határozatot, mely szerint 1709. június 10-én nem engedtetett meg Bardóc filiának Száldobostól való elszakadása és külön pap tartása. Ezeknek ellenére Bardóc 1710-ben már önálló egyházzá lett. Építkezéseiről ezeket olvassuk: „Épített ez az Eklésia Szép tornyot ao. 1702. Templomát is szépen újra építette A. 1768. A. 1766 Találtattak itt 339 Lelkek. Ezen Eklának Patronusa Mlgs Tserei Ház.” (Benkő 1770. Bardotz.) A torony építését megörökítő 1760-as felirat Benkő adatainak ismeretében csakis átépítésre vonatkozatható. A legutolsó építkezés a templomon 1880—1882 között történt. „Bardóc az új templomra az építőnek [...] 3300 frt-ot” fizetett (PüspJel 1880, 1881).

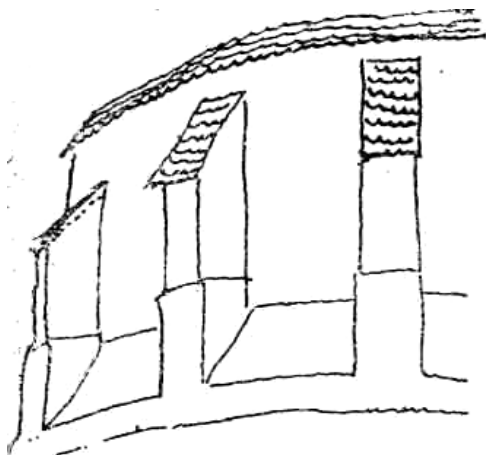
Irodalom

Benkő 1770. — Orbán I. 223. — PüspJel 1880. — Debreczeni 1932. 180—184. — Juhász 1947. 12, 46, 52, 53, 143, 144. — Darkó 1953. 207.

BARÓT

Római katolikus templom

Erdővidék központja, az 1968-ban várossá nyilvánított Barót nemcsak környékének, de az egész Székelyföldnek oklevéligleg legkorábban említett helysége, 1224-ben a székelyek szállásterületének határa (SzOkI I. 5.). Korunkra középkori épülete nem maradt, de valószínű, hogy a főtéren álló római katolikus templom korábbi építmények helyén és anyagának felhasználásával épült. A XIV. század elején már templomos hely Barót, sőt plébániájának papi jövedelme az átlagot jóval meghaladja, amint azt a pápai tizedjegyzék három évre vonatkozóan mu-

56. A cinterem támpillérei

tatja. 1332-ben „Item Damyanus sacerdos de borouch solvit XV. banales antiquos” (MonVat I. 106.), 1333-ban „Damyanus sacerdos de Baroch solvit VIII. banales antiquos” (uo. 112.), 1334-ben pedig „Damyanus sacerdos de Barchuch solvit II. verecenses et I. obulum” (uo. 134.). Mindhárom jegyzékben a sepsi plébániák közt szerepel.

A templom történetét a XVI. század második felétől nagy vonalakban követni tudjuk. Egyházi feljegyzések szerint: „Az új templom — a régi, 1564-ből való helyett (loco antiquae ex a. 1564) — a parókia közösségének költségén 1760—1767-ben épült, szentélye Georgius Keserü de Baroth nagyváradi kanonok költségével készítettet, tornyát pedig, mely 1802-ben földrengés miatt megrongálódott, 1822-ben újjáépítették.” (Veszely Károly: *A baróti plébánia*. 108.; Schem 1882. 34.) Az összefoglalt adatsort még néhányal kiegészíthetjük. Orbán Balázs a plébánia anyakönyvéből közölte azt az 1674 előtti feljegyzést, mely szerint a felekezeti viták idején a baróti asszonyok a templom ajtajában tartóztatták fel az azt elfoglalni akaró kikiűldötteket és protestáns prédikátorokat (Orbán I. 214.). A templom javítására is vonatkozhat Szebelébi Bertalan vikárius 1707. szeptember 30-án kelt végrendeleti adománya: „A Baróti templomra hagyok tíz forintot.” (Veszely 1860. I. 359.) Szintén építkezéssel függhet össze a VI. Pius által a baróti plébánia részére 1775. január 5-én kiadott búcsúengedély (Beke 1890. 113.).

Barót római katolikus templomát sűrű támpillérsorral erősített kőfal övezi, délen közbeiktatott barokk sisakú toronnyal, melynek alsó harmada korábbi építésű és hajdan kapubástyaül szolgálhatott. A várfalszerűen épített cinteremfal a közbeiktatott toronnyal késő gótikus építkezés lehetőségére utal. A barokk jellegű keletelt templom téglalap alakú hajóból és hozzá csatlakozó sokszögzáródású szentélyből áll, melynek északi oldalához egy kápolna és sekrestye járul. A belsőt barokk berendezés díszíti.

Meg kell említenünk még néhány baróti vonatkozású középkori adatot, ezek nagyrészt nem építészeti tevékenységre, hanem gazdasági

ügyekre vonatkoznak, vagy egy-egy korabeli személy szereplésével kapcsolatosak, de társadalmi és műveltségi viszonyokba engednek bepillantást. A kezdetekre nézve hivatkoztunk az 1224. évi adatra, eszerint már a tatárjárás előtt lakott terület lehetett Barót („Boralt”) környéke, a szomszédos területeken besenyő népességgel is. 1276 előttre utal vissza Magister Sandrinus de Sebus Bachon és Luca de Sebus Barut 1421-ben szereplő birtokügye; őseik Alsó- és Felsőrákoson, Baróton birtokukat a besenyők pusztulása után, de 1276 előtt királyi adományként kapták (SzOkl I. 115.). A XIV. században (1334) találkozunk Baróti Lőrinc (Fejér VIII. 4, 127.; Orbán I. 213.), majd 1395-ben az állítólag Zsigmond életét megmentő Cserei Balázs nevével (Fejér X. 8, 347.).

A XV. század elején a sepsi székelyek várépítő szándéka tűnik ki egy 1415-ös oklevélből, közöttük egy baróti személlyel is találkozunk, a várépítés körülményeiről azonban ennél többet nem tudunk. „Agasthy Kellemen de Barotfalu, sedis Schepsi” és más székelyek Brassó város bírása és tanácsa előtt egy darab földet Árapatak szomszédságában Botfalunak eladtak, hogy az 50 aranyforint vételárból a király párttűt ellenségei ellen várat építsenek: „Castrum seu fortalicium in terra ipsorum [...] edificare inceperunt.” (SzOkl III. 33—35.)

1459-ben Sepsiszék Barót környéki falvaiból megalakult Miklósvarszék (SzOkl VIII. 92.). Közügyeket intéző személyek tűnnek fel a XVI. század elején: „Gregorius Literatus de Barolth ac Stephanus Phileij”, mint Besenyei Babos Lukácsné egyik ügyvédje (SzOkl III. 184.). 1522-ben Tordai Pál gyulafehérvári kanonok részéről Hídvég, Árapatak és Barolth plébánosai megbízást kapnak a püspökség báránydézmaszedő szolgájának felkutatására és megidézésére (SzOkl II. 10.). Az 1566-os lófő-összeírásban Sepsi Baroti Pál a fő népek között szerepel (SzOkl II. 194.). A helység korabeli népességéről nyújt némi tájékoztatást a szabad székely portákról 1567-ben készült összeírás, ahol Barót a környéken a legnagyobb számmal, 73 kapuval szerepel (SzOkl II. 222.).

Irodalom

Veszely 1860. I. 359. — Veszely Károly: *A baróti plébánia*. Brassó, 1868. — Orbán I. 213. — Beke 1890. 113. — Karácson 1899. 216, 224, 235. — Rugonfalvi 1939. I. 189. — Darkó 1953. 205, 207, 209. — B. Nagy 1970. 328. — Kisgyörgy 1973. 56. — Sírbu—Pop 1977. 65.

BIBARCFALVA

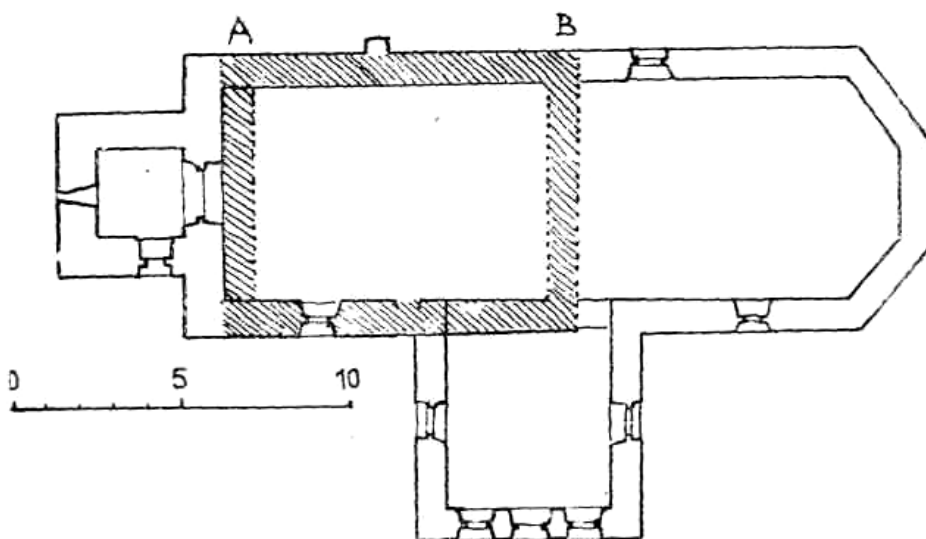
Református templom

A falu közepén, a főút mellett emelkedő, alacsony kőfallal körülvett templom középkori eredetű, többrendbeli átalakítás után mai formáját 1897-ben nyerte el. Az eredetileg azonos szélességű hajóból és szentélyből álló épületet 1794-ben nyugati homlokzati toronnyal, 1897-ben pedig a déli portikus helyére épített újabb résszel gazdagították. Az övpárkányokkal tagolt toronytestet lizénák fogják közre, óraíves koronázópárkányáról gúlisíkok emelkedik. A déli homlokzaton az 1897-es évszám látható. A torony alsó szintjét déli és nyugati oldalán köpenyfal erősíti, a déli oldalán bejárat nyílik a toronyaljba, majd innen a hajó nyugati

felébe. A nagy ablakokkal tagolt déli szárny háromszögű oromzattal zárt homlokfalán nyílik a főbejárat, fölötte ismét megjelenik az 1897-es évszám. A szentélyrész kelet felé a nyolcszög három oldalával zárul.

A templom belseje síkfedésű, a hajó nyugati felében fakarzat, a szentélyzáródásban orgonakarzat áll. Középkori építészeti elemeket már sehol nem találunk, de a hajó északi falát a *Szent László-legenda* 1972-ben teljesen feltárt falképsora díszíti, ez pedig nyilván mutatja a fal középkori voltát. A múlt század végi átalakítás előtt Orbán Balázs „szentélyének polygon záródása és köríves oldalkapuja” alapján a templomot az átmenet idejére datálja (Orbán I. 215.). A szentély ma is sokszögzáródású, de középkori jegyek nélkül, a félköríves, ferde metszésein alkalmazott hengertagos déli kapuzat egyházi feljegyzések szerint befalazva ma is a helyén van. A falképeket ismertető Huszka József 1884-ben „a bibarcfalvi, talán még román kori templomocská” kifejezést használja, majd később rakott boltívről és az északi fal közepét elfoglaló boltívtartó pillérről beszél (Huszka 1885. 215, 218.). Bár a XVIII. század második felétől adatainkból részletesen követni tudjuk a templom átalakításának történetét, a korábbi, középkori állapotára a falképek feltárásakor lehetővé vált megfigyelések alapján következtethetünk.

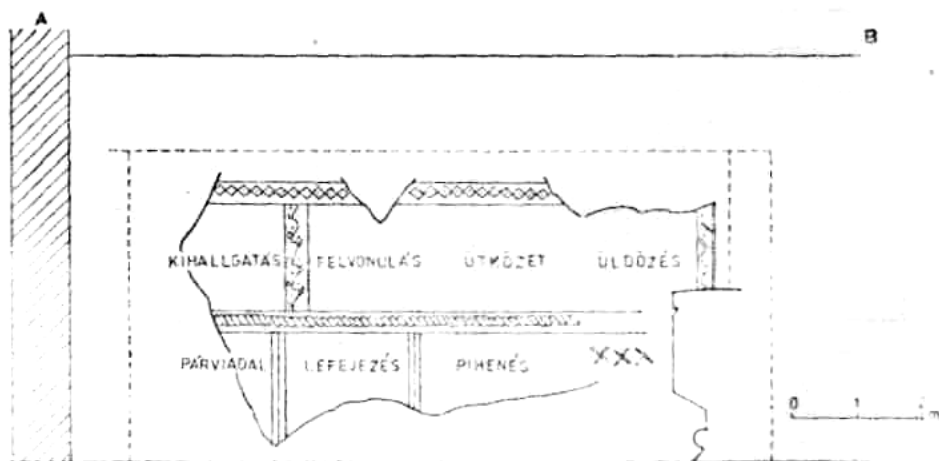
A falképeket Orbán Balázs fedezte fel a múlt század hatvanas éveiben, s bár akkor a feltárásukra nem került sor, annyit már ő is megállapított, hogy az északi fal képei lovas alakokat ábrázolnak. E közlés alapján 1884-ben Huszka József az északi fal nyugati felén két-két, egymás alatti jelenetet tárt fel és publikált, arról is tudva, hogy a kelet felé folytatódó jelenetsor nagyon megrongált állapotban van. Az 1897. évi templomjavítás után a szakirodalom a falképeket megsemmisülteknek tekintette. A templom és a javítására vonatkozó adatok ismeretében 1969-ben a Huszka-féle falképmásolatot bemutatva felhívtuk a figyelmet

57. A templom alaprajza a korai hajó jelölésével

arra, hogy a freskókat őrző fal ma is áll, a képek újbóli feltárássra várnak. Az 1972 őszén meginduló renoválás alkalmával a falképek elő is kerültek, a feltárást és restaurálást a Műemlékvédelmi Igazgatóság (DMIA) részéről Vigh István végezte. A 4X8 m-es falfelületet elfoglaló freskókat a kőfalazat vakolatára festették; a korabeli hajó északi fala 8,80 m hosszúságú volt, a padlószintet később kb. 60 cm-rel, a falmagasságot a falképek felső keretvonalától 260 cm-rel megemelték, ebből 210 cm téglafal. A középkori hajó nyugati falát lebontották, és bizonyára a torony építéskor 80 cm-rel nyugatabbra vitték. Ahol a falképek keleti záródíszé húzódik, ott a diadalív visszabontott falát téglaszerű cserépdarabokkal egyenlítették ki; ebben a vonalban ma is megfigyelhető az északi fal törése: a hajó és szentély tengelye kissé eltért egymástól. A déli fal valószínűleg egyidős az északival, középtájon a felső vakolatréteg alatt virágmintás falfestés került elő. Mindezek alapján megállapítható volt a középkori templom hajójának mérete. A szentély falain csak szűrőpróbákat végeztek, gótikus eredete megnyugtatóan nem tisztázódott. Mivel a szószerk a falképek keleti záródíszének vonalába esett, ezt lebontották, és keletebbre újat készítettek.

Az északi fal majnem teljes felületét a *Szent László-legenda falképsora* tölti ki, díszes keretelés közé fogva. Nyugat felőli részén sem a keretdísz, sem a kezdő jelenet nem maradt meg. A felső keretdísz levélmotívumokkal kitöltött rombuszokból áll, hasonló szegély keretelte kelet felől is az ábrázolásokat. A két sorban megjelenített legenda választódíszé váltakozó színezésű, egymást átható körök sorából áll. Az első jelenet a Kihallgatás, ebből ma három egymás mögött álló paripa és a lovaik mellett álló sisakos alakok látszanak. E jelenetet indadíszes függőleges sáv határolja a következőtől. A falkép 6 m hosszú további részén egyetlen mozgalmas képpé komponálva három jelenetet láthatunk: a Felvonulás egyben már az ütközet jelenete is, ez az alakok zsúfolt megjelenítésével a már nagyon töredékes Üldözés jelenetébe megy át. Lovas harcosok előreszeggett dárdákkal vágatnak a leányrabló kun és a visszafelé nyilazó kunok után, az előtérben térdeplő nyilasokat, a háttérben

58. A Szent László-legenda az északi falon

feltartott dárdákkal vonuló sisakos harcosokat látunk. A kun üldözése jelenetéből László alakja megsemmisült. A király fehér lova és a kunnak szegzett dárdája, a visszafelé nyilazó leányrabló sötétebb lova és alakja még jól kivehető; háttérül itt két fának a koronája látszik. A felső részre jellemzőek a szépen festett lófejek és gazdag lószerszámok; míg ugyanis az arcok rongáltak, csonkítottak, a lóábrázolásokat nem bántották.

Az alsó képsor első képe csonka, valószínű, hogy a Párviadal jelenetéből maradt meg itt a két lombos fa és a megmentett lány lehajló alakja. A következő jelenetet függőlegesen festett egyszerű sáv választja el az előbbitől. Itt fák között a glóriás király feje és a felemelt kardot tartó lány alakja látszik, talán a kun lefejezésének jelenetéből, csonkultán, hiányosan. A festésnyomok a fal további részén is fellelhetők; a legenda szerint itt a viadal után pihenő király és a lány jelenetének kellett lennie, talán ugyanolyan egyszerű kerettel határolva, mint az előbbieken. Az alsó sor alsó részén, bizonyára a padlószint megemelésével, a vakolat is megsemmisült.

A szakirodalom az 1884-ben feltárt és közölt részletek ismeretében a jelenetek kereteléses megjelenítése alapján a képes legendáriumok hatását hangsúlyozta, s a bibarcfalvi László-legendát a XIV. század végéről, a XV. század első negyedéből keltezte (Dercsényi, László Gy., Levárdy). Az 1972—1973-ban történt újrafeltárás nyomán, már a teljes falképsort figyelembe véve, az újabb irodalom az itáliai trecento főképp a Szepességben megjelenő változatának, sajátosan a nemrég előkerült Szepesmindszent László-legendájának analógiáját tartja fontosnak (Drăguț). Az eddigi székelyföldi ábrázolásokkal ellentétben, amelyekre a folyamatos elbeszélés jellemző, itt valóban a keretdíszek közé fogott jelenetsorokat és az indadíszes keret szepességi falképeken kedvelt megoldását látjuk (Szepeshely, Szepesdaróc). Lényegesnek tartjuk megjegyezni azt is, hogy festője magas művészi színvonalat képvisel.

Bibarcfalva középkori plébániája a pápai tizedjegyzék három egymást követő rovatában fordul elő a sepsi egyházköriben, a közepesnél magasabb papi jövedelem tizedével. 1332-ben „Item Blasius sacerdos de villa Bybough solvit XVI. banales antiquos” (MonVat I. 106.), 1333-ban: „Item Blasius sacerdos de villa Byborch solvit I. banales antiquum et VI. Verecenses” (uo. 112.), 1334-ben: „Item Blasius sacerdos de villa Byborch solvit III. denarios” (uo. 134.). A megállapítható eredeti hajóméreték és az Orbán által leírt félköríves déli kapu alapján valószínűnek tartjuk, hogy Bibarcfalva első temploma a késő román vagy az átmeneti korban, a XIII—XIV. század fordulója táján épült. Ebből az első építkezésből csak a hajó hosszfalai maradtak meg a később festett falképekkel.

A XVIII. század közepétől megsokasodnak a templom javítására vonatkozó adataink. 1759-ben a templom romlott állapotú, a gyülekezet a javításhoz szükséges faanyagot a Mikó gróftól kéri. Mikó Pál és Miklós Bodoláról, 1760. június 1-én kelt válaszában meg is ígéri a segítséget: „Memorandusát megolvastuk és kívánságukat méltó Consideratione debita amennyiben lehet, bizonyos számú fenyőfa gerenda és lécczel megpusztult fenyveseinkből succurálni kívánunk. (Az EgyhLvt-ból

idézi Borsay László: *A bibarcfalvi ev. ref. egyházközség története*. 1906. 4. Kéziratmásolata az EgyhLvt-ban.) Az egyház gondnoka, Borbát Pál 1760. október 11-én szerződik Téglás Lupujjal néhány ezer cserép és téglafal felesben való elkészítésére, 1761. július 4-én kézdiszentléleki Balás Ferenc pallérral a felsorolt munkákra: „[...] ezen nemes Reformata Ecclesia templomának alsó részének bé boltozása, az új ajtónak fennebb való tsinálása, a belső résznek tisztességes egész vakolása, úgy a templom géberinek kőből kirakása, megtserepezése, úgy egyéb hibáinak elkészítése, a boltnak virágok és figurákra való készítése, úgy, amint a felső részen, lészen készítve” — negyven forintért (uo. 4.). A szerződésből kivehető, hogy a középkori templomot már e javítás előtt részben átalakították, egyik része barokk boltozatú, viszont a hajó mindkét végére kívánt oromfal (géber) mutatja, hogy a hajó és szentély között még állt a diadalív. Huszka leírásából tudjuk, hogy a barokk boltozatot falpillérek erősítették. A munkák késői befejezését jelzi a famunkák 1771. július 21-én kelt elszámolása, Baróti Hoffmágy Károly nyugtázza a „20 m. forintokat, melyet én nékem Bibartzfalvi Ekléziának Curatora Nzts. Benedek István ur effective megfizette becsületesen egészen az Templomnak Asztalos és Átsbeli munkájának véghez vitele fejében.” (Uo. 5.)

A torony építésére 1784-ben Pap György építőmesterrel kötnek szerződést: „A toronynak a föld színén felyül kilentz német öl magassága, két öl és egy sing szélessége legyen.” A 300 magyar forintért vállalt munka azonban valószínűleg épp csak hogy elkezdődött, mert az 1791-ben kiadott kéregetőlevél „egy jobb móddal építendő” toronyra vonatkozik. A kőműves- és ács munkát brassai Sáfrány Ferenc 450 magyar forint ellenében 1793—1794-ben végezte el, felépítve egy később lebontott portikust is a déli oldalra (uo. 6—7.).

A későbbiekben három alkalommal is rongálódás érte az épületet. 1799-ben feljegyezték: „Már a Templomnak a Toron felől való vége bótózásával együtt egész ruinában vagy on, nem különben a templomban levő székek is igen romlodozott állapotban vannak.” A megyebírói számadások szerint a tatározás 1801—1802-ben történt. 1811-ben villámcsapás következtében leég a torony szarvazata (uo. 8—9.). Majd 1838-ban földrengés sújtja: „[...] a Bibartzfalvi Evan. Reformata szent Ecclesiának Temploma Tornyával együtt vallásos szomorúságunkra az 1838-dik Évben az erős földmozgás által annyira megrongáltatott, hogy szinte Siloám Tornyának szerentsétlenségét mutattya [...] igen könnyedén belekerül 2000 Rénus forintokba, vagy még többbe is.” Szerződés szerint felsőrákosi Fitori István végzi el a kőműves- és ács munkát, az akkor, majd 1841-ben újra kibocsátott kéregetőlevelekre begyűlt adományokból (uo. 10—11.).

A templom a mai formáját az 1896-ban elhatározott és 1897-ben véghezvitt renoválással nyerte. A kőműves munkát Fülei Nagy Gyula, az ács munkát Szász Ferenc, az asztalos munkát bibarcfalvi Benedek Pál végezte, a javítás költsége 7500 korona és 1000 korona értékű Önkéntes munka. Az egyházközség történetét megíró lelkipásztor szerint: „Előcsarnok teljesen új épült, az előfalazat jó része lebontódott, a hátsó falazat jó része megmaradt, ugyszintén a torony falazata is. Teljesen újból

épült a czinterem fala és a templom lerombolt boltozata helyett épült mennyezet” (uo. 15.).

A toronyban két harang van, 1797-ből és 1956-ból. Mindkettőről vannak korábbi adataink is. A nagyobbik, AZ ÉLŐKET HIVOGATOM A HOLTAKAT ELSIRATOM 1956 feliratú, egy 1874-ből való harang újraöntése; a kisebbik felirata: DUM TRAHOR AUDITE VOCO VOS AD SACRA VENITE — SUM. ECLAE REF. BIBARTZFALVIENSI 1797 ME FETZIT JOHANES KÜS. Ezt egy 1638-ból való harangból öntötték (uo. 7.).

Irodalom

Benkő 1770. — Orbán I. 215. — Henszlmann 1884. — Huszka 1885. 211—220. — Huszka 1887. 331. — Nemes 1896. — Szendrei 1901. 68. — Tagányi—Réthy—Kádár IV. 324. — Gerecze I. 539.; II. 34, 942. — Ambrózy 1940. 38. — Dercsényi 1941, 134. — Korompay 1942. 160. — Kováts 1942. II. 653. — Entz 1943¹. 86, 89. — Juhász 1947. 12, 52, 53, 143. — Darkó 1953. 208. 209. — Radocsay 1954. 55, 119. — Dercsényi 1956. 199.; 1970. 137. — Levárdy 1963. 213. — Entz 1968. 44, 131. — Dávid 1969². 543. — Dávid László: *A bibarcfalvi templom Szent László-freskói*. MTÜk 1969. nov. 22. — Drăguț 1972. 42, 74. — Drăguț; 1973. 54. Kisgyörgy 1973. 38, 59. — Ágopcsa Marianna: *A restaurálás gondjai*. A Hét 1973. szept. 21. (Interjú Vigh István restaurátorral) — Drăguț 1974. 22, 37. — Sîrbu—Pop 1977. 69. — Drăguț 1979. 228.

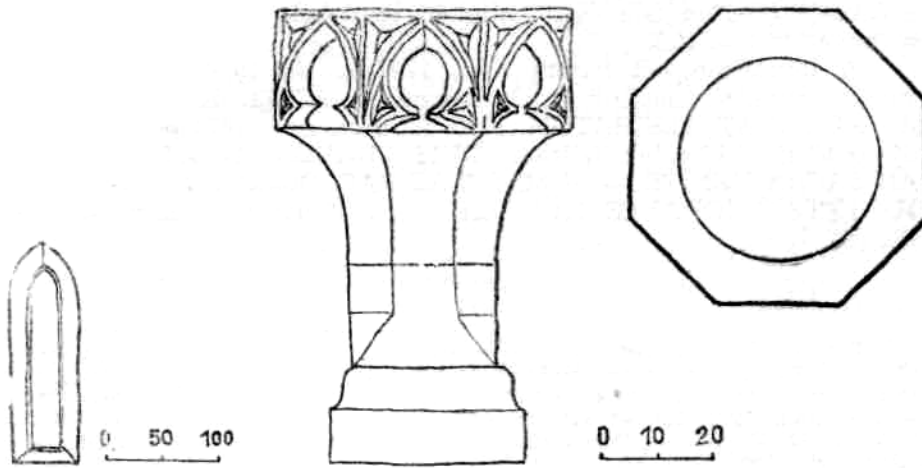
BORDOS

Római katolikus templom

A templom a falu szélének egyik dombhajlatán áll, keletelt szentélye a falu felé, tornya a hegyekre néz. Adataink szerint a templom 1857-ben épült, *tornya* azonban középkori. Külseje három szintre tagolt. Az alsó szint széles, belső tere dongaboltozatos, első emeletére a templom karzatáról lehet jutni, itt három oldalon később keskenyített lőrésablakokat találunk. Az erőteljes párkánnyal tagolt második külső szint keskenyebb az alsónál, itt mindhárom oldalra egy-egy kőkeretes, elszedett, *csúcsíves ablaknyílás* van, ez mutatja a táмок nélküli torony gótikus korban történt építését. A legfelső, ismét keskenyebb szint láthatóan későbbi ráépítés, négyfelé széles ablakokkal; óráíves koronázópárkánnyal, amelyre hagymasisak borul.

A torony keleti oldalához csatlakozik a téglalap alakú hajó, déli bejárattal, belül nyugati karzattal, keleti oldalához sokszögzáródású szentély kapcsolódik, sekrestyével. Hogy falazatában a hajó és szentély középkori-e, azt csak falkutatással lehetne eldönteni, mert mostani, újjáépített állapotában semmi felszíni jegy nem utal a toronnyal egyidőben történt építésre.

A szentélyben egy, a XV. század második feléből való kő *keresztelmedence* található. Négyszögletes talapzata és nyolcszögletű szára között kimatag közvetít. Kiszélesedő felső része ismét nyolcszögű, félgömb alakú medencével; oldallapjait plasztikus, csúcsíves vakmérnövek díszítik. Medencéjében réz víztartó van, kereszttel díszített fedővel; ez egykorú lehet a kőfaragvánnyal.

59. Ablak a templomtorony nyugati oldalán
60. Keresztelömedence oldal- és felülnézete

A templomhoz két harang tartozik, egyiket Hönig Frigyes öntötte Aradon 1906-ban, a másik a nagyszebeni Schieb és Kaunz munkája 1927-ből. Régi, középkori harangja, O REX GLORIE VENI CUM PACE majuszkulás felirattal, a szavak között rozettákkal, Orbán Balázs közléséből ismeretes. A bemutatott felirat betűtípusai alapján Orbán a harangot a XIV. század közepéről keltezi (Orbán I. 157.).

A templom építéstörténetét tárgyi és írott adatok hiányában nem tudjuk nyomon követni. Kétségtelen, hogy a torony a középkor végén épült, s talán egyéb kőfaragó munkákkal összefüggésben készült a nemes díszítésű keresztelömedence; adataink csak a templom létéről adnak hírt, építésről csak 1857-ben hallunk. A falut 1566-ban említik először, a hadi lustrán számba vett két lőfő nevének feljegyzése alkalmával (SzOkl II. 199.). 1567-ben Bordos 12 kapuval szerepel a szabad porták adójegyzékén (SzOkl II. 219.).

A reformáció után a község unitáriussá lett, a templom papja 1637-ben Beke Dániel püspök. 1697-ben, a szentdemeteri templom tulajdonjogának kivizsgálásakor kelt tanúvallatási jegyzőkönyv említi először a bordosi templomot. Dolgos Máté 76 éves bordosi tanú szerint: „Tudom azt, hogy Fülöp Jánosné ide Bordoson az Unitáriusok templumában akara járni s nem a Sz. Demeteri misére.” (Benczédi 1878. 35.) Benkő József 1778 előtről az egyházi beosztás tekintetében úgy tájékoztat, hogy Bordos unitárius anyaegyház, a katolikusok Szentdemeterhez tartoznak (Benkő 1778. I. 227.). Katolikus egyházi feljegyzések szerint „Bordos hajdan római katolikus templomát sokáig az unitáriusok használták, 1781. március 25-én egy vegyes vallású bizottság adta át a katolikusoknak.

* O R E X * G E O R I E * A G E N I * C U M * P A C E

61. A harang felirata Orbán Balázs után

Temploma 1857-ben épült, Loyolai Sz. Ignác tiszteletére. Anyakönyvet 1727 óta vezetnek, filiája Szentdemeter.” (Schem 1882. 129.) Az 1789. június 13-án itt tartott unitárius vizitáció nem tesz említést unitárius templomról, csak egy 1640-es évszámú ónkannát, egy cserefa ágason levő harangocskát, majd a filia, Csöb javait vette leltárba (UnitPüspVizit 1788. 816—819.). A régi templomot 1781-ben visszanyerő katolikusok 1820-ig filiaként Szentdemeterhez tartoztak, önállóságukkal függhet össze a templom 1857-ben történt újjáépítése.

Irodalom

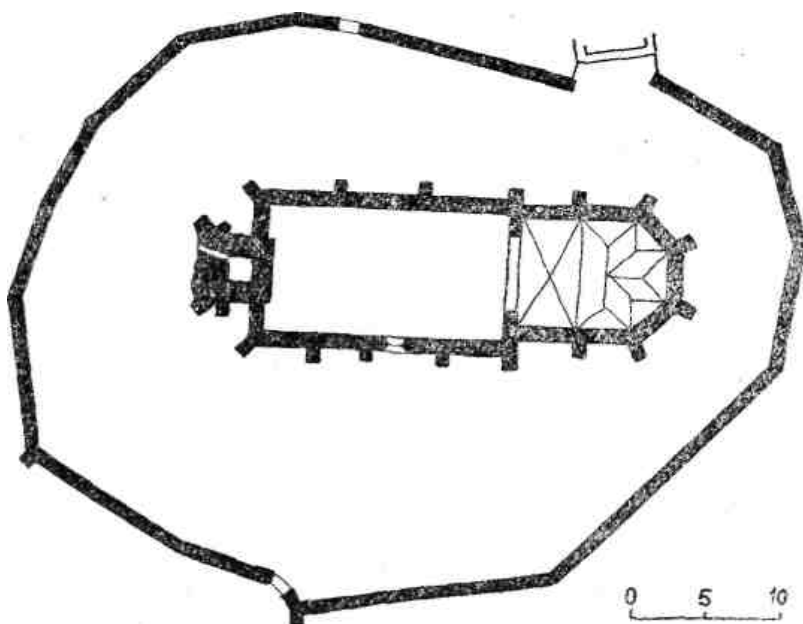
Orbán I. 157. — Benczédi 1878. 36—39. — Schem 1882. 129.

BÖGÖZ

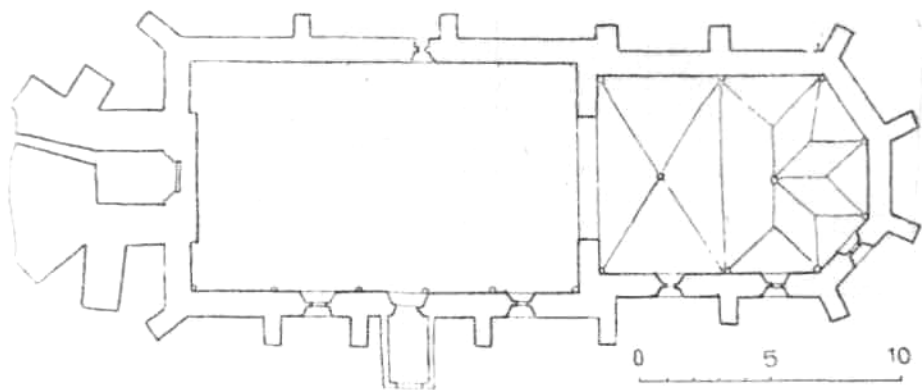
Református templom

A bögözi templom Udvarhelyszék egyik legszebb középkori emléke, a Nagyküküllő bal oldalán, a falu hajdani központjában áll, a délről jövő Kányádi patak partmagaslatán. Körbefutó alacsony kőkerítés övezi, délről és északról nyíló bejáratokkal. A keletelt templom hármastér-fűzésű: hatalmas tornya mögött gótikus hajó, majd a hajónál, alacsonyabb, külön tető alá fogott, támpillérekkel erősített, sokszögzáródású szentély sorakozik.

A *torony* a hajóval szervesen egybeépült. Sarkait átlós támok erősítik, a két tám közé, a homlokzat elé később vastag köpenyfal épült,

62. A cinterem alaprajza (Vetési Sándor felmérése)

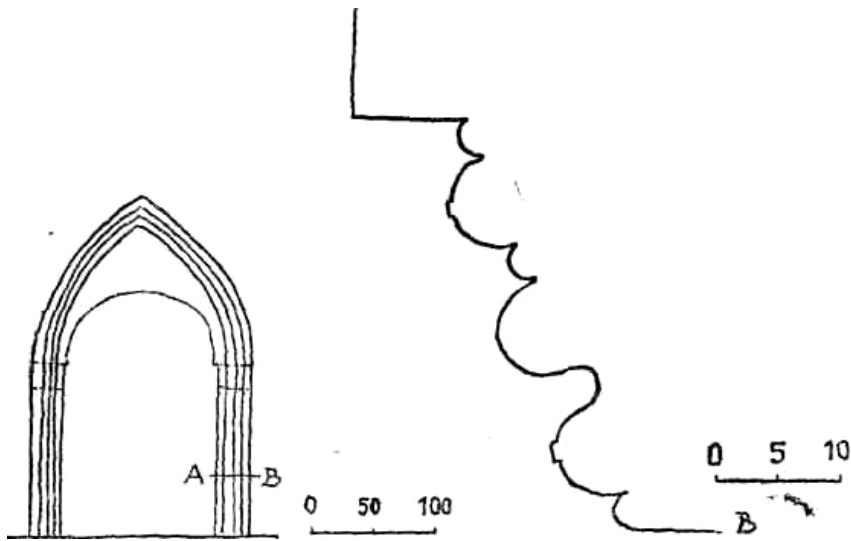

63. A templom alaprajza

mely magába foglal egy kváderkövekből rakott korábbi támot is. A torony déli és északi oldalához később épített vastag oszlopok csatlakoznak. Erre a nagy tömegű erősítésre a torony többszöri magasítása miatt lehetett szükség. A toldásokkal elzáródott eredeti bejárat helyett ma alacsony, szűk bejárat vezet a dongaboltozatos toronyaljba, az elfalazott nyugati bejáratához. A torony északi falán kb. 3, majd 7 m magasságban a falzatnak olyan horpadásai mutatkoznak, melyek egymásra építést sejtetnek, a torony belsejében ugyanitt a faltextúra is változik, a hőmpölykövekből rakott alsó részt lapos kövekből rakott fal követi. A ráépítés nyomai a hajó nyugati, majd északi falán is követhetők. A hajó nyeregtetőjének magasságában a torony falát három oldalon résablak töri át, e fölött a nagy ablakokkal áttört legfelső rész, az óraíves párkányról emelkedő gúlasisakkal, a legutolsó toronymagasítás korából való.

A hajó nyugati sarkainál kétosztású, átlós elhelyezésű támpilléreket találunk, hornyolattal faragott vízvetőkkel, gazdagon tagolt lábazati párkánnyal, mely a támot mindhárom oldalán körülfutja. A hajó és szentély támpillérei hasonló kőfaragványokkal díszítettek. A toronyaljából megközelíthető kőkeretes nyugati kapuzat bejáratát elfalazták, de gazdagon tagozott, kifelé szélesedő béllete szabadon van. A legbelső, pilléres tag Orbán szerint félkörívben zárult, a három hengertaggal és közbeiktatott vályúzatokkal és pálcatagokkal alakított külső tagozás pedig csúcsíves lezárású. Orbán Balázs leírása többet árul el a hajdani formájáról, mint amit ma megfigyelhetünk: „Itt csúcsíves keretben köríves nyilatot találunk, a kettő közt térszerű ívmezőt (tympanum). Ez ívmező egykori domborművének csak nyomai látszanak.” (Orbán I. 38.) A homokkőből faragott kapuzat a nagyon feltöltődött alsó részen és a vállvonalban töredezett, leporlott, ívmezőjét újrafalazták.

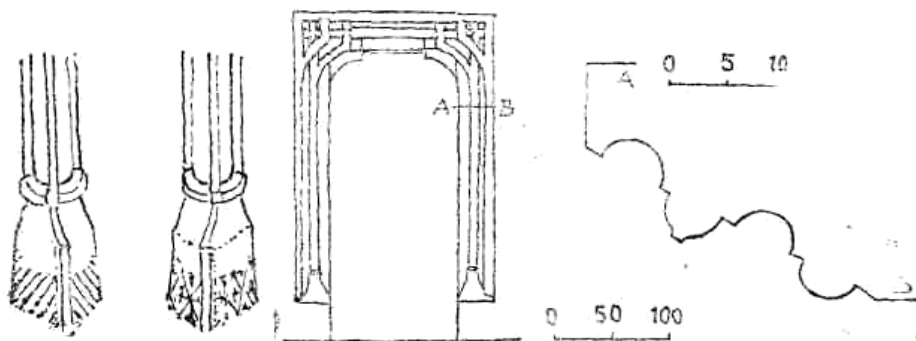
A hajó déli falát három támpillér tagolja négy falmezőre. Az elsőben mély részsűs kávájú elfalazott ablak egy része tűnik elő a vakolat alól, a másodikat és negyediket kétosztású, csúcsíves, kőrácsos ablakok tagolják, eltérő díszítéssel. A harmadik falmező előtti portikusból nyílik a szemöldökgyámos déli bejárat, pálcatagos kőkerettel. Két vályúzat közé fogott központi körtettagja rombuszos díszítésű oszlopszékéről emelkedik. A portikus oldalfalában másodlagosan egy fordított kúp alakú

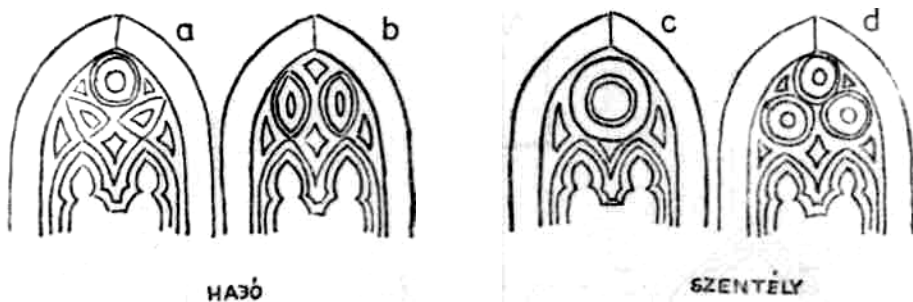
64. Nyugati kapu

gyámkövet találunk, mely a hajó északi oldaláról való. A hajó északi falánál két tám áll, egyik mellett múlt században nyitott ablakot láthatunk. A hajó és szentély falát kőből faragott hornyolatos koronázópárkány zárja le.

A hajó és az alig keskenyebb *szentély* csatlakozását kétoldalt egy-egy, a szentélyfalhoz épített támpillér erősíti. A gazdag lábazati párkány itt nemcsak a táموkon, de a falakon is megjelenik. A déli és délkeleti falakat itt is kétszrású, kőrácsos ablakok törik át, változatos mérművekkel (az első ablaknál ez kitöredezett). A szentély északi falánál a sekrestye nyomai jól kivehetőek, az itteni táموk faragott kővek nélküliek, mivel a hajdani sekrestye lebontott falainak maradványai.

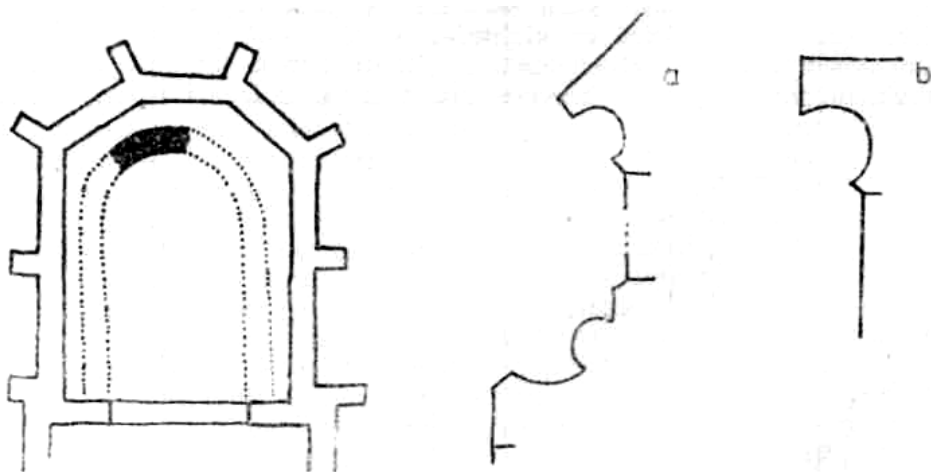

65. A déli kapu, profilmetszete és lábazata

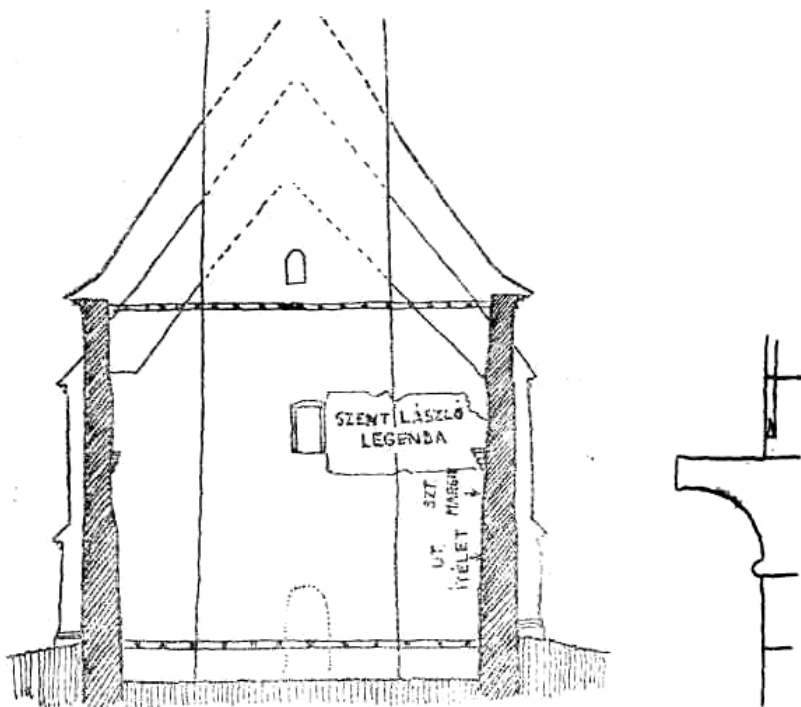
66. Kőracsos ablakok a hajóból (a-b) és a szentélyből (c-d)

A templom belsejében a hármás téralakítás kitűnően érzékelhető. A *hajó* belső nyugati falát középen a toronytest beugrása szakítja meg, faltömege egyik oldalon 20, másikon 40 cm mélységben épült be a hajó terébe. Falkutatás nélkül is jól szembetűnik a toronytestnek ütköző két korábbi háromszögű oromfal, amelynek nyomai a padlástérben is megfigyelhetők. A torony beugró falán és a hajó nyugati falán a Szent László-legenda falképsorának kezdőjelenetét láthatjuk, ennek felső vonalától indul a legkorábbi oromfal, a második a kazettás mennyezet síkjától figyelhető meg, a mai pedig az oldalfalak tetejétől indul. A legalsó oromfal indításának magasságában a fal magasítása a hajó déli és északi falán is megmutatkozik. A nyugati fal kétharmad részét és a déli falat a bejáratig barokk fakarzat foglalja el, mely eredetileg az északi és nyugati falnál futott végig; 1966-ban a falképek szabadabbá tétele érdekében építették át mai helyére. A munkálatot végző Vetési Sándor lelkipásztor megfigyelése szerint a déli falon, ahová a gerendavégeket be kellett vésni, falképnymok nem mutatkoztak.

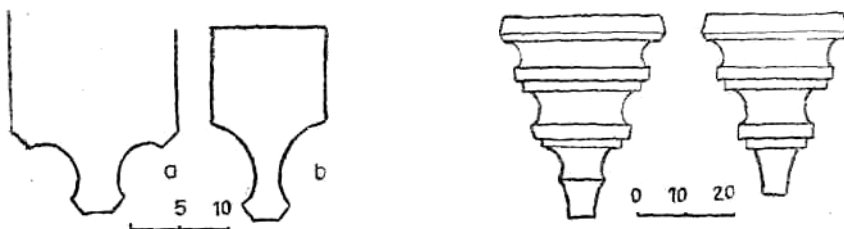
67. A korábbi és a mai szentély

68. A támpillér vízvetője és lábazati párkánya (a), a koronázópárkány met-szete (b)

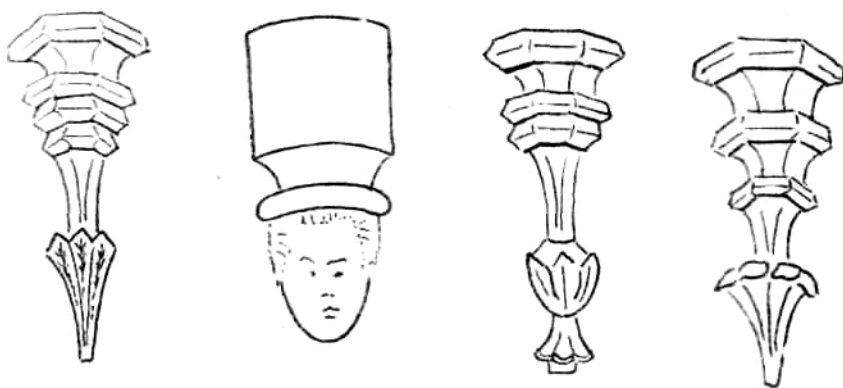

69. A hajóbelső nyugati fala
70. A diadalív vállköve

A hajó déli fala nem merőlegesen ütközik a nyugati falnak, felülete szabálytalan, ami a csúcsíves ablaknyílásoknál a legszembeütőbb. A falazat középmagasságában hat késő *gótikus gyámkő* látható, közöttük a hajdani boltívek ívei is megmutatkoznak. A fordított kúp alakú, három tagozattal szűkülő gyámkövek között egy, a déli bejárat feletti, társainál erőteljesebb, itt ugyanis támpillér nem állhatott. Az északi oldalon ugyancsak az öt boltszakasznak megfelelően sorakoznak a gyámkövek; ahol később az északi ablakot nyitották, ott hiányzik egy gyámkő. Az

71. Kőborda profilja a szentélyből (a), a hajó terrakotta bordatöredéke (b)
72. Gyámkövek a hajóból

73. Gyámkövek a szentélyből

északi fal teljes hosszát, nyugatról kelet felé haladva, *három falképsor* tölti ki. A felső sávban a késő gótikus gyámkövekkel és boltíókokkal megrongált László-legenda, alatta Antiochiai Szent Margit legendájának jelenetei vannak, néhány helyen — az itt állott karzat gerendavégeinél és az északi ablaknál — megcsonkulva. A legalsó képsor az Utolsó Ítéletet és néhány ehhez tartozó ábrázolást foglal magába. Ez alatt még egy negyedik falképsor is húzódott, nyomai a keresztdísz alatt három helyen is megfigyelhetők. A mai padlószint kb. 80 cm-rel megemelt, de nincs feltöltve, hanem a gerendázatot kőrakásokra helyezték.

A hajót 10x8 keretelt kazettából álló festett deszkamennyezet fedi. Egy virágos kazetta szélén kétszer is megörökítették a festők nevét: STE. FABR. ET DA. PHILIP (Stephan Fabritius et Daniel Philip). Két egymás melletti mezőben ez a felirat olvasható: SPECTABILIS AC GENEROSI DNI. DNI. SIGISMUNDI KORDA SENIORIS INCLYTA SEDIS VDVARHELY REG. IUDICIS SUPREM DIGNISSIMI PATRON ZELOSISMI [?] SUMPTU INSTAURATA EST HAC DOMUS SIMUL IE [?] OMNE ANO D. 1724. — SPECTABILIS AC GENEROSI DNI STEPHAN N. BORSAI RELICTA CONSORS SPECTABILI AC GENEROSA DNA MARIA BALO HUIUS TEMPLI RENOVATIONEM SP. BENEFICIO ROMOVEBAT TEMPORIB. REV. DN. STEPH. BACONYI [...] RECTE. IOH. BACZO CURAT. STEPH TOASO 1724. A csavart oszlopokon álló, festett mellvédű karzat felirata: SUMPTIB. ET INDUSTRIA EXCELM. AC. IL: GEOR: A KORDA L: B: DE B. JENŐ S: C: R: M: CONSIL: STAT INTIM: CAMER AVLIC: COTUS COLOS COMIT: SVP. ETC. EXCELL SVSANNAE NAT: S:R:I: COMITISSAE TELEKI DE SZÉK CONSORTIS ANNO DOMINI 1761. A mellvéd egyik fűrészelt, lecsüngő díszén megismétlődik az ANO DM. 1761 felirat. A karzattal mellvéd egyik fedődeszkájára, belül, a szász mester neve és lakhelye van ceruzával felírva. A déli bejárat festett és faragott ajtószárnya szintén ekkor készül; felirat; BORSAI NAGY ISTVAN — ETSEDI EVA ANNO DOMINI 1761.

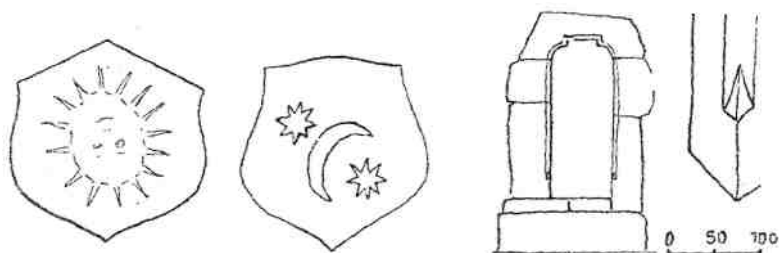
A hajót és szentélyt *csúcsíves diadalív* választja el, éleit faragott kövekből rakták, kiugró vállkövei felett a kövek éleit leszelték. Fala a padlástérben folytatódva a hajó keleti oromfalául szolgál, egy nyílás vezet a szentély boltozata fölé. A diadalív északi falánál áll a szószék,

mellvédjének vakolt felületén ez az 1898-ban latinból magyarra fordított felirat olvasható: EZT A PRÉDIKÁLÓ SZÉKET ISTENNEK DITSŐSÉGÉRE TSINALTATTA TEKINTETES N: BORSAI NAGY ISTVÁN N. UDVARHELY SZ.: V: KIRÁLJBIRÁJA ÉS AZON R. TRACTUSÁNAK ÉS GYMNASIUMNAK KURÁTORA KEDVES HÁZAS TÁRSÁVAL T: N: ETSEDI ÉVÁVAL 1748-DIK ESZTENDŐBEN. A lovasszoborral díszített volutás szószékkorona peremén magyarra fordított felirat: KÉSZITTETTE A BOROSJENŐI KORDA CSALÁD 1749-BEN. ÚJRAFESTETTE AZ EGYHÁZ 1898-BAN. Belül: DICSÉRJE ISTENT MINDEN NÉP, ADASSÉK NEKI TISZTELET E MENNYEZET ALATT, SZENTELTESSÉK MEG NEVE ÖRÖKKÖN ÖRÖKKÉ.

A késő gótikus szentély eredeti épiségében áll, a hajónál gazdagabb plasztikai díszítéssel. Kőbordás *boltozata* egy négyszögű és egy poligonális boltszakaszból áll. A kétoldalt vályúzott profilú ékbordák változatosan díszített *gyámkövekre* támaszkodnak. A diadalív falánál látható sarokgyámokat akantuszvirág, illetve sáslevélköteg díszíti. A boltszakaszok közti hevederív gyámkövei emberfővel díszítettek. A szentélyzáródás gyámjai különbözőek: délről az első megnyújtott tagját tulipánkehely, a másodikat három lecsüngő levél díszíti. Az északkeleti sarokban csavart kanelurás törzsön a székely címer: koronából kinövő páncélos kar, kardjába húzott szívvel és medvefejjel. Az északi sarokban nyújtott gyámkő. A szentélyzáródás bordametsződéseit egy-egy kis pajzs díszíti, a boltozat csúcsának *zárókövén* pedig hatszögű pajzsra vésett sugaras naparc látható. Hajdan a hevederbordák találkozásánál is volt zárópajzs, hiánya jól látszik. A szentélynégyyszög keresztboltozatának pajzsdíszes zárókövén holdsarlót láthatunk, kétoldalt csillaggal.

A szentély déli falának keleti részén *számárhátíves ülőfülke* mélyed a falba, kökeret nélkül, az északi oldalon a szószék lépcsője mellett szemöldökgyámos, élszedéssel szegélyezett *sekrestyeajtó-keretet* tett szabaddá a legutóbbi javítás; küszöbe magasan a mai padlószint fölött van. A szentély keleti felében két pilléren nyugvó orgonakarzat áll. Az orgona belsejében felirat tudósít készítőjéről: KIRÁLYI TÁBLAI HÜTES JEGYZŐ ÉS ÍRNOK SZABÓ JÁNOS HONI MAGYAR TERMÉSZETES ORGONA MŰVÉSZNEK 26-IK ALKOTMÁNYA KÉSZITETTE FESTÉSEL ÉS ARANYOZATTAL. MVÁSÁRHELYEN 1746.

A templom 1966. évi javítása során a szentélykarzat alatti padlódeszkákat 3 m hosszúságban felszedték, s a mai szentélyzáródás falaitól

74. Zárókövek a szentélyben

75. Sekrestyeajtó

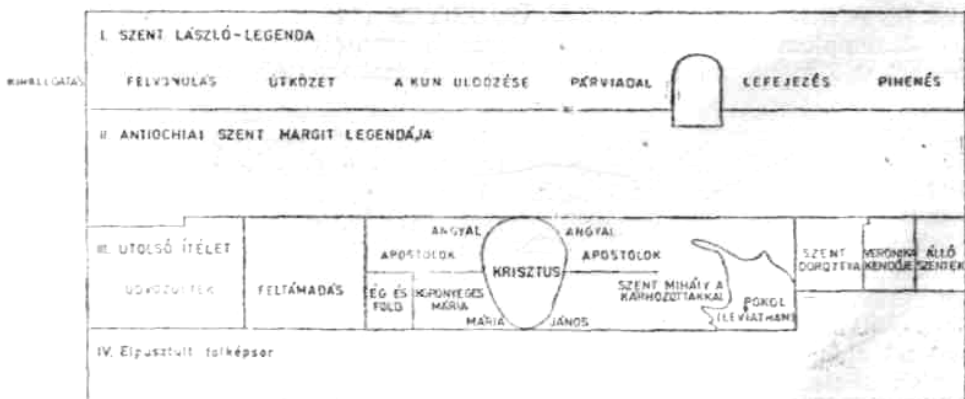
1 méterre *félköríves alapfalat* lehetett megfigyelni. A láthatóvá vált alapfal kétségtelenül a gótikus átépítésnél korábbi hajó eredeti félköríves apszisának egy része. Ugyanakkor az is kiderült, hogy a szentély alatt *kripta* is van; ennek feltárása, valamint a korai szentély pontos formájának megállapítása a jövő feladata.

A javítással még felszínre került *néhány faragványtöredék*. A hajó hajdani késő gótikus boltozatának *terrakotta bordái* kétoldalt vályúzott profilt mutatnak. Előkerült a hiányzó gótikus *ablakosztó sudarak* néhány darabja is. A sekrestyeajtó elfalazásából egy homokkő anyagú küszöbkő került napvilágra, melynek átellenes oldalán fogsorszerű rovátkák vannak bevésve. A cinterem falának 1760 körül újraépített szakaszából pedig előkerült még egy egyik oldalán profilált, ismeretlen rendeltetésű faragvány.

A bögyözi templomot híressé tevő középkori *falképek* az 1898. évi javítás alkalmával kerültek elő; feltárásukat Huszka József végezte, ismertetésüket pedig neki és Csehély Adolfnak köszönhetjük. Az egyházközség azonban már az 1865-ös javítás óta számon tartotta a mészréteg alatt lappangó falképeket.

Szent László-legenda. A nyugati oldalon, a beugró toronyfalán kezdődő falképsor az északi fal teljes hosszúságában legfelül húzódik, részben megsemmisült egyszerű felső és alsó keretdísz közé fogva. A nyugati falon az első jelenet, a Kihallgatás a legépebb: László búcsúja a váradi vár előtt. Az északi falon látható, erősen megcsonkult, a második, a Felvonulás és a Kunok üldözése egybefogott jelenete. A harmadik az Ütközet, a falképsor legmozgalmasabbja, egy csatajelenet valóság-hű ábrázolása. A negyedikből csak egy vágatató ló töredéke látszik: a leányrabló kun üldözése ez. Az ötödik jelenetet az északi ablak csonkította meg, ez a Párviadal, László és a kun, valamint lovaik küzdelme. A hatodik kép is nagyon töredékes: a kun legyőzése.

A sok helyen csonkult, megfakult és málladozó falképsor folyamatosan adja elő a László-legendát, a művész fő kifejezőeszköze a vonal. Színezése szürkés tónusú alapon okker, sárga, szürke, halványlila és vörösesbarna. Kifejezőmódja lényegre törő, nem részletező. Az egyszerű,

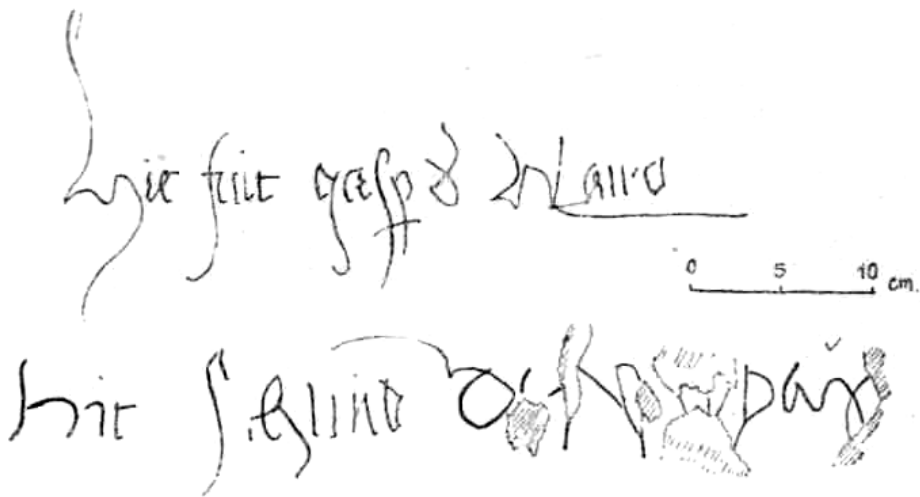
76. A bögyözi falképek ikonográfiai elrendezése

de szuggesztív erővel megjelenített legenda nemcsak a festő észak-itáliai igazodású stílusáról, hanem valóság-hű ábrázolásmódjáról is vall; különösen a mozgalmas csatajeleneteken érzik az élményszerűség, így a hadi szolgálatban élő bögözi megrendelők saját haditetteiket szemléltették az életszerű jelenetekben. A szakirodalom a bögözi és gelencei László-legendát mint a téma legkorábbi megörökítését tartja számon, keletkezésüket a XIII. század legvégétől a XIV. század közepéig terjedő időszakra teszi. A templom késő gótikus boltozása érdekében az egyház e falképciklust feláldozta, éppúgy, mint Homoródszentmárton és Derzs templomaiban.

Antiochiai Szent Margit legendája. Az északi fal teljes hosszúságában a László-legendá alatti sávot tölti ki a 11 jelenetből álló ciklus. A barokk karzat építésével már bemeszelt állapotában csonkították meg. Az első két jelenet lennebb helyezkedik el, mint a László-legendá alsó széle, tovább azonban közös keretsáv választja el a két sávot egymástól. Néhol az alsó képsor széle fedi a felsők keretét, tehát későbbi amazoknál. A ciklusra szürkés alapon barnászvörös vonalrajz jellemző, okker, sárga, lila és szürke színezéssel. Az egyes jeleneteket folyamatosan festette meg a művész, al secco modorban. Sorrendjük a következő: Margit megkérése, király elé idézése, Margit kísérőjével a király elé megy, a király ítélete. A negyedik jelenettől a pogány király megkérését visszautasító Margit megkínzásának vagyunk tanúi: a megkorbácsolás és fogókkal csípdesés után leoldják az oszlopról, majd a király bálványoszlop előtt imádkozik menyasszonyáért. Legmozgalmasabb a nyolcadik, az olajban főzés emberi borzalmakkal és mennyei dicsőséggel vegyes jelenete, ahol a mellékalakok már felsorakoznak a szenvedésében is állhatatos mártír mellett. A diadalmas mártírhalál további útja: Margit a börtönben a sárkánnyal viaskodik, majd legyőzi azt. Az utolsó jelenetben glóriás feje egy pallos ütéseire aláhull. Az utolsó három jelenetből alig maradt épen valami.

Ez a Margit-legendá a hitében állhatatos vértanú-szent példáját állította a középkori templomi gyülekezet elé; a témát Homoródszentmárton és Székelydála templomában is megfestették. A bögözi Margit-legendá festője az ikonográfiában már meghonosodott kompozíciókba foglalva adta elő a jeleneteket, jó érzéke volt az érzelmek kifejezésére, a hitbeli tartalomnak érzelmi ráhatással való tolmácsolására, a mellékalakoknak a fő téma vonalába való beállítására. Stílusjegyei alapján (a fővonalak fehérrel való utánahúzása), ez a Margit-legendá Gelence, Szék, Magyarfenes falképeivel rokonítható. A szakirodalom a XIV. századon belül eltérő időpontokra datálja a bögözi Margit-legendá keletkezését. A falképsort bemeszelése előtt nem rongálták meg.

Az Utolsó Ítélet képsora a harmadik sávban húzódik, az északi fal teljes hosszúságában. A Margit-legendá első két jelenetének a képsorból kinyúló szélére ráfestették ezt az alatta levő sort. Az Utolsó Ítélet felső keretdíszé perspektivikus kockasor, az alsó váltakozó színű körök sorából áll. A festett mező kétharmadát az Utolsó Ítélet centrális elrendezésű, a trónoló Krisztus két oldalán vízszintesen kettéosztott mezőkbe festett jelenetei foglalják el, a képsor keleti végén már más ábrázolásokat találunk. Az egész sor változatosabb színezésű, mint a felső kettő, a képek megkomponálásánál a tónusok is szerepet kapnak.

77. Karcolt felirat az Utolsó Ítélet falképén

A képsor közepén a szuggesztív erővel megjelenített trónoló Krisztust láthatjuk, kettős mandorlában, szivárványon ülve, „szájából kétélű éles kard jő ki”. Kétoldalt, ezeken túl, már a képsor teljes szélességében, térdelő angyalok a szenvedés jelvényeivel, mögöttük könyvet tartó apostolok sora. A balján állók különösen szépen megfestettek. Ugyanitt az alsó sorban Szűz Mária és János evangélista állnak, jobboldalt a Köpönyeges Mária, majd az ég és föld elmúlásának szimbolikus ábrázolása, baloldalt a Szent Mihály által kárhozatra üzötték serege. Krisztus alakjától jobbra a Feltámadás, majd a mennyei Jeruzsálembe vezetettek Péter által őrzött serege látható. Krisztus balján szintén teljes szélességben a Pokol torkát megtestesítő Leviathán látszik, aláhulló kárhozottakkal. A festő a feltámadás és a pokol képébe több epizódjelenetet is megfestett: ellenszegülőket, az ítéletet kijátszani akarókat.

Az Utolsó ítélettől keletre díszes keretben jelenik meg *Szent Dorothea*, majd *Veronika kendője*, finom Krisztus-arccal, alatta egy megsemmisült kép. Ezen túl egy koronás *álló szent*, majd hármás árkádív alatt *három szent* sérült alakja látszik. Az északi fal legalján húzódó *negyedik képsor* teljesen megsemmisült.

Az Utolsó Ítélet képsorában, Krisztus mandorláján 1930-ban vörös festékekkel készült *rovásírást* fedeztek fel. Valószínű olvasata feltevések szerint a XVI. századi restaurátor neve: ATYAI ESTÁN. Mihály arkangyal fejénél s tovább is, a sötétre festett vakolatban XVI. századi típusú kisbetűs írással bekarcolt rövid szövegeket láthatunk, a legelsőből HIC FUIT GASP. DE olvasható. Még két helyen kivehető a „Hic fuit”. Kiolvadásuk támpontot nyújthatna a falképek reformáció utáni bemeszelésének időbeli meghatározásához, amikor az Utolsó ítélet alakjainak jó részénél a szemeket kikaparták.

A bögyözi Utolsó ítélet képsorában a középkori egyház egyik lényeges hittanítása jelenik meg az ikonográfiában kialakított képi formában. Ezért lényegét tekintve egyezik Gelence, Szék, Magyarfenes Utolsó ítéleteivel, legközelebb mégis a széki képsorhoz áll. A bögyözi képsor egyes

részleteinek nagy művészi erővel való megjelenítésével (Trónoló Krisztus, bal oldali apostol-sor) és néhány hangulatos epizódjelenetével emelkedik a kor hasonló ábrázolásai fölé. Készítését a szakirodalom nagyrészt a XIV. század második felére, a XV. század legelejére datálja.

E falképeket feltárásuk óta nem restaurálták, állapotuk egyre inkább romlik. 1943-ban Dercsényi Dezső a Műemlékek Országos Bizottsága részéről megvizsgálta őket, restaurálásukat kilátásba helyezte, s Farkas Tibor restaurátort a helyszínre is küldte. Ő azonban munkájához a háborús események miatt hozzá sem foghatott. A Műemlékvédelmi Igazgatóság (DMIA) tervében az elmúlt években nemcsak a falképek renoválása szerepelt, hanem az egész műemléké is.

A toronyban két harang van. A nagyobbikat 1925-ben öntötték, a kisebbiken kétsoros felirat olvasható: FUDIT ME IOSEPH EGARDNER TEMESVARINI 1819. — Ő SZENT FELSÉGE KEGYELMESÉGÉBŐL TSINÁLTOTTA BÖKSZI [!] IAKOB MIHÁLY FELESÉGÉVEL BERNÁD ROSZÁLIA ASZSZONYAL EGYÜTT 1819 ESZTENDŐBEN.

A bögözi templom középkori építéstörténetét írott adatok híján az épület alaprajzi, szerkezeti és formai vizsgálata útján kell tisztáznunk. Különösen a kezdetekre nézve nagy kár, hogy a templom régészeti és műemléki feltárására még nem került sor, a felszínen ma mutatkozó stílusjegyek ugyanis nem nyújtanak biztos támpontot a korai építésekről. A falu a Küküllő felső szakaszának egyik legkorábbi települése, nevének eredetét a legújabb kutatás a XI—XII. századból származtatja. A folyó túlsó partján ugyanebből az időből való félig földbe mélyített lakások nyomaira találtak. Mindezek azonban nem igazolják, csak lehetségesé teszik egy aránylag korai templom meglétét. A falu első okleveles említése szerint az erdőháti plébániák között Keresztúr után a legnagyobb jövedelmű plébánia volt: 1333-ban „Item dominicus de Bugus solvit XIII. banales.” (MonVat I. 115.) Az 1334-es tizedjegyzékben: „Item Dominicus sacerdos de Buguz solvit IX. banales antiquos.” (MonVat I. 133.) Ha ebből a korabeli népesség aránylag nagy számára következtetünk — az nyilván hatással volt a templomépítésre is —, feltevésünket megerősítik a középkor végéről való adatok: 1566-ban egy főembert és 8 lőfőt (SzOkl II. 194, 198, 204.), 1567-ben 39 szabad székely portát (SzOkl II. 219.), 1576-ban 36 jobbágyportát (SzOkl IV. 41.) jegyeznek Bögözről. Az egész középkoron át aránylag nagy népessége miatt építhetett és épített magának Bögöz méreteiben az átlagosnál nagyobb, művészi kvalitásában gazdagabb templomot.

A XIII. század utolsó negyedére tehető az az építkezés, amely a torony és hajó sajátos összekapcsolását és a hajó falait a ma látható legalsó oromfal magasságáig létrehozta. Az átmeneti stílusra jellemzően a sík fedésű hajóhoz talán megnyújtott, félköríves apszisú szentély járult, melynek alapfalából egyelőre csak egy kis szakaszt ismerünk. A nyugati főbejárat kőbéllete azonban már csúcsívvel zárult, domborműves ívmezőt ölelve körül. Egyéb részletformák egyelőre nem ismeretesek, a déli kis ablak még kibontatlan. A román kor emlékanyagában megtaláljuk a faltömegének egy részével a hajóba belépő toronyelhelyezést (Mánfa, Óriszentpéter), ily módon állott a héjjasfalvi templom toronyja is a román kori hajófalba foglalva. A nyugati kapu gazdagabb kialakítású Udvarhelyszék más átmeneti korú emlékeinél. Lehetséges, hogy

egy eljövendő műemléki feltárás és falkutatás igazolni fogja azt, amit a hajó és torony külső jeleiből kikövetkeztetünk: a 3—4 m magasságban húzódó faldomborodás egy falmagasítás emlékét őrzi. Ebben az esetben a XIII. század végén egy korábbi, de időközben megrongálódott templom hajójának megmaradt, illetve meghagyott falaira építették tovább a hajófalakat 7—8 m magasságig, s innen emelkedett a toronyfalhoz csatlakozó, ma is megfigyelhető első oromfal. Ez az aránylag nagy méretű és időközben falképekkel is ékesített templom volt kétszáz éven át a népes bögözi plébánia központja.

Bögözben a második nagy építésre a XV. század második felében került sor. Ha a megnyújtott, félköríves záródású szentély a késő gótikus átépítésig állott, úgy Bögöz esetében feltűnő, hogy az átépítés lényege nem a templom belső terének számottevő növelése — amit különösen a szentélyekre nézve oly jellemzőnek találunk ebben a korban a legtöbb templomunknál —, hanem az épület aspektusának megváltoztatása, kívül és belül gótikus köntösbe öltöztetése. A hajó alapterülete változatlan marad, a szentély is csak alig nagyobb az elődjénél, de a templom, a teljesen új szentély arányainak megfelelően, magasságában nő: a hajófalakat mai magasságukig emelik, s a toronyhoz csatlakozó magasabb oromfal miatt a tornyot is magasítják. A késő román kori hajó gótikus boltozása nemcsak a belsőnek ad új aspektust — a László-legenda megcsonkítása árán —, hanem a külső nézet is változik a falhoz ekkor épülő támpillérsor által. Utólagos építését ma csak egy támnál ellenőrizhetjük, ott, ahol a vakolat megbomlott, de igazolja ezt az is, hogy a gyámkövek által jelzett ötszakaszos belső ritmus kívül megváltozik, s északon három, délen pedig négy falszakaszt találunk. Az új szentély alaprajza és szerkezete az általános XV. századi típust jelzi, akkor még északi oldalához sekrestye csatlakozik. A hangsúlyos szerkezeti elemek mind a hajónál, mind a szentélynél faragott kőből, gazdagon tagozott profilokkal készülnek, anyaguk tartós vulkáni kő. A szentély gyámköveit és záróköveit gazdag plasztikai dísz borítja. Az itt található címerek az építető közösség növekvő öntudatának lehetnek a jelei, de megjelenésükben szerepe lehetett annak is, hogy itt lakott az udvarhelyszéki főkapitányi tisztet viselő Bögözi János.

A középkorból számon kell tartanunk két „Bögöz”-ből írt családot, bár kapcsolatukról a művészettel egyelőre nincs tudomásunk. E faluból való illetőségüket valószínűsíti az, hogy a nyelvterületen más azonos nevű falut nem ismerünk. 1342-ben, az egri káptalannak a királyhoz birtokügyben megidézett tanúk között találjuk „Simon magnus de Boguz” nemesember nevét (AnjouOkm 230.). 1363-ban Dénes erdélyi vajda Tordán kiadott és az Erked és Muzsna mellett fekvő Ramocsa nevű határrészre vonatkozó oklevélben a tanúk között szerepel „Petrus filius Elyane de Buguz” (Ub II. 200.). Kétségtelenül fontos szerepet töltött be nemcsak a szék katonái, de a helyi társadalmi és egyházi életben is Bögözi János, Udvarhelyszék főkapitánya, akinek nevével 1481—1505 között gyakran találkozunk (1481: ÁllLvt Kv. Mike gyűjt. — 1486, 1487: SzOkl I. 257, 263. — 1505-ben az udvarhelyi, 1506-ban az agyagfalvi székely nemzetgyűlésen: SzOkl I. 308, 316.). A családból Ferencet lázadásban való részvételéért kivégezték 1519 körül (Jakab 1901. 248.), másik Ferenc és János 1566-ban a főnépek között tűnik fel (SzOkl II. 194, 198.).

Velük egyidőben Bögözi Farkas Pál (SzOkl VIII. 282.) és Ferenc (SzOkl IV. 41.) szintén főemberekként és jobbágyos birtokosokként ismeretesek. A család a XVII. században az egyház patrónusa.

A templomra vonatkozó feljegyzések a XVII. század második felétől kezdődnek, és a felszerelést gazdagító adományokról, majd később a különböző épületjavításokról adnak hírt. Az esperesi vizitáció legkorábbi feljegyzése 1665—1668 közötti adományokat írt be a már meglévő darabokhoz: „Az Templumbeli eszkezek ezek: Egy Abrosz, Sahos. Egy ezüst Aranyos Pohár. Egy ejteles Kanna. Egy fél ejteles Kanna. Egy On Tanager. Oltár Eöltöző is egy Vagyon. Pap Eöltöző is egy.” Későbbi írással: „Ezt a Tatárok el vitték.” Ezek nyilván középkori miseruhák voltak, s bár nem használtak, de őrizték őket 1661-ig. Bethlen János 1665-ben adott kelyhe és Farkas Pálné úrasztali pohártakarójának bejegyzése után a templomi berendezésre utaló sorokat találunk: „Ugyan Nemzetes Farkas Pálné Asszonyom adott az Éneklő székre az Templumban egy kendőt, veressest, varrottat Anno 1668. Vitézlő Benczier János Uram Feleségével együtt adott az Templum beli Catedrára egy szőnyeget a Predikáló székre.” Ugyanitt találjuk a templom fenntartását szolgáló földek felsorolását is (Liber Eccl. Udv, 1644. 129—130.). Később adakoztak ilyen céllal: „A Felső határban Testált 6 forint zálogjáig Kováth Thamás Templum számára Ószek nevű helybe 9 vékás földet.” (Liber Eccl. 1715. 71.). 1718-ban a vizitáció még csak a harangkötélre való szorgalmatos vigyázást ajánlja a megyebírónak, később, 1721. február 19-én már a templom állapotáról van szó: „Feles ruinák találtatván mind az Templom, mind pedig a Tzinterem körül, minthogy azok reparatioját a Sz. Egyház Birája nem urgeálta, az hol illet volna, maga büntetődjék érette.” (Uo. 232.) Három év múlva (1724) — ez az első nagy átalakítás a középkori templomon — a hajóra kazettás mennyezetet készített a Borsai és Korda patrónus család. A feliratok nem említik, de valószínűnek tartjuk, hogy eddig még megvolt a hajó hálóboltozata. A javítások során több 1748-as évszámú cserép került elő, eddig az időpontig a fedelek zsindegyfedésűek lehettek, 1749-ben Korda György és Borsai Nagy István hozzájárulásával végeznek általános javítást: „[...] a két család a templomot igen megromgált állapotjából kívül belül való vakolással, meszeléssel, egészen új padimentummal, új székekkel, kőből való új prédikáló székekkel, felette való koronával megújították.” (Aranykönyv, 176. Lajos János: *A bögözi ref. egyházközség története*. É.n. 4. Kézirat, EgyhLvt.) A szószékkorona tetején levő, két angyal közt álló lovasszobrot Schuchbauer Anton, Kolozsvárt működő budai származású szobrász készítette (B. Nagy 1970. 322.). „1768-ban Gr. Korda György még egy tekintélyes összeget, 300 m. frt. is tett le avégből, hogy örök időkre legyen miből javítani az Isten házát.” (Uo. 5.) A vizitáció évenkénti látogatásakor szorgalmasan ellenőrzi a javak állapotát. 1782. március 11-én, mivel „a templom körüli kökerítésnek nincsen fedele”, elrendeli befedését (ProtVizit 1780), 1803. január 26-án a templompadok felett veszekedő asszonyokat figyelmezteti a konzisztórium 1744-es határozatára, mely szerint senkinek „különös széke” a templomban nem lehet (VizitJkv 1800).

A templom külső képe új aspektust nyer a torony magasztásával és fedelének átalakításával. Az egyházközség Aranykönyve szerint „a torony 1841-ben emeltetett, mint az 1898-ban a toronygombban talált irat

mutatja”. Egy másik feljegyzés szerint „Bögöznek is 1842-ig régi módi tornácos tornya volt. Ekkor azonban az egyház lebontatta, s felépítette a mostanit 1163 magyar forinttal.” (Lajos, *i.m.* 7.) 1860-tól a templom ismét a romlás képét mutatta, „a megrothadt alsó gerendák miatt a padozat annyira le volt süllyedve, hogy három lépcsőn kellett lemenni a templomba”. Öt esztendőn keresztül gyűjtötték a javítás összegét harangra szánt földhaszonbérből, egy század katonaság elszállásolásából, 1864-ben az áradások alkalmából kapott segedelemből, mely összegeket a lakosság nagy része átengedte a javítás céljára. Nagygalambfalva népe rengeteg követ adott a javításhoz (uo. 11—12.). Ez utóbbi adatból azt sejtjük, hogy ebből építették a torony köpenyfalát és póttámjait. Ugron Jánosné báró Györffi Ágnes az északi templomablak megnyitására ugyanekkor 26 forintot adott (Aranykönyv 176.). A javítást 1865-ben végezték el, a tagok közmunkáján felül 418 forint 55 krajcár költséggel, egyebek mellett ekkor emelték a padlózatot a mai szintre (Lajos, *i.m.* 11.), s ekkor szereztek tudomást a falképek létezéséről.

A templom történetében jelentős az 1898-ban végzett javítás. Mene-téről a presbiteri és közgyűlési jegyzőkönyvek szinte napról napra tá-jékoztatnak. Megemlíjük ezekből a május 4-i határozatot: „Több egy-háztag óhajtása a nyugati befalazott ajtó kibontása. Közgyűlés helyesli, de nem tudván, hogy az elődök miért rakatták be, mérnöki véleményről teszi függővé.” Kibontása végül is elmaradt. A május 15-én kelt jegy-zőkönyv a megtalált falképek ügyében intézkedik: „[...] elnök aa. elő-terjeszti, hogy az alispáni hivatal elrendelte, hogy a templom egyik falán levő képek megvizsgálása tekintetéből azon helyen a munka szüntettes-sék be. Határozat: egyházközségünk méltányolva a nemzeti, hazafias és művészi tekinteteket, a munkát a felsőbb rendelet iránti tiszteletből is felfüggeszti, de a későbbi munkatöbbletért a megyei közigazgatástól kár-pótlást követel.” A falképeket Huszka József és Csehely Adolf tárták fei, az 1898. június 1-én átadott fényképmásolatokért az egyház köszö-netet mond nekik. Az 1898-ban végzett javítások a közmunkákon felül 1100 forintba kerültek (PüspJel 1898).

Az 1948-ban végzett karbantartási munkák emlékét a déli portikus-hoz akkor készített székelykapu felirata őrzi: ISTEN DICSŐSÉGÉRE UJITTATOTT 1948. ÉVBEN. A legutóbbi belső javítás alkalmával 1965—1967-ben Vetési Sándor lelkész a karzatot a hajó északi oldalából a déli oldalra helyezte át, újból feltárta a László-legenda nyugati falon levő részét, a hajóban és a szentélyben a kőfaragványokat megtisztította a mésztől, s kibontotta a sekrestyeajtó keretét, valamint egy számárhátíves ülőfülkét. Jelenleg ismét tervben van a templom javítása és a falképek konzerválása. Ezzel egyidejűleg kerül sor majd az értékes műemlék-templomnak és környezetének régészeti és műemléki feltárására is.

A templomtól mintegy 500 méterre keletre, a határban egy *kápolna* emlékét őrzi a hagyomány és a „Kápolna”, „Kápolna-domb” elnevezés. Az enyhe hajlású dombtetőn szántáskor épületnyomok is mutatkoznak. Ha ott valóban kápolna volt, az csak a reformáció előtti időben épül-hetett.

Irodalom

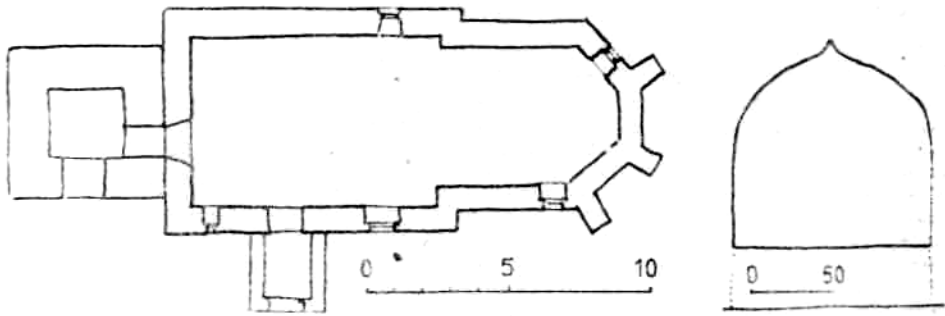
Orbán I. 37—38. — Csehély Adolf; *A bögözi ev. ref. templom faliképei*. Klny. az Udvarhelyi Híradó 1898. évi 19—29. számaiból: — Huszka József; *A bögözi faliképek*. ArchÉrt 1898. 388—393. — Csehély Adolf; *A bögözi faliképek ügyében*. ArchÉrt 1899. 94—95, 301—302. — Szendrey 1901. 68. — Jakab 1901. 248, 323. — Gerécze I. 403, 404, 533.; II. 943. — Malonyay II. 66. — Műemlékek 1916. 28. — Divald 1927. 119. — Szigethy Béla; *Rovásírás a bögözi freskón*. ErdMúz 1930. 368—369. — Szőnyi 1933. 228. — Balogh 1934. 35, 40. — Balogh Jolán; *Renaissance építészet és szobrászat Erdélyben*. MMűv. 1934. X. 130. — Illyés Géza; *Az orgona bevezetése az erdélyi ref. egyházban*. RefSz 1935. 107. — Horváth 1937. 146. — Stefanescu 1938. 64—65: — Rugonfalvi 1939. I. 75. — Kereszturi 1939. 113. — Ambrózy 1940. 39, 39. — Balogh 1940². 507. — Gerevich 1940. 153. — Gerevich Tibor; *L'arte ungherese della Transilvania*. Corvina 1940. N.S. III. 547. — Balogh 1941. — Biró 1941. 65. — Voit 1942. 127, 135. — Korompay 1942. 32—33, 61, 62, 160, 222, 251, 252. — Kováts 1942. II. 705. — Balogh 1943. 16—17, 35, 41, 76. — Dercsényi Dezső; *A középkori magyar falu temploma*. Szépm 1943, IV., 169. — Entz 1943¹. 224. — Entz 1943². okt. 30. — László 1943¹. 88, 93. — Entz—Köpeczi 1947. 33. — Juhász 1947. 10, 32, 42, 74, 165. — Darkó 1953. 202, 209. — Radocsay 1954. 36—37, 53, 54, 120. — Vătăşianu 1959. 252, 424, 555, 771. — Dávid László; *A bögözi református templom leírása*. RefSz 1960. 251—254. — Csallány 1963. 40, 70. — Dávid 1963. 42—44. — Levárdy 1963. 214. — Sebestyén 1963. 116. — Drăguţ 1964¹. 109. — Drăguţ 1964². 310—319. — Drăguţ 1967. 86. — Entz 1968. 45, 132. — Tombor 1968. 118. — Dávid 1969¹. 50, 51. — Dávid 1969². 543, 545. — Bodor—Csallány 1970. 609. — Drăguţ 1970². 20. — Dercsényi 1970. 120, 137, 245. — B. Nagy 1970. 97, 256, 322. — Drăguţ. 1972. 9, 10, 24, 37, 42, 53, 63, 65, 74—76, 78, 82. — Drăguţ, Vasile; *Restaurarea picturilor murale de la Ghelinta*. BulMonIst 1973. 4. sz. 51. Vlasta Dvoraková; *La Légende de Saint Ladislas, découverte dans L'église de Velka Lomnica*. BulMonIst 1972. 4. sz. 25—42 (38—40.). — Hargita megye 1973. 111. — Arion 1974. 46, 103, 106, 112. — Drăguţ 1974. 22, 35. — Ferenczi István; *A Nagyküküllő menti Bögöz községnek és nevének eredetéről*. Emlékkönyv 1974. 165—182. — Tóth 1974. 89, 162, 164. — Dávid 1975. 873, 875, 957. — Drăguţ 1976. 185, 190, 210, 233. — Radocsay 1977. 124. — Ferenczi 1978. 950. — Drăguţ 1979. 72, 80, 197, 198, 202, 222, 223, 226—227. — Ferenczi—Ferenczi 1979. 23—24.

BÖZÖD

Református templom

A kisméretű, keletelt, késő középkori eredetű templom a falu északkeleti részén emelkedő dombon áll, hajdan kőfal ölelte körül, de ennek ma csak a déli oldalon vannak megmaradt szakaszai. A nyugaton álló homlokzati tornya a felirata szerint ÉPÜLT 1821-BE — JAVITTATOTT 1929-BE. A két övpárkánnyal tagolt és óraíves koronázópárkánnyal lezárt, lizénákkal keretelt torony gúla alakú sisakot hord, bádogfedelén 1938-as javítási évszámmal. Bejárat délről nyílik a toronyaljba, innen a nyugati bejárat vezet a hajóba. A hajó déli bejáratát barokk homlokzatú portikus védi, orommezőjében szőlőtöves stukkódísz között felirattal: UJITTATOTT 1870-BEN — 1929-BEN. A sokszögzáródású szentély 1 m-rel keskenyebb a hajónál, a záródásnál három kétosztású támpillért találunk, de faragott kőtagozatok sem itt, sem másutt a templomon nem láthatók. Az itt levő két félköríves ablak is valamely későbbi átalakításból való.

A templombelső ugyancsak átalakítások nyomait viseli magán. Mind a hajó, mind a szentély síkfedésű, a szentély tengelye elhajlik a hajó tengelyétől. A hajó nyugati végében fakarzat van, kis téglalap alakú ablakocskával dél felé. A diadalívet lebontották; a hajó és a keskenyebb

78. A templom alaprajza
79. Ülőfülke a szentélyben

szentély találkozásánál a fal ferde metszésű, az északi oldalon ugyanitt áll a vakolt, tömör lépcsőkoriátos és mellvédes szószék, felette az 1929-ben újrafestett koronával. A szentély déli falában késő gótikus, számárhátíves ülőfülke látható, eredeti állapotában. A szentélyzáródásban fából való orgonakarzat áll.

A toronyban két harang és egy csengettyű található. A nagyobbik, megrepedt harangot egy XVIII. század végi harangból öntötték, a kisebbik 1822-ből való, a segesvári Baumgartner János műhelyéből. A csengettyű 1843-as évszámú.

A bözödi templom a szentély formája és a megmaradt ülőfülke tanúsága szerint a késő gótika idején, a XVI. század első felében épült. Nem sokkal későbbrol való a falu első okleveles említése, 1566-ban három gyalog székely jelent meg innen János Zsigmond hadában. Ugyanitt láthatjuk Bözödújfalú nevét is (SzOkl II. 199.); Bözöd települése nyilván már korábban kialakult. A szabad székely portákat feljegyző 1567-es összeírásban Bözöd 19, Újfalú 15 kapuval szerepel (SzOkl II. 219.).

A templom a XVII. század elején az unitáriusok tulajdonában volt. 1639-ben fejedelmi comissariusok adják át a reformátusoknak (Koncz 1882². 217—223.). A sérelmes fél panaszára még 1697-ben is folynak a tanúvallatások. Izsák Péter 71 éves tanú szerint: „Az bözödi Calvinisták templumát tudom, hogy a Comissariusok által foglalták el az Unitáriusoktól [...] pap és mester házat, az mostani harangjokat [...] az Calvinista András pap addig jára futa Comissioval, hogy ő is egy néhányat állított el az Unitárius vallásról.” Nagyloki János özvegye, a hetvenéves Erzsók asszony vallja: „Tudom, hogy az Bözödi Kő templum, melyet most az Calvinisták birnak, az Unitariusoké vala.” (Benczédi 1878. 365—368.)

Az egyházvizsgálatok alkalmával mindkét egyház számba vette a maga javait. A reformátusok a XVIII. század utolsó negyedében a templomhoz tartozó földeket és javakat vették leltárba, közöttük a máig megmaradt XVI. századi szép reneszánsz poharat (Liber Eccl. Udv. 1644. 159.). Az unitárius generális vizitáció 1715-ös jegyzőkönyvében 1732. szeptember 12-ről ezeket találjuk bejegyezve: „Elvették a reformátusok az unitárius templomot s az unitáriusok fából építtetének volt templomot, az is elégett volt és mostan már szépen megépítették ujólag fából, még csak székek nincsenek az templomban.” (Idézi Kelemen 1922. 171.)

A református templom tornyát 1821—1822-ben építették, azelőtt fatorsnya volt, ennek építését Herczeg József kurátorsága alatt, 1797—1800 között említik az egyházközségi adatok (Koncz József: *Adatok a bözödi ev. ref. egyházközség történetéhez.* 31—32. — Említi Balogh I. 1935. 183.).

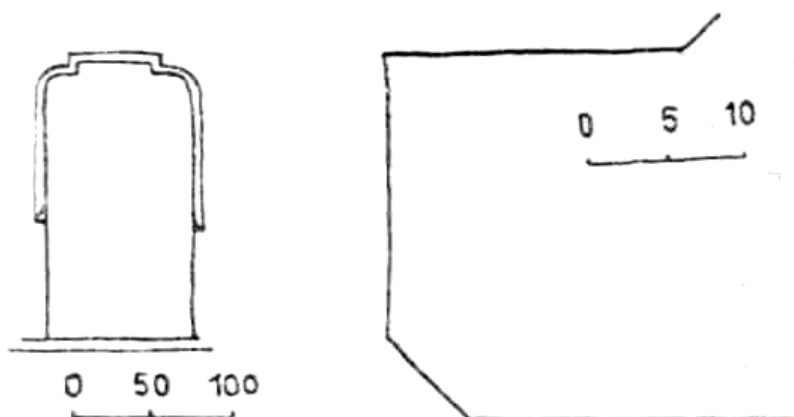
Irodalom

Orbán I. 150. — Benczédi 1878. 365—368. — Koncz 1882². 217—223. — Benczédi 1884. 90—93. — Koncz 1884. 163—166. — Koncz József: *Adatok a bözödi ev. ref. egyházközség történetéhez.* Marosvásárhely, 1905. — Kelemen 1922. 171. — Balogh I. 1935. 183. — Kováts 1942. II. 705. — Juhász 1947. 41, 42, 134, 137. — Darkó 1953. 204.

CSEHÉTFALVA

Unitárius templom, középkori faragvánnyal

A régi templom a falu keleti szélén, egy dombtetőn, a temető közepén állott. Ezt lebontották, és anyagából 1823-ban a falu közepén újat építettek, észak—déli tájolással. A lebontott régi templomnak már semmi nyoma nem látszik, de a feljegyzések részletesen tájékoztatnak róla. Az 1789-ben tartott vizitáció jegyzőkönyvében ezeket olvashatjuk: „A Czin-terem közepe táján vagyon kívülről kő lábakkal erősített régi kő Templom Sendelyes fedél alatt [...] napnyugat felől rakott ajtón vagyon a bé járás négy szegű deszkás Tornázt alatt.” Az ajtószárny belső felén ez a felirat volt olvasható. TISZT. PREDIKÁTOR TSINÁLTATTA A. 1772-BEN. A három ablakkal megvilágosított belső térről feljegyezték: „[...] egészen Mennyezetes, mely táblákra lévén osztva, különböző színű festéssel ékesített, melynek egy tábláján írva olvastatnak a Tíz Parantsolatok ezen alá írással: AO. 1631. DIE 14-A JUNII IN CSEHÉD-FALVA. A más táblára pedig ezek irattak: AD CULTUM ET HONOREM DEI OPT. MAX. EJUSQ. FILII JESU CXTI HOC TEMPLUM RENOVATUM RESTAURATUM OMNIMODO EX OPERE ET INDUSTRIA EGREGIORUM VIRORUM STEPHANI SZABÓ MICHAELIS ET THOMAE KOVÁTS. EMERICI ITEM MIKLOS ET GEORGII GOTHÁRD A.D. 1631. IN MENSE JUNII. PICTUM VERO A PETRO BALASI MOLDUVAIENSI ET GEORGIO IMRE. A Templom közepe táját erősíti egy kereken való boltozás vagy kő Arcus, melyhez napnyugatról ragasztva vagyon a Prédikáló Szék [...] festékes fedéllel, írással: IN HONOREM ET LAUDEM UNIUS VERI DEI, ET FILII EJUS JESU XTI HOC OPUS CURAVIT FIERI MINISTER HUIUS ECCLESIAE G.J. ANNO D. 1688 DIE APRILIS 14-A. A templom két végében két karok, egyik zöld, a más különböző színnel, Táblánként festetett. [...] Kívül pedig a Templom mellett vagyon fából sendelyes fedél alatt készült Harangláb az ebben lévő két Harangokkal.” (UnitPüspVizit 1788. 744—745.) A leltár említi az 1772-es évszámú pulpitust s azt az udvari poharat, amely ma is megvan; felirata: VINTZE LAKATOS GÁSPÁR ATTA A. D. 1648. Említ egy ma is meglévő harangot, feliratával: SVMPTV ECCLESIAE UNITARIAE CSEHETFALVIENSIS 1782 JOSEPHO ANNO REGNI 2-DO. „A más pedig régi kisebb, circiter talán 60 fontnyi lehet, mellyen lévő írás nem olvasható, az esztendő szám pedig ilyen formán

80. Templomajtókeret

vagyon rajta: IX81.” (Up. és 749, 751.) Ennek az azóta elpusztult harangnak a feliratát Orbán Balázs örökítette meg: O REX G[LOR]IE VENI CUM PACE ANNO DOMI[N]I 1481. (Orbán I. 113.)

Az új templom építéskor a régiek nyugati egyszerű *szemöldökgyámos ajtókeretét*, melynek kőszegélye élszedéssel díszített, elhelyezték a déli főhomlokzaton, ma ez szolgál a torony alatti bejáratul, az 1772-ből való ajtószárnyal együtt. Ma ez a kő ajtókeret a bizonyítéka annak, hogy a régi templom a középkorban, a XV. század végén épült, amit közvetett módon az évszamos középkori harang is alátámaszt.

A mai templom néhány berendezési tárgyat is örökölt a régiből. Előbb a templom épült fel, lizénás belső faltagolással, lapos boltozattal, észak felé sokszögzáródással. Stukkódíszes mennyezetének közepén ez a felirat olvasható: AZ EGY IGAZ ISTENNEK DICSŐSÉGÉRE ÉS SZ. FIA AZ UR JÉZUS TISZTELETÉRE EZEN SZ. TEMPLOMOT ÉPÍTETTE A MAGA KÖLTSÉGÉN A CSEHÉRDFALVI UNITÁRIUS SZ. EKLÉSIA AZ 1823-DIK ÉVBEN. MEGUJITTATOTT 1878-BAN. Ez után az I. Sámuel XVI. 5. bibliai idézete és két újítási dátum következik: II. UJITTATOTT 1929. — III. 1960. A virágmintás festésű északi fakarzat mellvédjén az 1864-es évszám látható, díszítése újabb keletű. Az itt levő régi és szép rokokó formájú orgona az 1841-es évszámot viseli. A torony felőli déli fakarzaton UJITTATOTT 1878 és 1968 van felfestve. A keleti bejárat ajtószárnyán az 1821-es évszámot láthatjuk. Ezzel szemben a vakolt szószéket találjuk, újabb keletű koronával. Néhány virágos festésű mennyezetes pad is megvan még a XVIII. századból.

A déli homlokzati torony valamivel később épült, elkészültéig a régi templom haranglábját megtartották. Az övpárkányokkal erőteljesen tagolt toronytestet óraíves párkány zárja le, róla zsindefedésű gúlasisak emelkedik. A torony homlokzatán építési feliratot olvashatunk:

O REX G[LOR]IE VENI CUM PACE ANNO DOMI[N]I 1481

81. Harangfelirat 1481-es évszámmal (Orbán-Balázs után)

ÉPÜLT 1835-BEN. UJITTATOTT 1878 és 1929 ÉVEKBEN. Ma a toronyban az 1782-ből való mellett egy 1929-ben öntött harangot találunk.

A hagyomány szerint a félreeső helyen fekvő Csehétfalva hajdan Tarcsafalva egyházához tartozott, Orbán úgy tudja, hogy régi harangja is innen származhatott. A falut említő első adat figyelemre méltó, 1566-ban 8 lófőt vesznek innen számba, a nevek egy része a későbbi templomi feliratokon is felbukkan: Nagy Mihály, Jánosi Albert, Kovách András, Miklósi János, Márton Balázs, Lőrinczi György, Kowach Mihály, Mihályi Balázs (SzOkl II. 201.). A hadi lustrán számbavettek aránylag magas száma (1567-ben a szabad porták kapuszáma 17 — SzOkl II. 220.) társadalmi indokokkal összefüggő magyarázatul szolgál az egy-két nemzedékkel azelőtti templomépítésre: a saját templom az önállósulás feltétele, a falu rangbeli emelkedésének bizonyítéka. A késő gótikus építésű templomot, mely boltozatos lehetett, 1631-ben alakították át, amikor a festett kazettás mennyezetet készítették. Egyik festője a Cotnariából való Balási Péter. A vizitációs leírás idején a templom még gótikus jellegű volt.

Irodalom

Orbán I. 112, 113. — Ürmösi Kálmán: *A tarcsafalvi unitaria ecclezsia*. Ker-Magv 1876. 360—363.

CSEKEFALVA

Középkori kápolnárom

1631 előtt a csekefalviak református hitre térve, az unitárius anyaegyháztól, Szentábrahámtól különváltak: „Udvarhelyszékben egy Csekefalva nevü falucska Szent Ábrahám megyének filiálissa vallásunkat amplectálván az Mater ecclesiától elszakadott és Kereszturra jár.” (Koncz 1882¹. 381.) 1640. április 30-án a reformátussá lett csekefalviak I. Rákóczi György fejedelemtől templomépítésre kapnak engedélyt. Ennek a szövegében a következőket olvassuk: „[...] Csekefalva filiálissa lévén Szent Ábrahámnak, az religió megváltoztatásában elejektől épített templomokat oda kellett hadniok és immár templomok nem volna. Lévén azért ugyanott a csekefalvi határon *egy pusztá kápolna*, annak megépítésében akartak volna azon reformátusok forgolódni: de némellyek adversalván ellenek abbeli jóigyekezetekben, véghbe nem vihették. Nem akarván azért azon csekefalvi reformátusokat templom nélkül hadni, azon pusztá kápolnát *authoritate nostra principali*, nekiek és posteritásoknak attuk és *conferaltuk in perpetuum*. [...] Parancsoljuk azért hűségteknek tiszt. hiveink, az meg irt Csekefalvi reformátusokat annak az kápolnának meghéptetésében senki ne gátolja, hanem sőt inkább gyámolitsad (UdvEmiLvT Fasc. 26. — Közölte Koncz 1884. 164—165.)

Az egykori kápolna helyét nem ismerjük. 1640-ben elhagyott állapotából arra következtethetünk, hogy az még a reformáció előtt épült. Ma a faluban egymással szemközt a főtca két oldalán álló református és unitárius templom nem középkori eredetű. Az unitáriusok 1732. május 18-án tartott vizitációjakor feljegyezték templomuk eredetét: „Cse-

kefalván lakó Simon János jelen lévén, templomhelynek ada egy darab helyet. [...] később ez hely redeált az sucesoroknak, hanem az eccla künn való helyel cserélt templom helyet, hová is építettett templom.” (A GenerVizit 1715. 157. lapjáról idézi Kelemen. 1922. 172.) A templomot azóta átépítették. — A református templom — mennyezetének évszáma szerint — 1821-ben épült.

Irodalom

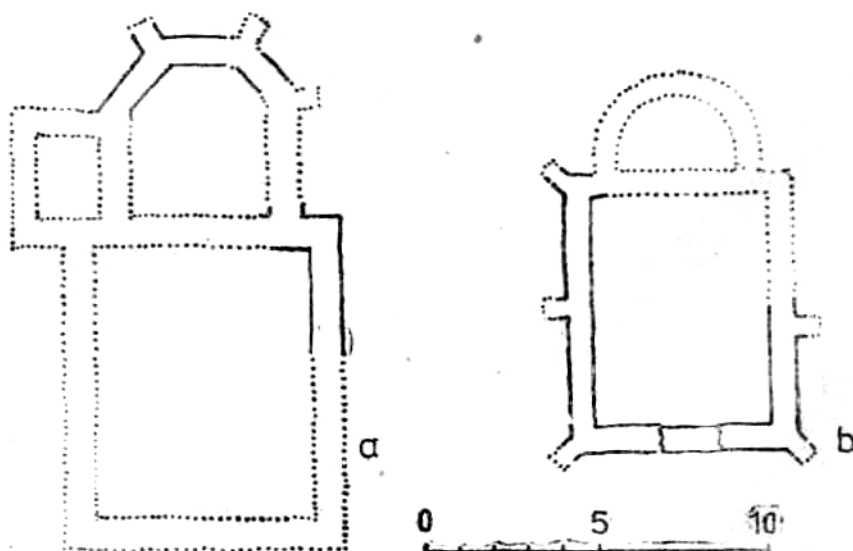
Orbán I. 120. — Koncz 1882. 380—381, 422. — Koncz 1884. 164—165. — Kelemen 1922. 172. — Juhász 1947. 41, 43, 136. —

DOBÓ

Két templomrom az elpusztult falu helyén

Erdővidéken, a Kormos patak völgyének legfelső havasalji faluja volt a XVII. században elenyészett Dobó. Az elpusztult településből két középkori templom romja maradt meg, egyik ott, ahol a falu feküdt (ezt templomként emlegetik), másik a faluhelytől egy km-re, a Kápolnabérc fennsíkján, a Csipán pusztája nevű helyen (ezt a romot Dobói kápolna néven tartják számon).

A *Dobói templomrom* a Kormos pataktól jobbra eső domboldalon található. 1868 előtti állapotát Orbán Balázs leírásából, 1932-beli alaprajzát Debreczeni László felméréséből ismerhetjük meg. „E templomból jelentékeny maradványok vannak, polygon záródású szentélyének, mely 8 lépés hosszú és ily széles, falai még három öl magasságban állanak, az északi oldalhoz támasztott sekrestyének azonban csak alapfalai maradtak meg. A 17 lépés hosszú és 11 lépés széles hajónak déli fala még

82. Templomrom (a) és kápolnarom (b) alaprajza (Debreczeni László felmérései)

83. A kápolnarom állapota 1932-ben (Debreczeni László rajza)

két öl magasságban szintén fennáll.” (Orbán I. 225.) Alaprajza 1932-ben még felmérhető volt; ekkor a hajó déli falának egy része, a diadalív indításával, valamint a szentélyzáródás északkeleti sarka egy diagonális támmal még állott.

Csipán pusztai kápolnarom. Orbán leírásában ezeket olvashatjuk: „Innen 1500 lépésnyire, fenn a völgyet határhozó Kápolnabérc tetején a Csipán mezejének nevezett irtás közepén, áll egy amannál jelentékenyebb templomrom, melyet Dobó kápolnájának tartanak. De inkább lehetett ez temploma, amaz pedig kápolnája, 12 öl magas homlokzata egész a fedéltetőig még épen áll, kapunyílatát az omlás úgy kitágítja, hogy eredeti alakját meghatározni nem lehet, a 14 lépés hosszú, 9 lépés széles hajónak oldalfalai s tömör oldaltámjai két öl magasságig állanak, a hajó szélességével bír, 10 lépés hosszú, kerek apsisú szentélynek csak alapfalai látszanak még. A nyugotnak fordított homlokzat előtt egy, a hajó szélességével bírt 10 lépés hosszú toronycsarnoknak látszanak alapfalai. [...] E kápolna körül még más épületnyomok és a kápolnát körülövezett kerítés vagy templomkastély alapfalai is látszanak.” (Uo. 226.) Azóta a szentély a talajfelszín alá került; de a meredeken felmagasodó háromszögű oromfal, a hajó hosszfalai a déli oldalon félig, az északon egészen úgy állanak még, mint egy évszázaddal ezelőtt.

Mindkét romra érvényes ma is, amit Debreczeni László 1932-ben a felvételi rajzokon megjegyzett: „Az omladékok eltakarításával pontosan megállapítható volna az alaprajz és faragott kövek is kerülnének felszínre.” (Debreczeni 1932. 188.)

A hajdani faluról okleveles adataink, a kápolnáról visszaemlékező feljegyzések maradtak. A Kormos menti Dobót az 1566-os lófő-összeírás-

ban említik először, 3 személlyel (SzOkl II. 197.). A vargyasi Dániel Péter ugyanebben az évben 11 ház jobbágyot kapott itt adományként (SzOkl II. 209.). A szabad porták utáni adózásakor Dobó 6 kapuval szerepel (SzOkl II. 219.), 1576-ban Daniel Péter 6, Jánossi Péter 2 jobbágyporta után fizeti innen az adót (SzOkl IV. 37.). Amikor 1635-ben Bardóc-fiúszék megalakul, a kiváltságlevél falujegyzékében Dobó már nem szerepel (SzOkl VIII. 370.). A Száldobosra és Fülére telepedett dobóiak utódai 1807-ben pert folytattak a Daniel családdal Dobó területéért, amit ők ősi székely örökségüknek tekintettek. A per folyamán megállapították a volt falu határait, majd területét felosztották (Orbán I. 225.).

A templom a falu elpusztulása óta pusztán hever, a kápolnát viszont a XVIII. században még használták. Közvetett adatokból e kápolna építési emlékkövééről is tudunk: „Egy most baróthi Keserü József birtokában levő kéziratban, melyben Rác Simon jegyzetei is foglalvák, a 99-ik lapon e kápolnáról a van bejegyezve, hogy egy ajtaja feletti felirat szerint e kápolnát 1594-ben építette Dobai András; egy másik, a szentélyben volt felirat szerint 1733-ban kiigazították Haller János és Daniel Sónia.” (Orbán I. 226.) A baróti anyakönyvből Orbán egy legendára is hivatkozik, mely szerint ezt a kápolnát Keresztelő Szent János tiszteletére egy csodásan meggyógyult pásztor építtette. Benkő József így emlékezik 1770 táján: „Fülén felyül esik a Dobó nevű hely, holott régen valamikor azon nevezetű falu volt, most pedig van egy elromlott, ismét más épen álló Templom és mellette lakó házak a Remetéknek (kik hol ketten, hol hárman is vagynak), hova is Esztendőnként K. Sz. János-napkor sok felől Processióra a Római Valláson valók össze gyűlnek. Olyankor Sokadalmasotska forma esni szokott.” (Benkő 1770. Füle.)

A két romtemplom építési idejét még a megmaradt falak s az alaprajzok segítségével is csak hozzávetőlegesen határozhatjuk meg. Középkori voltak kétségtelen s a templom alaprajza a XIV—XV. századból való templomformát mutatja. Mindkettőnél feltűnő az arányosan szerkesztett alaprajz, amit későbbi toldások, átépítések nem módosítottak. Mivel a székelyföldi félköríves apszisú és centrális elrendezésű kápolnák datálási kérdése még tisztázatlan, a dobói kápolna eredetének tisztázását az eljövendő műemléki feltárástól várhatjuk csak.

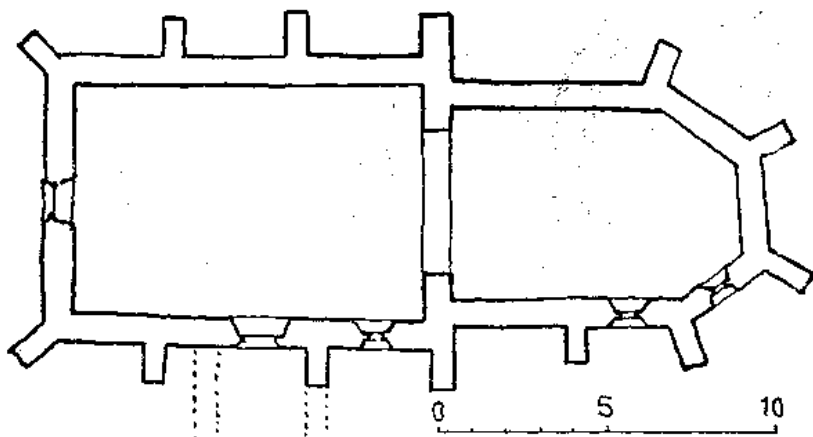
Irodalom

Benkő 1770. — Benkő 1781. II. Liber 1.§ 61. — Orbán I. 215, 223, 224, 225—226. — Debreczeni 1932. 187—189. — Dávid 1963. 45. — Dávid 1969². 543. — Dávid László: *Két templomrom a dobói pusztán*. MTÜk 1970. máj. 9. — Kisgyörgy 1973. 38, 89.

ÉNLAKA

Unitárius templom

A Firtos hegy alatt települt falu északkeleti magaslatát XV. századi, keletelt, kőfallal körülvett templom uralja, Övparkányokkal tagolt gúlasisakos tornyát, mely 1830—1833 között épült, a körbefutó cinteremfal fogja közre, s egy fedett folyosó köti össze a templom déli bejáratával. A kerítésfalban délen, közvetlenül a torony mellett, valamint északon

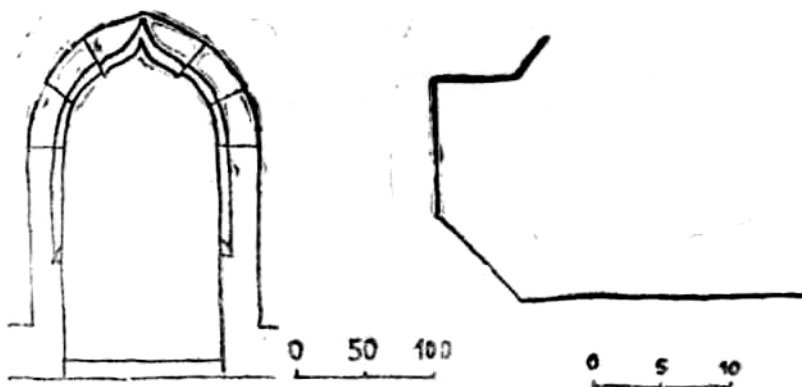

84. A templom alaprajza

nyílik egy-egy faragott fakapus bejárat. A déli a gótikus szemöldökgyámos kapuk formáját követi, pálcátagos kereteléssel, szemöldökén ezzel a felirattal: EX PIO ERGA DEUM ET ECCLAM ZELO EXTRUXIT PROPRIO ARTIFICIO JOANNES PHVLÖP CURATOR ECCLEZE ENLAKIENSIS AO. 1753. Az északi kötött kapu szarait gyémántmetszést utánozó véset díszíti, szemöldökére ez van írva: EDIFICATUM PER ME JOH. FVLÖP ANNO 1745. A cinteremfal belső, délnyugati részén a falazat kövei között egy másodlagos elhelyezésű, kora gótikus profilú, 13 cm átmérőjű *kis körablakot* láthatunk, melyet egy kocka alakú kőtömbbe faragtak.

A cinterem közepén emelkedő templom kettős térfűzésű: a támpilléres szerkezetű, téglalap alakú hajóhoz keskenyebb, sokszögzáródású, szintén támoikkal erősített szentély csatlakozik. A *hajó* nyugat felé háromszögű oromzattal zárul, sarkain átlósan épített, kétosztású, faragott vízvetőkkel tagozott támpillérekkel. A vályúzatos vízvetők beton fedőlap alatt vannak, a hajó falainál és támpilléreinél rézsús lábzaatot találunk, faragott köveit néhány helyen vakolat takarja. A *nyugati kőkeretes kapu* számráthátíves, élszedetes profillal. A hajó déli falát két támpillér három falmezőre tagolja, de az egyik támot a portikusfal takarja. Középen nyílik a *szemöldökgyámos déli kapuzat*, kőkeretének profilját vályúzatok közé fogott pálcátag alkotja, hullámtagú metszésről indítva. Az ajtószár jobb oldala valamikor megsérült, most hasonló tölgyfa profil egészíti ki. A déli fal harmadik mezőjében későbbi alakítású félköríves ablak nyílik. A diadalív falánál két egyenes állású támot találunk, az északiról hiányoznak a faragott kövek, ugyanígy az északi fal két támpillérek közül az egyikről is.

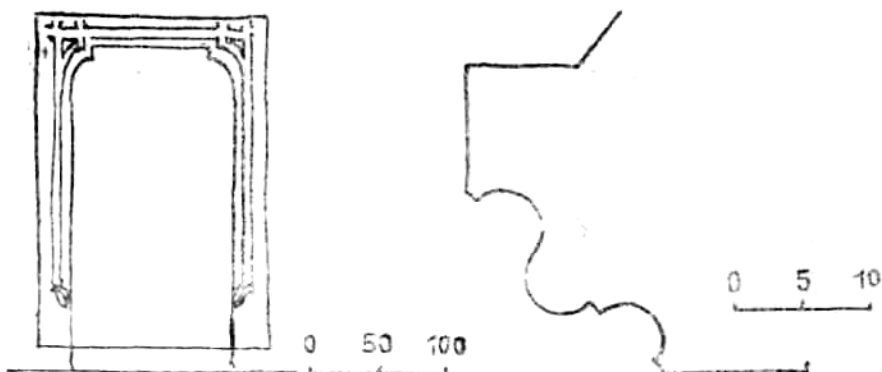
A *szentély* a nyolcszög öt oldalával zárul, öt gótikus támpillérral erősítve. A déli oldal második falmezőjét ismét egy újabb félkörívű ablak töri át, a délkeleti *csúcsíves, kőrácsos ablak* eredeti, csak osztósudara hiányzik. A lábzaat a szentély támpillérein is ferde metszetű, kivéve az

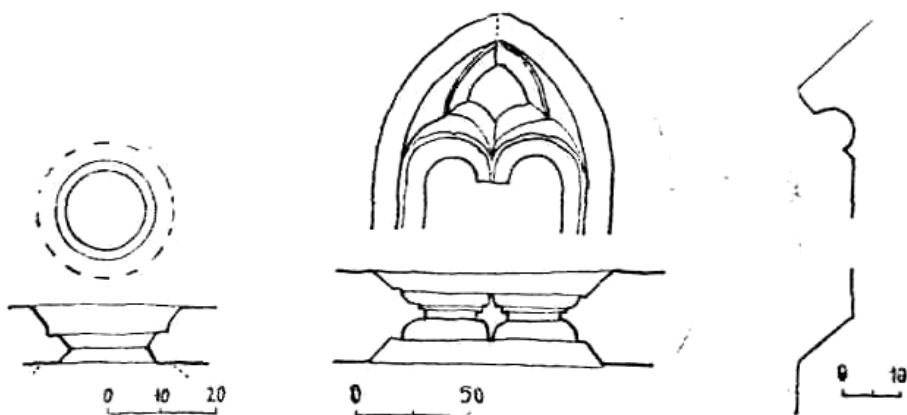
85. Nyugati kapu

északi falat, hol hajdan sekrestye állott. A templom külső falát kettős vonóvaspánt erősíti.

A templom *belsejét* középkori építése óta átalakították. A hajót 1668-ból való, szépen festett kazettás mennyezet fedi. Három kazettát szöveg tölt ki, hat virágminta mellett rövid feliratokat láthatunk, a szögölécen pedig még egyszer megjelenik a festő neve és az évszám. A templom történetéről és a mennyezet készítéséről ezek a feliratok szólnak: D.O.M.S. HOCCE TEMPLUM PER MAN. NOXIUS IMMANIUM TARTARORUM ANNO 1661 IN CINERES REDUCTUM BENEFICIO ET PIO ERGA DEUM ZELO INCOLAS JENLAKIENSIS ET MARTONOSIEN. IN HONOREM UNI VERI DEI LACUNARE TECTUM ARTE PICTORIA INSIGNIT A. 1668 GEORGIUS MUSNIENSEM, PASTORE EXISTENTE JOHANNE ÁRKOSI. Mellette olvashatjuk: PECCATUM IDOLATRIE CONDIDIT IN TERRIS HOMINEM DEUS UNIC UNUM FACTUS HOMO MULTOS FECIT IN ORBE DEOS — TEMPORE EDILIUM MICH. BÁLINT, PETRI SEBESTYÉN, GEOR. MIKLÓS, AND. SIGMOND. Az előbbi fölötti kazettán a SCALA COELI egész mezőt kitöltő felirata van. Egyik kazettán az asztalos nevét láthatjuk: PER

86. A déli kapu

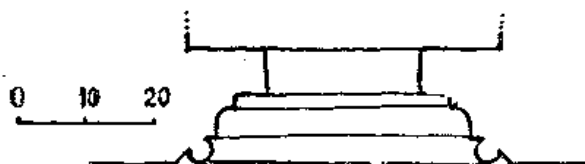

87. A cinterem falában található kis körablak
 88. Kőrácsos ablak a szentélyből
 89. Támpillér vízvetője és lábazata

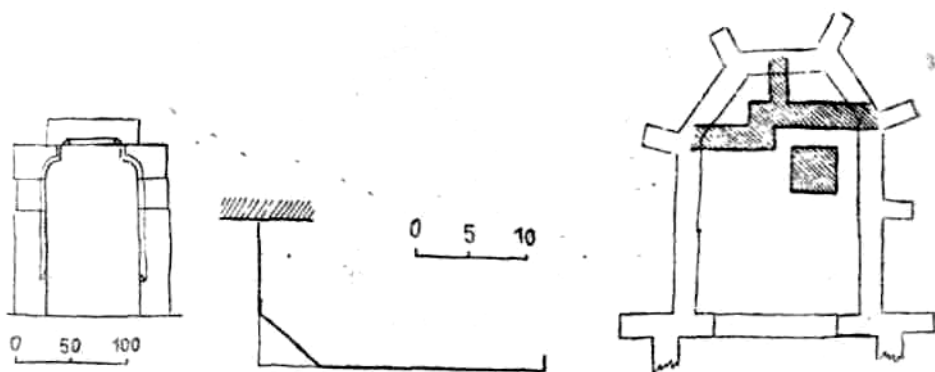
MANUS MENSARII ANDREAE SZASZ MENSE AUGUSTO, egy másikon a festő rovásírással is megörökítette nevét: DEUT. VI. EGY AZ ISTEN — GEORGIUS MUSNAI DAKÓ.

A hajó nyugati bejáratának ajtószárnyán hajdan hosszú felirat állt. Ma a sűrű festés alól csak az 1737-es évszám sejlik, A hajó nyugati felében lévő fa orgonakarzat mellvédjének hosszú feliratából megtudjuk: CHORUS HICCE AEDIFICATUS EST AO.D. 1770 [...] PER MANUS ARTIFICIS GREGORII TOT. A klasszicista orgonaszekrényen az 1848-as évszám látható.

A hajót és szentélyt vaskos falú, nyomott csúcsívű *diadalív* választja el, északi oldalához építve szószerű áll, melynek volutás koronája KÉSZÜLT 1758-ban, UJITTATOTT 1828. A szentély szintén kazettás mennyezetű, sötétkék festéssel, közepén ovális táblán ezt olvashatjuk: RENOVÁLTATOTT 1828-BA AMBURUS MIHÁLY CURATORSÁGÁBA. A szentély XV. századi építéséből ma az északi falban egy szemöldökgyámos, élszedésses *sekrestyeajtó* kőkeretét találjuk és egy négyszögletes, pálcátagos profillal keretelt *szentségtartó fülkét*, melynek fa ajtaja van. Későbbi építésű a festett mellvédű fakarzat a szentélyzáródásban, közepén felirattal: CHORUS HICCE AEDIFICATUS EST AO.D. 1770 PIO ERGA ECCLESIAM DUCTU BENEFICIO G.N. PAULI FÜLÖP IN GLORIAM ET LAUDEM UNIUS VERI DEI ET FILII EJUS JESU CHRISTI ET RATIONEM PSALMO DIASTRATUM EXISTENTE CU-

90. Szentségtartó fülke kőkeretelésének metszete

91. Sekrestyeajtó

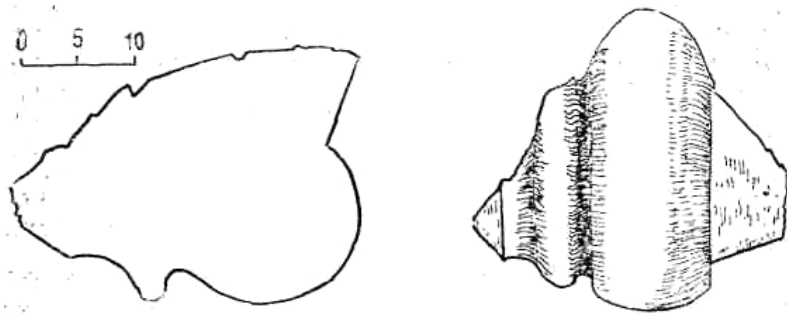
92. Feltárt alapfalak a szentélyben (Molnár István után)

RATORE PAULO FÜLÖP AEDILIBUS MICHAELE FÜLÖP ET PETRO BÁLINT PER MANUS ARTIFICIS GREGORII TOT. Utána a Zsolt. 150, 6. és Efézus 5, 18—19. bibliai helyek idézését olvashatjuk. Alatta egy festett hátságpadot találunk, rajta külön keretben, papírlapra írva hosszú szövegű megemlékezést olvashatunk nemcsak e pad 1749-ben történt készítéséről, hanem a Szent-Ábrahámi Lombárd Mihály püspök vizitációjakor kelt azon rendelkezésről is, hogy a templomba padokat kell készíteni. A mai padsorok 1861-ből valók. A papi pad felirata: KÉSZÜLT 1855. FÜLÖP MIHÁLY GONDNOKSÁGÁBA. A hosszú feliratot tartalmazó Úrasztala 1759-ből való.

A templom 1976. évi javításakor, az eredeti padlószint és kőpadló helyreállítása, valamint a falak alsó részét fedő sérült vakolat megújítása során a hajó keleti felében a feltárók által a római korból feltételezett sírt, a szentélyben a mai középkori templomnál *korábbi építmény alapfalait találták*. Az 1 m vastagságú fal észak—dél irányban átszeli a szentély keleti felét, közben kétszer derékszögben megtörik. Az első megtörés előtt egy keskenyebb fal indul ki keleti irányban. A déli oldalon e fal előtt egy négyzetes alapozásra is bukkantak, mely az előbbi falakhoz tartozott. Az alapfalak a mai szentély alapfalai alá hatolva folytatódnak. A mellékletek alapján a kutatók egy hajdani római Jupiter-szentélyt feltételeznek. Ugyanakkor *két feliratos fogadalmi oltárkö* is került napvilágra a mai templomfalakból, egyik a diadalív déli falának padlószintjében elhelyezett sarokköve, a másik a hajó déli támpillérenek alsó sarokköve volt. A Firminus által állított oltárkövet most is a diadalív falában találjuk, de már feliratával kifelé fordítva; a Serenus-

93. Párkánytöredék a szentélyben

94. Ajtókeret töredéke

oltárkövet kiemelték onnan, és egy egyetlen darabból faragott kettős fokú lépcsőre helyezték a torony fala mellett (Molnár István: *Az énlaki unitárius műemlék-templom 1976. évi javítása*. 31—39.).

Ezzel a renoválással került felszínre három középkori töredék. Legkorábbi, a szentély déli falában, másodlagos beépítésben talált *indadíszes párkánytöredék*; hasonló díszítésű faragványokat a XII. század második felétől a XIII. század közepéig terjedő időből ismerünk. Valamivel későbbinek tűnik egy *hengertagos profilú ajtószárkő* letört sarka, ez a mintegy 26 cm hosszú töredék egy késő román kori kapubélet megmaradt darabja. A hajó kutatóárkából, égett törmelék közül egy *tégla-borda-töredék* is előkerült, egyetlen hírmondója a hajdani késő gótikus boltozatnak. Több helyen a kutatóárokban *freskós vakolatdarabok* kerültek elő.

A javítás során még néhány dolgot meg lehetett figyelni: a gótikus templomépítéshez több nem profilált, római épületromból származó követ használtak fel. Az eredeti padlószintet terméskölapokból alakították ki; ezt a renoválással helyre is állították. Az 1661-es pusztítás nyomait a talajon épülettörmelék és égett réteg később elegyengetett szintje, a falakon a vörösre égett eredeti vakolat jelezték (Molnár, *i.m.* 32, 34.).

A toronyban két harangot találunk. A nagyobbikon ezt olvashatjuk: KÉSZÜLT AZ ÉNLAKI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG HIVEINEK ÁLDOZAT KÉSZSÉGÉBŐL 1925 ÉVBEN. FERROAGRICOLA NAGYSZEBEN. A kisebbiken: ISTEN DITSŐSÉGÉRE ÖNTETETT EZ HARANG AZ ÉNLAKI UNITÁRIA ECCLESIA KÖLTSÉGÉVEL AN. 1797 DIE 8 JUNII.

Az énlaki templom egységes késő gótikus építés eredményeként áll előttünk. Az előzményekről csak jelzéseket kapunk a megtalált töredékekből. Hogy mint plébánia a XIV. század első felében már létezett, ez kétségtelenné teszi azt, hogy temploma is volt a maig megelőzően. A pápai tizedjegyzékben mint kis jövedelmű plébánia bukkan fel: 1333-ban „Item Petrus sacerdos de Jandalaka solvit II. banales.” (MonVat I. 115.) 1334-ben: „Item sacerdos de Jandlaka solvit I. banalem.” (MonVat I. 133.) Néhány töredékünk azonban ennél korábbi időre mutat. Egyelőre társtalanul áll az udvarhelyszéki korai emlékanyagban az indadíszes párkánytöredék. Nagyon fontos, amit jelez: díszítő célzatú kőfaragás alkalmazását a tatárjárás előtt. Egyelőre azonban egyéb kora-

beli tárgyi anyag hiányában nem köthetünk hozzá egy egész építkezést. Az első építést, ami feltételezhető, a hengertagos kapubéllet-töredék és a kis körablak mutatja; ezek eredhetnek egy késő román stílusú építésből, amihez már római korból való épületek anyagát is felhasználták. A legutóbbi javítás kapcsán végül is az építések egymás után következő szakaszai s azoknak a mai épülettel való összefüggései nem tisztázódtak, a talált alapfalak megnyugtatóan még sem a római korhoz, sem a kora középkorhoz nem köthetők, s feltételezés marad az is, hogy a diadalív körül megtalált alapozási árkok a korábbi templom alapfalainak vonalát jelzik.

A XV. század második felében ugyanazon a helyen új templomot építettek. Ennek alaprajzi és formai hasonlóságai Küsmöd XV. század közepi építkezései felé utalnak. A nyíláskereteknek és profiloknak hasonló alakítása alapján valószínűnek tartjuk, hogy a küsmödi templom építői dolgoztak Énlakán is. Az építést Énlaka mint a plébánia központja a filiákkal együtt végezte; Firtosvávalja 1455 óta (SzOkl I. 169.), Firtosmartonos 1473 óta (Thorotzkay Lvt. 19.) okleveles adatokból ismeretes. Énlaka népességéről és társadalmi rétegződéséről csak egy évszázad múlva van adatunk. 1566-ban hat lófő szerepel „Iijenlaka” helységéből (SzOkl II. 200.), 1567-ben 28 kapu ugyanannyi szabad portát jelent itt (SzOkl II. 220.). 1576-ban a fejedelem 28 jobbágyporta után fizet adót „Janlaká”-ról (SzOkl IV. 37.).

A középkori templom épen állhatott 1661-ig, amikor Ali pasa erdélyi hadjárata idején a törökökkel együtt harcoló tatárok felégették; ekkor készült a beomlott boltozat helyett a hajó kazettás mennyezete, Szász András asztalos és Muzsnai Dakó György festő munkájaként, 1668-ban. A vizitációs jegyzőkönyv 1743. március 22-i bejegyzése szerint a cinteremfal és a berendezés szorul újításra: „Hogy az Templom körkerítését és egyéb defectusokat Szent Mihály napjára megépítik, az curator kezeseket ada.” (Idézi Kelemen 1922. 173.) A cinteremkapuk 1745-ös és 1753-as évszámai, a berendezés 1749—1770 közötti évszámokkal jelzett darabjai tanúsítják a vizitációs utasítás teljesítését.

A harmadik nagyobb méretű építkezés 1828—1848 közt történt. Az első évszám a szentély mennyezetének készíttetését jelzi, 1830—1833 a cinteremfalba foglalt torony építését (PresbJkv 1833. EgyhLvt.) 1848 a nyugati orgonakarzat építését mutatja. 1870-ben a tornyot bádoggal, a templomot zsindegyel fedték be, ekkor épült a kettőt összekötő portikus is (Török Áron: *Az énlaki unitárius templom rövid története*. 1968. Kézirat. EgyhLvt.). A legutóbbi javításkor a sekrestye bejáratát záró falazatban az 1899—1900 közötti javítást megörökítő emlékiratra bukkantak, mely az akkori műemlékbizottság 600 koronás javítási segélyéről s az egyháztagok áldozatkészségéről emlékezik meg (Molnár, *i.m.* 34, 39.). 1927-ben a templom általános javításakor a zsindegyfedeleket cseréppel váltották fel, a támpilléreket beton fedlapokkal borították be, a belső falakat falképek után kutatva átvizsgálták, de csak égésnyomokra bukkantak. Újabb állagmegóvó javítást végeztek 50 000 lejes állami támogatással az 1961—63-as években; ennek fő célja a padlózat kijavítása és a festett mennyezet megerősítése volt (Török, *i.m.*). Az 1976-ban végzett feltárás és javítás eredményeit már áttekintettük.

A római castrum közelében és részben római faragványokból a középkorban emelt templom kialakulásának történetét az újabb megfigyelések és leletek fényében már tisztábban látjuk, de még sok nyitva maradt kérdésre csak a további kutatások hozhatnak megnyugtató választ.

Irodalom

Völgyszirti Alfonz: *Énlaka erdélyi falu eredete*. VU 1856. 8. — Orbán. I. 123—125. — *A M.O.B. jelentése az énlaki templom helyreállításáról*. MOB Jegyzőkönyvek 1899. 66, 100, 120, 157, 243, 290.; 1900. 30, 46, 54, 159. — Jakab 1901. 123. — Gerecze II. 944. — Malonyay II. 60. — Erdélyi L.: *Az énlaki templom mennyezete*. Eth 1914. 54. — Kalmár Antal: *Az énlaki rovásírás*. Morsz 1916. 329. — Kelemen 1922. 173. — Pálffy Márton: *Az énlaki és konstantinápolyi rovásbetűs felirat*. KerMagv 1934. 217. — Ferenczi Sándor: *Az énlaki rovásírásos felirat*. Ky. 1936. — Rugonfalvi 1939. I. 75—76. — Balogh 1940¹. 536. — Balogh 1940². 509. — Biro 1941. 102. — Voit 1942. 128, 135. — Kelemen 1944/1977. 61, 103, 214, 244, 249. — Vătăşianu 1959. 544. — Csallány 1963. 41, 87—88. — Sebestyén 1963. 116. — Tombor 1968. 128. — Négyszáz év (képtáblákon). — Dávid 1969². 544, 545. — Bodor — Csallány 1970. 610. — Ferenczi Géza: *Kiegészítések az énlaki rovásírásos felirat megfejtéséhez*. KerMagv 1971. 4.; 1972. 1.; ua. Emlékkönyv 1974. 251—281. Hargita megye 1973. 111. Dávid 1975. 956. — Molnár István: *Az énlaki unitárius műemlék-templom 1976. évi javítása*. KerMagv 1977. 31—39. — Ferenczi—Ferenczi 1979. 28.

ERDŐFÜLE

Lebontott középkori templom

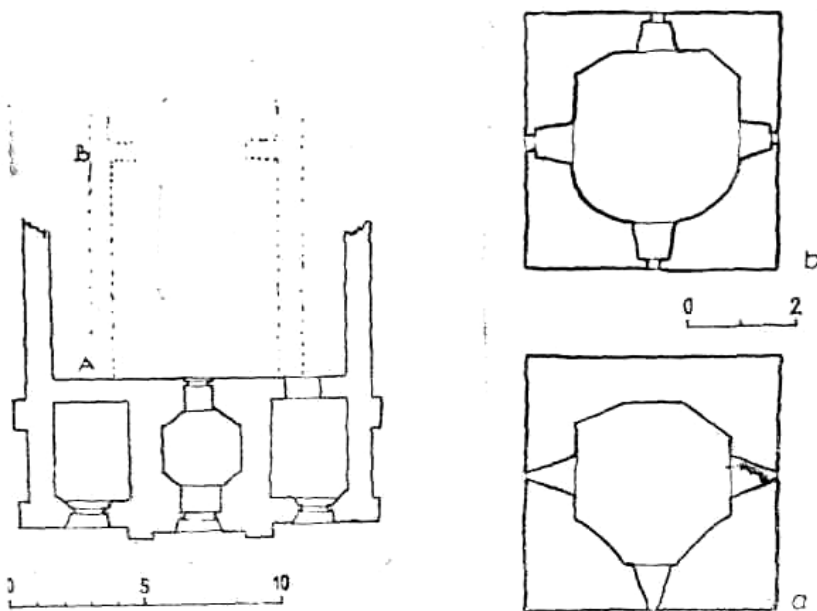
A falu szélén, a temető alatti dombhajlaton áll Erdőfüle református temploma. Nyugati homlokzati tornyát kivéve 1897-ben épült, a torony körüli rész is akkor kapta mai formáját. Az újjáépítéskor lebontott régi templom középkori volt, hajója északi falán falképekkel.

A régi templomra vonatkozó legkorábbi adat Benkő József: „Még a régi időben itten Templomot építetett volt a Fülei Ős és Szép Familiáról való Fosztó Máté nevű Barát.” Korabeli templomjavításról is megemlékezik: „Füle Templomát és Tornyát szépen megújította.” (Benkő 1770.) Orbán Balázs az akkor még meglévő régi templomról röviden ír megemlítve ma is álló tornyát, s részletesen elemezve szintén megmaradt régi harangját. „Fülének nincs nevezetessége templomán kívül, mely bár a későbbi újítások által egészen elidomtalanított, egyes töredékeiből mégis rá lehet ismerni az átmeneti korszak tisztaságára. Ily kormutatók e templomnak megmaradt ajtai. A déli oldalon lévő kapu körtető és horony tagozatú béllettel és köríves nyílattal bír; a torony alatti hátulsó kapu átszelt lóherívvel (platter kleblattbogen) alakult. Legsajátosabb azonban tornyának építészete, mely bár kívül négyszögű, belül mégis nyolcszögűleg van idomítva, sőt még ennél is nevezetesebb az e toronyban lévő második harang, melyen ezen körirat olvasható: O REX GLORIE. — Mondják, hogy a nagyobbik harangon, melyet 1848-ban ágyúöntésre beadtak, szintén ilyen felirat volt, feltehetőleg azon régi harangokon szokásos O Rex gloriae veni cum pace jelmondatnak második, kiegészítő része, s hihetőleg az évszám körül írva. Különben az évszámot megfejtik magok a betűk, melyekről ítélve e harang a

14-ik század végén, legkésőbb a 15-ik első évtizedében öntetett. Oda utalnak a majuskel betűk, melyek alakszépségre páratlanok. E haranggal egykorúnak hiszem a templomot is.” (Orbán I. 223—224.)

Ezt a leírást szerencsésen egészítik ki Karácson Béla volt fülei lelkipásztornak az 1897-es bontáskor tett megfigyelései: „E templom 16 méter hosszúságban terjedt északkeletre, a tornyon túl számítva, olyanformán, hogy a közepén egy boltíves fal két egyenlő részre osztotta. Szélessége az épületnek 6 méter volt, tehát 96 m² területen feküdt, míg belvilágának magassága 5 métert tett ki. A templom említett részei közül a torony melletti volt a régebbi, melynek külön jellegét a műemlékin kívül két hegyes csúcsban végződő tűzfala is elárulta (ti. az elválasztó boltíves fal a fedélzet alatt folytatódott, illetve a toldáskor nem bontották le). Máskülönb a hátsó résznek jóval későbbi hozzácsatolását a lebontás is igazolta. A régebbi rész délkeleti oldalfalának közepén volt a főbejáró ajtó, melyhez egy jóval később kori előcsarnokon át lehetett bejutni. Elsősorban ez az ajtó árulta el a kívülről jövőnek a templom régiségét, mely ajtónak fővénykőből lévő kerete felül félkörben hajló és felül is, oldalt is többszörös mély hornyolású volt. Ezenkívül még más két ajtó is vezetett be a torony alól, hanem ezeknél, primitívebb formában, felül lépcsőzetesen közeledve, a faragott kövek zárták be a keretet. Az egykori szentélynek félkörű alapfalait is ki lehetett venni a később toldott templomrésznek padlózatja alatt. Feltűnt ugyanis, hogy a boltíves fal [diadalív] faragott kövekkel volt párkányozva, mi arra engedett következtetni, hogy már eredetileg úgy lett építve; míg a néphit szerint a toldáskor bontották volna ki, hogy a két rész között összekötetés létesülhessen. Azonban a fal keskeny szegélyén a földtől két méter magasságban talált freskók (két-két királyi alak) teljesen az előbbi következtetés helyességét igazolják, miután általuk még a széles faragott kövek is be lévén festve, így teljesen befejezett egésznet képezhettek. A régebbi templomrész a később kifejlett, átmeneti román stílusban épült, melyhez góthikus motívumok is járultak, mit tagozott támoszlopai tüntettek ki leginkább. A toldott rész ugyanezen stílusban csatoltatott hozzá, mi az egésznek egyöntetűséget kölcsönzött.” A továbbiakban a harang és a falképek leírását olvashatjuk (Karácson Béla: *A fülei régi református templom történetére vonatkozó adatok.* 325—326.).

Ebből a régi templomból csak a *torony* maradt meg, s talán a hozzá csatlakozó nyugati hajófal egy része. A torony déli falán, koronázópárkánya alatt, a nagy ablak két oldalán feliratot olvashatunk: ELEVAT: IMO FERRE EFUNDAMENTO AEDIA. TEMP: P: D: IOAN. BORBAT SUB CURAT: NOB: D: ION. BODA SUMP: ECCLAE: ANO. DOMI. 1758. UJITTATOTT 1971—72. A templom 1897-ben történt újjáépítésekor a torony nyugati falával egy síkban széles homlokzatot képeztek ki, kétoldalt bejárattal, felette nagy ablakokkal a torony két oldalán kialakított mellékterekhez, melyek közül az északi raktárul, a déli karzat-feljáróul szolgál. A kialakított új homlokzat a tornyot félmagasságig takarja, a mellékterek féltetőit takaró attika a torony falán is végigfut. A torony a hajó nyeregteretjének vonaláig, vagyis 12,50 m magasságig belül nyolcszögű, a további 4,40 m magasságú toronytest már belül is négyszögű. Az építést megörökítő feliratot tehát úgy értelmezhetjük, hogy 1758-ban egy már meglévő tornyot javítottak és magasítottak, eset-

95. A templom nyugati homlokzatának alaprajza

96. A torony emeleti alaprajza (a) és metszet a régi falazat felső szintjén (b)

leg az eredetileg kívül is sokszögű tornyot alapjaitól négyszögűre alakították. A nyolcszögű toronytérbe, majd onnan a hajóba félköríves fal-áttörések vezetnek. A toronytest második szintjén most befalazott lőrés-ablakokat, a negyedik szinten kis körablakokat találunk. A magasított legfelső szintnek széles nagy ablakai vannak.

A toronyban jelenleg használaton kívül áll a *majuszkulás feliratú gótikus harang*. A használatban lévők közül a nagyobbik 1922-es évszámú, közepén kétsoros felirattal: AZ ERDŐFÜLEI REF. EGYHÁZTAGOK ÁLDOZATKÉSZSÉGÉBŐL; a kisebbik harang egyik oldalán A HIVEK KEGYES ADOMÁNYÁBÓL ISTEN DICSŐSÉGÉRE ERDŐFÜLE 1947, másik oldalán: ÖNTÖTE TUSA ISTVÁN CSIK SZEREDA.

A *falképek* közül 1884-ben Huszka József a *Szent László-legenda* jeleneteit tárta fel és másolta le a régi templom hajójának északi faláról. A felül zegzugvonalas sávval, alul csipkézett levélsorral keretelt, folyamatosan megfestett legenda a fal felső részén 7X1,5 m felületet foglalt el; az első jelenet helyén akkor már új vakolat volt. A falképsor első jelenete a Felvonulás, a tömör rendbe sorakozó lovasok László által vezetett serege fokozatosan megy át az Ütközet jelenetének forgatagába. Ez egyben az Üldözés jelenete is, mert az elől vágató király lándzsája már elérte a visszafelé nyilazó leányrabló kun vitézt. Lovaik lába alatt szétvagdalt tetemek láthatók. Néhány fával jelzett háttér előtt történik a Birkózás, László és a kun párviadala, a kun lefejezése a megmentett lány segítségével, majd a Pihenés zárójelenete. A folyamatosan előadott, főként vonalrajzos technikájú László-legenda megkomponálásában és

97. A lebontott északi fal egykori freskóinak elhelyezkedése

részleteiben is Homoródszentmárton, Maksa, Sepsikilyén falképeihez áll közel (fegyverek, lószerszám, kun arcok, viselet), a keretdíszítést Nagyalambfalva freskóin láthatjuk. A szakirodalom az erdőfülei Szent László-legenda keletkezési idejét a fennmaradt másolatok alapján a XIV. század közepe és a XV. század eleje közé helyezi.

Az előbbi jelenetsor alatt húzódó *falképsort* a templom lebontásakor, 1897-ben tárták fel és másolták le. E négy különálló jelenetet Karácson Béla leírásából ismerjük: „Négy fő csoportja közül balról az első külön keretben egy katolikus pap alakja vehető ki legjobban, ki kezében szent könyvet tart kinyitva, egy előtte térdeplő alaknak. E két alak mellett csodás állatok, melyeknek törzse lóéhoz, feje lúdéhoz hasonlított, voltak láthatók. A második kép közepén ovális keretben egy ülőhelyzetben lévő alak, két kezében két hegyes tört akkint tartott, hogy azoknak szembefordított hegye szájában találkozott, míg körös-körül nyolc repülő angyal trombitáját fújta. Középen, a harmadik képen oltár előtt Mária képe volt látható a csecsemő Jézussal. Történelmi szempontból a freskók utolsó csoportja a legfontosabb, melyben nem lehetetlen, hogy a cserhalmi három hős: Salamon király, Géza és László herceg lett megörökítve. Mind a három csaknem természetes nagyságú alak, egyforma öltözetben, jobbjukban csatabárdot vagy csatacsillagot tartanak, baljukban pedig aranyalmát. Fejüket királyi korona díszítette. Ezen egy csoportba tartozó freskókon kívül még más négy királyalak is került elő az említett boltíves fal keskeny szegélyéről.” (Karácson, *i.m.* 326.)

A leírás alapján csak az első jelenet témája bizonytalan (talán Szent Ludger püspök). A második kép a mandorlakeretes *Trónoló Krisztust* ábrázolja, amint az utolsó ítéletkor „szájából kétélű éles kard jő ki” és hasonás angyalok veszik körül. A harmadik kép a *Madonna*. A negyedik képen a *három magyar szent*: István, Imre és László voltak láthatóak, attribútumaikkal, amint falképeinken gyakori, nem pedig a cserhalmi három hős. A diadalív falának szárán jelent meg *két-két királyalak*. A

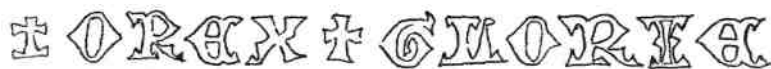
csak leírásból ismert alsó képsort a felsővel egyidőben vagy utána festhették.

A lebontott régi templom építéstörténete csak nagy vonalakban tisztázható. A pápai tizedjegyzékben nem szereplő s oklevelesen csak 1514-ben felbukkanó Erdőfüle (Stephanus Phileij, Besenyei Babos Lukács özvegyének ügyvédje, SzOkl III. 184.) első temploma a XIII—XIV. század fordulóján épült, átmeneti stílusban, azzal a hajóval, melyre később a freskókat festették, és azzal a félköríves apszisú szentéllyel, melynek alapfalai az 1897-es bontáskor voltak megfigyelhetők. Ugyancsak erre az időre utal a félköríves déli kapu homokkőből faragott kerete, korai körtetag profillal, ehhez hasonlóan tagolt szárköveket a szomszédos Olasztelekről ismerünk. Valószínű, hogy a freskókkal díszített, faragott kövekből való diadalív s a hajó említett nyugati és keleti oromfala is ebből az építési korszakból való.

Később a templomon gótikus stílusban is építkeztek. A leírások szerint hajó és szentély egy szélességű és egyező hosszúságú volt, mindkét rész. támpilléres külső tagolással. E második építéshez csak a szemöldökgyámos nyugati kapu nyújt támpontot, a késő gótika korára mutatva. A megmaradt, de külsejében nagy részben elfedett, magasított torony szabálytalan nyolcszögű belsejével szintén a késő gótikus építésből eredhet, s erre vall a szemöldökgyámos nyugati bejárat kerete is. Benkő József építési adatát a legnagyobb valószínűséggel erre a késő gótikus építésre vonatkoztathatjuk. Fosztó Máté szerzetes, az állítólagos építető máshonnan nem ismeretes, rokonaival kilenc lófő között az 1566-os összeírásban találkozunk először: Menyhárt, Imre, János említetnek Füléből (SzOkl II. 197.). Az 1567-ben 13 szabad székely portával rendelkező faluban (SzOkl II. 219.) 1576-ban a fejedelemnek 12, Fosztó Menyhártnek 2 jobbágyportája van (SzOkl IV. 43.). Egy Fülei Fosztó Máté nevű személlyel és a későbbi toronyátépítésben szereplő Boda családból való Márton nevével Bardóc-fiúszék kiváltságlevelében találkozunk 1635-ben (SzOkl VIII. 371), ez a Fosztó Máté viszont nem lehetett az említett templomépítő.

Amikor a tornyot 1758-ban magasították, akkor a templomot is javították; amint azt Benkő említi, ekkor építhették a déli portikust. Karácson szerint 1761-ben az orgona beállításával karzatot is építettek. 1897-ről ugyanő ezeket írja: „Folyó évi június 27-én tartatott az utolsó templomozás Füle egyházközség régi, százados múltú templomában. [...] A következő nap már a lebontás megkezdődött.” (Karácson, *i.m.* 325.)

1897-ben az új templom a torony keleti oldala felől, a régi helyén épült, jóval nagyobb alapterületen, kelet felé sokszögzáródással, déli oldalon melléktérrel. Síkmennyezetes belsejét lizénák, északi és déli falait ablakok tagolják. A hajó nyugati felében karzat, a szentélyzáródásban fa orgonakarzat áll. Az északi fal közepéhez tapadó szószék törzse kis

98. A harang felirata

falpillérekkel tagolt. A templom külső lábazati része faragott kövekből van rakva. A berendezés tárgyai közül a volutás szószékkorona, a menyegyzetes papi pad és az orgona a régi templomból való.

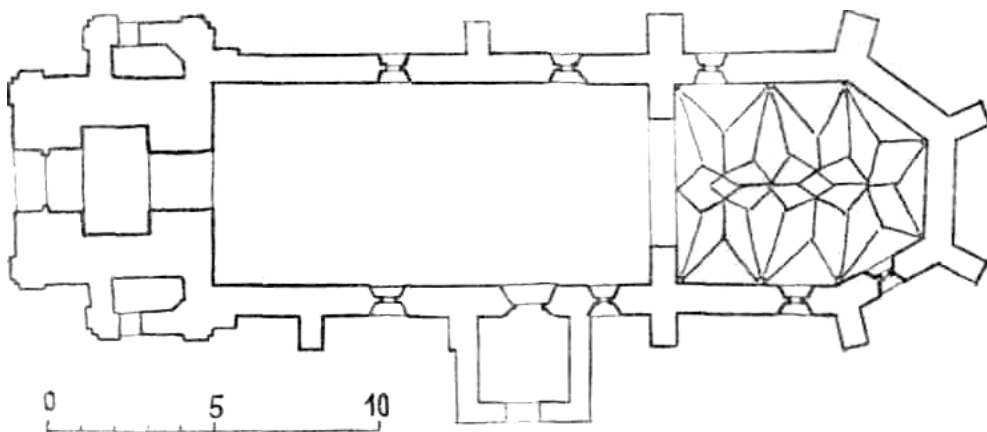
Irodalom

Benkő 1770. — Orbán I. 223—224. — Huszka 1883. 12. — Henszlmann 1884. — Huszka 1885. 213—214. — Pulszky 1885. 1. — Huszka 1886. 124. — Huszka 1887. 331. — Nemes 1896. — Karácson Béla: *A fülei régi református templom történetére vonatkozó adatok.* ProtKözl 1897. 325—326. — Karácson Béla: *A fülei ev. ref. egyházközség története.* Kisújszállás, 1899; ism. ProtKözl 1899. 163. — Karácson 1899. 216. kk. — Molnár Imre: *A fülei új templom megnyitása.* ProtKözl 1904. 289. — Szendrey 1901. 68. — Tagányi—Réthy—Kádár. IV. 324. — Myskovszky 1906. 64. — Gerécze I. 34.; II. 944. — Gróh 1910. 546. — Debreczeni 1932. 185—187, 189—191. — Ștefănescu 1938. 36. — Ambrózy 1940. 38. — Dercsényi 1941. 133. — Kováts 1942. II. 653. — Voit 1942. 128, 135. — Balogh 1943. 37. — László 1943¹. 86, 88, 89. — Juhász 1947. 52, 101, 102, 143. — Radocsay 1954. 55, 133. — Vătășianu 1959. 555, 556, 773. — Dávid 1963. 44—45. — Levárdy 1963. 213. — Entz 1968. 137. — Tombor 1968. 129. — Dávid 1969. 543—545. — Dávid László: *Erdőfüle temploma és freskói.* MTÜk 1970. ápr. 25. — Dercsényi 1970. 137. — Drăguț 1972. 42, 76. — Kisgyörgy 1973. 38, 86—87. — Drăguț 1974. 22, 36. — Dávid 1975. 875. — Sîrbu — Pop 1977. 89.

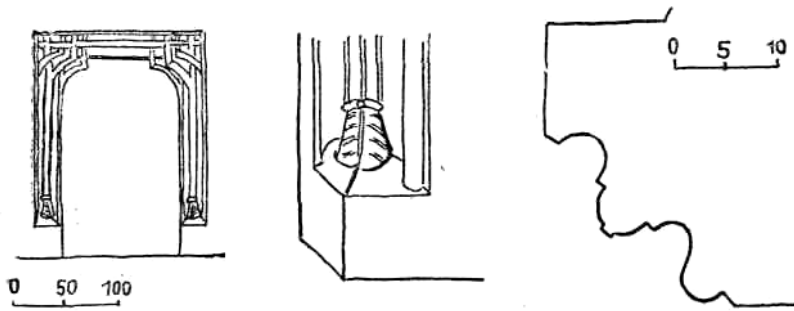
FARCÁD

Református templom

A falu alsó részében, egy dombhajlaton áll Farcád magas tornyú, keletelt temploma. Hajdan körbefutó kőkerítése ma csak az utcával határos nyugati oldalon van meg, két zsindefeletes, hagymasisakos portikus között. A kőkerítés a nyugati homlokzati tornyot is közrefogja, mely egy középkori torony helyére épült 1828-ban. A vízszintes övpárkányokkal tagolt, gúlisakos toronyhoz kétoldalt egy-egy melléktér kapcsolódik, ezekben kaptak helyet a karzatfeljáró lépcsők. A torony alsó szintjét és a mellékterek falait lizénák fogják közre s bádoggal fedett vastkos övpárkány zárja le. A déli oldalon a következő kőbe vésett kro-

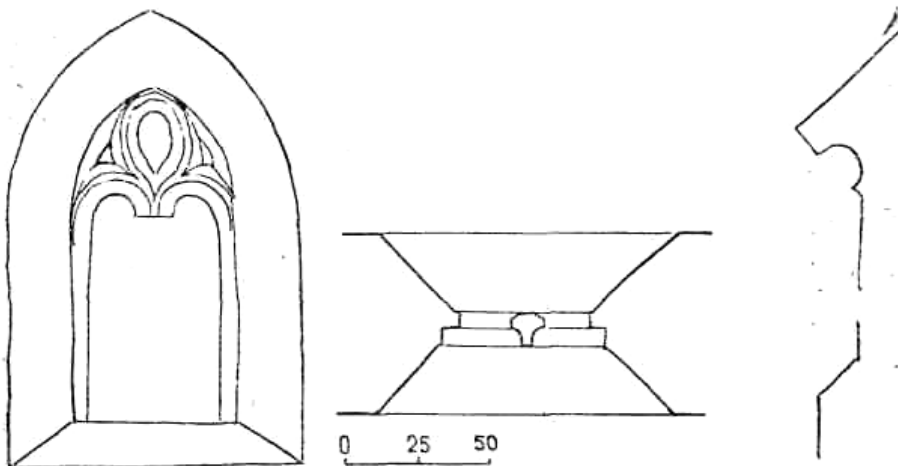
99. A templom alaprajza

100. A déli kapu, lábazata és metszete

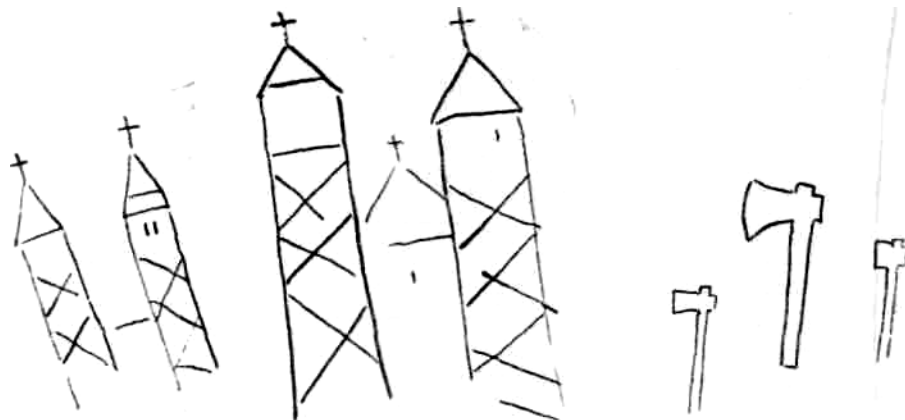
nosztikon olvasható: NOHA A PÉNZ SZŰKKE HAZÁNKOT TERHELÉ EZX ÖLES TORNYOT FARTZÁD FELEMELÉ EGYESVLT BVZGÓ-SÁG ÉSZ ERŐ ELKEZTE S IGYEKEZETINKET AZ ÉG SEGITÉTTÉ. Az elrejtett évszám: 1828. A torony második szintje armirozott falsarkokkal épült; az armirozás a padlástérben, a keleti falon is megjelenik. A toronyaljából bejárat nyílik a hajóba.

A hajó déli falát két, az északit egy támpillér tagolja, a deliek közül az elsőt később építették a falhoz, gótikus faragványai nincsenek, a másodiknak, melyhez a portikus csatlakozik, csak a felső részén van vályúzatos vízvetője, mellette a falon átalakításból eredő széles félköríves ablak nyílik. A portikussal védett déli bejárat nagyon keletre tolódott, szemöldökgyámos kőkerete hornyok közé fogott körte- és pálcatagból áll. A körte tagok bordázott felületű oszlopszékről indulnak. A portikustól keletre ismét egy átalakított ablakot találunk; belül megfigyelhető, hogy a nyílását félig felfalazták. Az északi oldalon két később nyitott ablak látható.

101. Kőrácsos ablak és metszete a szentélyből

102. Támpillér vízvetője és lábazata

103. Vakolatba karcolt rajzok a szentély külső falán

A hajó és a vele azonos szélességű szentély csatlakozásánál, a diadalív vonalában két támpillér áll, a déli kétszakaszos, faragott vízvetővel, az északi a hajdani sekrestye felé kiszélesedő, felső részén csonkult vízvetővel. A szentély déli fala tagolatlan, csak egy később átalakított ablak töri át; a délkeleti oldalon találjuk az egyetlen megmaradt *csúcsíves, kőrácsos ablakot* — osztósudara hiányzik —, kettős félköríve felett környílással. Ezt az ablakot is alulról félig felfalazták. A nyolcszög három oldalával záródó szentély sarkait kétosztású, gótikus támpillérek erősítik, az északkeleti tám törzsébe egy faragott, hasáb alakú kő van beépítve. Az északi falat egész szélességében hajdan a sekrestye foglalta el.

A szentély déli és délkeleti külső falán a friss *vakolatba karcolt rajzokat* figyelhetünk meg. A vakolatból alakított lábazati párkány fölött egy nagyobb és egy kisebb kettős tornyú templomhomlokzat látható, a tornyokon és a háromszögű oromzaton kereszttekkel. A toronytörzseket átlós vonalak szelik keresztül, melyek kötőgerendákat vagy lépcsőket jelezhetnek. Ugyanezen a falon fent, a támpillér mellett három ácsfejsze rajza látszik, ezek majdnem azonos módon ismétlődnek a délkeleti fal vakolatán. A szentélyfal és a vakolat, ahová e vázlatokat felrajzolták, a XV. század végéről vagy a XVI. század első feléből való, elképzelésünk szerint azoknak az ácspalléroknak a kezétől származik, akik itt a XVI. század első felében egy gótikus tornyot építettek, s akik közvetlenül e munkájuk előtt valamelyik erdélyi kéttornyú templomon a falazatok javításához való állványozásnak vagy a tornyok lépcsőfeljáróinak ácsmunkáját végezték. Amit e vázlatokban ránk hagytak, az előbbi munkájuknak szemléltető rajza lehet.

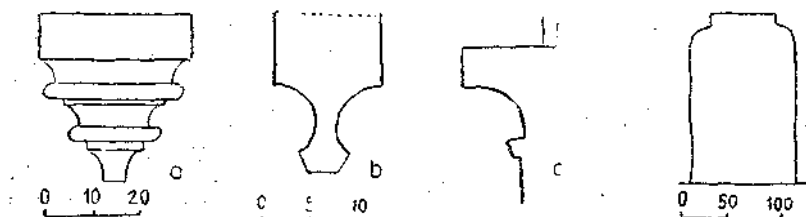
A *templom belsejében* a hajó későbbi átalakítás nyomait mutatja, a szentély késő gótikus architektúrájú. A hajó terét 1629-ből való festett kazettás mennyezet fedi, a torony felőli szakaszon egy kazettasor későbbi keletű, és nem virágmintás. Valószínűnek látszik, hogy a tornyot felépítve, hozzá nyújtották a hajót. A virágmintás mennyezeten három feliratos kazettát találunk. A gótbetűs feliratok egyike jól olvasható: RENOVATUM HOC TEMPLUM IN ANNO CUM FUNGERAT IN OF-

FICIO PASTORATU PETRUS VAGASSI 1629. A mellette levő kazetta felirata majdnem teljesen lekopott, csak a kezdő RENO... és a befejező 1629-es évszám vehető ki belőle. A mellette levő harmadik kazetta feliratsorai épebbek, kiolvasásukat viszont a betűk zsúfolása és a hiányok nehezítik. Néhány név töredéke vehető ki: TOMAS [...], ANDREAS [...], CZIKI [...], ANDREAS [...] ER DE HODG. E kazetta mellett címerpajzson kardot tartó kar látható, felette LAIAS ANTAL, alatta 1629. Ez bizonyára a megrendelő neve. A hajó nyugati felében 1859-es évszámú, festett mellvédű fakarzat áll.

Az 1968-ban végzett általános javítás előtti évben, a villanyvezeték bevézése közben a hajó északi falán *falképekre* bukkantak. Feltárásuk nem történt meg, csak épp szabadon maradtak az amúgy is rongált és megcsonkított képek előkerült részei. Az északi ablak alatt, a padlószinttől mintegy 2 m magasságban, a diadalívig 4 m hosszúságban és 1—1,5 m szélességben sokalakos jelenet töredéke látszik, hol előbb egy fának támaszkodó állat, majd több csoportban igen karakteres női arcok tűnnek elő, mélyeket a festő mindössze néhány vonallal rajzolt meg. A falképek témáját és korát csak további feltárás esetén lehet meghatározni.

A hajó és szentély között magas csúcsívű *diadalív* emelkedik, faragott kövekből rakva, erőteljes kiugrású, vályúzatos vállkövei közül az északi kőből, a déli idomtéggláéból készült. Az északi homlokfalon, a szószék mögött a meszelés alsóbb rétegeiről két felirat került elő, a felső rétegen fekete festéssel, öt vonalazott sorban antikvabetus felirat volt, az alatta levő rétegen piros festéssel írt felirattól ez maradt meg: ASCENDET PRECATIO, DESCENDET DEI COMISERA[TIO]. Adataink szerint a szószéket 1747-ben építették, ebből az időből való lehetett a felső, megsemmisült felirat. A pelikános díszű szószékkoronát 1763-ban készítették, később átfestették, felirata eltűnt a festés alatt.

A nyolcszög három oldalával záródó *szentély* hálóboltozatos. A fordított kúp alakú hármastagozású *gyámkövek* az oldalfalakon négy-négy, a diadalív falánál és a záródásban két-két lefutó bordát tartanak. Ezek idomtéggláéból készültek, kétoldalt vályúzott profillal. A szentély keleti felét fa orgonakarzat foglalja el; az 1906-ban átalakított orgona 1814-ből való. A szentély északi falában *két szentségtartó fülke* található. A nagyobbiknak csúcsíves nyílását pálcatagozatok keretelik, ezek az oromzaton keresztben végződnek. A keretet kétoldalt még egy-egy oszlopszerű tag hangsúlyozza. A két felső sarokban *kőfaragójegyek* jelennek meg, egyik oldalon két párhuzamosan vésett L, másik oldalon fekvő Z

104. Gyámkő (a), bordaprofil a szentélyben (b), diadalív vállköve (c)

105. Sekrestyeajtó

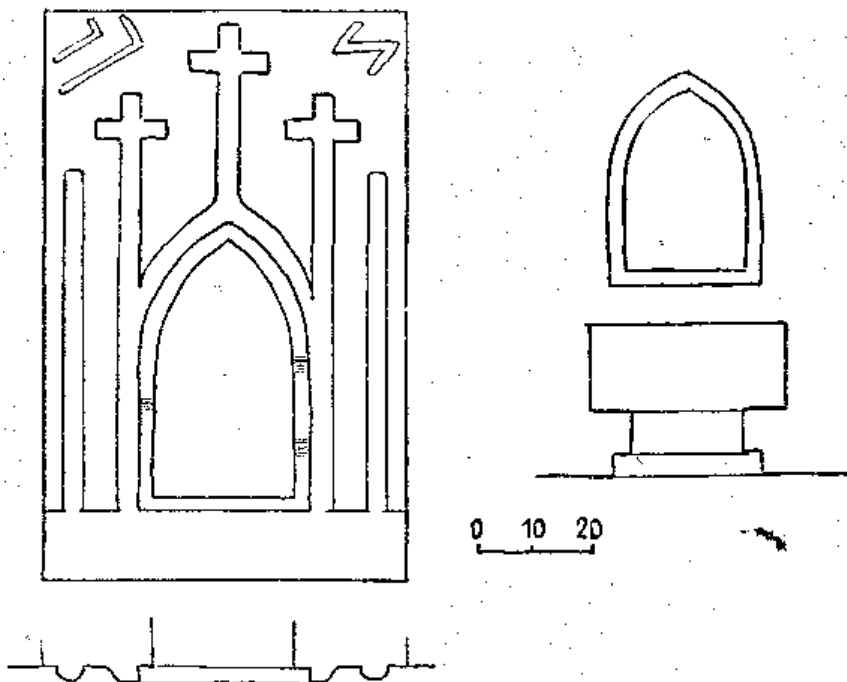
alakú jegy. A kisebb szentségtartó fülke egyszerű csúcsíves nyílású; ez lehet a korábbi. Ugyancsak az északi falban látható az 1968-as javítással szabaddá tett *szemöldökgyámos sekrestyeajtó* egyszerű kökerete. A múlt század végi javítás óta van tudomásunk arról, hogy a szentély északi falán falképek lappanganak a felső mészréteg alatt.

A templom bútorzata múlt század végi. Az Úrasztalának felirata: 1890. LÁSZLÓ GYÖRGY AJÁLTA. A papi padnak a mellvédjén látunk még feliratot: AJ. GYÖRFI GERGELY ÉS NEJE SÁNDOR ZSUZSÁNNA 1893. A hajó padsorának egyik előpadján 1894-es évszám.

A toronyban három harangot találunk. A nagyobbiknak ez a felirata: ÖNTETTE A FARCÁDI REF. GYÜLEKEZET 1958. DICSÉRJÉTEK AZ URAT. FABRICA: V. V. RASCANU BUCURESTI. A régi harangnak igen szépen metszett antikva betűs felirata van: IN NOMINE IESU FUSA PER INDUSTRIA DE IOSA JANOS DE SANDOR GYÖRGY CURATORES EXIST. PASTOR HAGYAI BODO ANDRAS DE FARCZAD EIUSDEM ECCLAE. FUDIT IOANNES KERSTCHEN SEGESVAR ANNO 1705. A kis harangot 1940-ben öntötték Budapesten, Szabó József adományából.

Farcád középkori plébániáját az 1333-as pápai tizedjegyzékekben így jegyezték be: „Item sacerdos de villa Vorkad solvit III. banales.” (MonVat I. 115.) Az 1334. évi jegyzékben: „Item sacerdos de Farchad solvit II. Banales antiquos.” (MonVat I. 133.) Ekkor már volt temploma a plébániának, feltehetően ugyanezen a helyen. 1968-ban, az északi falak menti feltöltődés elhordása közben régészeti kutatás is folyt, s a megfigyelések szerint a hajófalak alapozásakor korábbi temetkezés sírjait vágták ketté (Ferenczi 1978. 949.). Bár a késő gótikánál korábbi műformák Farcád templomából nem ismeretesek, mégis lehetségesnek tartjuk, hogy a hajó korábbi építésű, mint a szentély, mert amint megállapítható volt, ennek támpilléreit később csatolták a falakhoz. A késő gótikus szentély építése és a hajó gótikus stílusú kialakítása a XV. század második felére tehető. A déli ajtókeret lábazatának megmunkálása, a megmaradt kőrácsos ablak formája és a szentségtartó fülke keretelése provinciális jellegű, viszont a bordák, a boltozat, a gyámkövek a késő gótika e vidéken megszokott formáit mutatják. A különösen sűrű bordázatú hálóboltozat azonos megoldású Székelyderzs és Homoródszentmárton hajóboltozataival. A keresztekkel díszített szentségtartó fülkével azonos darabot Máréfalván találunk. Feltételezzük, hogy a késő gótika idején a hajót is boltozták, s az a boltozat állhatott egészen 1629-ig, a kazettás mennyezet készítéséig.

Farcádon a templom elé késő gótikus tornyot is építettek, ez a mai torony építéséig állott a nyugati homlokzaton. Az új torony építésekor feljegyezték a templom és a torony építésére vonatkozó hagyományt, amely szerint azokat több falu együtt építette és használta megyés templomként a filiák önállósulásáig. Ezekből az iratokból tájékozódhatunk a késő gótikus építésű torony állapotáról, formájáról és a fontosabb javításokról is. 1824-ben, az új torony építése iránti kérelemben olvashatjuk: „Régi omlófélben levő tornyunk még a 16-ik Században, vagy a Réformatio kezdetében építetvén a Templommal edgyütt, elsöbben 1629-be dicsöséséges emlékezetü Bethlen Gábor fejedelemsége alatt, másodsor 1756-ban, harmadsor 1798-ban renováltatott.” 1826-ban így emlékeznek: „A

106. Két szentségtartó fülke

Pogányi bálványozásból a keresztyén igaz hitre visszatért Arany idő alkalmatosságával építettett vala Megyénkben levő Templomunk; az után a Reformáció be jövetelével annak végébe különösen ragasztatott és raketott a Toronyunk; mellynek a falain ugy tetszik, hogy a Hazánk sok veszedelmes környül állása között, égés által is gyengítettett; az után a 16-ik száz kezdetével az akkori módi szerint a kőfal tetejére ujra szarvaztatott ugyan, de azt is a Ménykőnek két versen való megütése igen nagyon meggyengítette volt.” Évszám nélküli, hasonló korú iratból idézzük a filiákra vonatkozó részt: „Még hajdoni időben Hodgya, Vágás, Sükő, Lengyelfalva, Farczád egygek lévén, Farczádot választották volt Orákulum helyínek, és ide készítették volt maguknak Templomot az akkori vas világba: A Vallások Szakadozásaival Lengyelfalva és Vágás el szakadván, a Más Három lett egy Megyévé, de azok is idő folytával el válván, Farczád Megyéje árván maradt. A régen Épített Templomát, Toronyát az Ellenségnek Tüze több izben is meg gyengitvén a hátrébb következett Földingások által lett meg reszkettetése el szaggatta, rontotta, félelmissé tette.” (Mindhárom a toronyépítés iratsomójában. EgyhLvt.) Ugyancsak 1826-ban kelt az a jelentés, melyben mint felkért szakértők: Ugrai László, Pakot István és Leinferder Jakab jelentést tesznek a királybírónak és kurátoroknak a torony életveszélyes állapotáról: „A fel nyitott templomba bé mentünk, a Tornyot kívül is belől is megvizsgáltuk, a Tornyot úgy találtuk, hogy ez igen felette régi, a mostani Sistema ellen levő szemmel látás szerént is összeomlásra indult külső kő lábakkal meg támogattatott, rossz, még fennálló kőfalból áll, a mint gya-

nithatni, ezen régi kőfalban semmi Költ. Fák [!] nem találhatóak s egész fundamentumától fogva mindenütt fel olyan hasadozások vannak, hogy bátrón ki lehet látni, ezen falak ily fedél nélkül lehető állása is nem bátorságos. [...] A benne levő Harangoknak azon Toronyba való tartása is bántortalan. A templom falai ugyan épek, de az építendő új torony alkalmatosságával ezen is ujjítani s azon ujjitással a régiség ruderáit rolla el törülni szükséges lenne.” (Uo. EgyhLvt.).

Az idézett feljegyzések tájékoztatnak mind Farcád hajdani egyházi beosztásáról, mind a torony XVI. századi építéséről. Lengyelfalva a XVI. század első felében épített templomot, oltárait 1533-ban szentelték fel. Vágás ide tartozása bizonytalan, Süköt 1673. április 13-i határozatával önállósítja a zsinati határozat: „A Mater Ecclaban pedig építeni nem tartoznak. Ha pedig Comperialtatik, hogy az Ecclesiasticum Bonumban részek vagyon a Sükeieknek, Tiszt. Eszéki István [...] adassa kezekbe.” (Liber Eccl. Udv. 1644. 64.) Hodgya 1653-tól igyekszik önállósulni, de ez csak 1752-ben sikerül neki. A közös templomépítés és fenntartás reformáció előtti eredetére világosan utal a templom fenntartására szolgáló földterület elhelyezkedése, amint azt az 1665—70 körül készült leltárban találjuk, amikor már csak Farcád, Sükő és Hodgya tartoznak össze. „Lengyel falva fele fordulo határban, az Templumok földje vagyon tizenkét hold. Az három falu birja. A szentegyházföld szomszédja a lengyelfalvi Templom földek.” (Uo. 145.) Lengyelfalva elszakadása előtt az egy templomot fenntartó földek egy tagban voltak.

A középkor végi építkezések befejezése után néhány évtizeddel, 1566-tól adataink nemcsak a falu népességére és társadalmi összetételére világítanak rá, hanem név szerint is felbukkannak olyanok, akiknek utódai a templom későbbi történetében jelentős szerepet játszottak. A lófők 1566-os összeírásában Hodgyából hat (Hodgyai, László), Sükőből három (Lajos, Sükei, Orbán), Farcádról hét (Fekete, Veres, Szabó, Józsa, Albert, Jakab, Sándor) nevet ismerünk meg (SzOkl II. 203, 205.) s neveikkel a későbbi feliratokon is találkozunk. A szabad porták 1567-es összeírásában Farcád 14, Hodgya 15, Sükő 9 kapuval szerepel (SzOkl II. 220.), 1576-ban 26 jobbágyporta kerül adózás alá; egy híján mind a fejedelméi (SzOkl IV. 40.).

A templom első nagyobb renoválására 1629-ben kerül sor, amikor a kazettás mennyezetet is készítették. Ugyanebben az évben a szomszédos Lengyelfalva is kazettás mennyezetet csináltatott templomába. 1690-ben az egyház javait érte károsodás, a parciális zsinat 1709. december 3-án tartott vizsgálatot a régi leltárak megnevezése szerint „Egy Pohár, Tiszta ezüst, mind kívül belől Arannyas” elvesztése ügyében. „A Megye Birája lévén Josa János Ur in A. 1690. az Ur asztalához való eszközöket, ugy mint ezüst pohárt és egy k. portékákat maga gondviselése alól quo quomodo lett, elég az hogy elvesztett, és az Ecclát meg károsította.” Józsa így védekezett vallomásában: „Igaz dolog [...] az Eccla bonumi kezem alatt vesztenek el, de nem a magam gondviseletlensége miatt, ha nem az erőszak tevők miá erőszakoson vitték el a magam bonumival együtt az Daróczi Kaszalból, sőt magam vallottam az akkori fel predáltásban 600 forint ára kárt.” (ProtEccl 1709. 86.) A határozat szerint Józsa János és Péter 1710-ben egy igen szép, vésett díszű fedeles kehellyel kárpótolta az egyházat.

Adataink 1756-ban újabb templomrenoválásról beszélnek. Ebből az időből viszont csak a templompadok rendezésének 1751 óta húzódó megoldásáról van tudomásunk. 1751. június 9-én a keresztyúri parciális zsinat így határozott: „A Fartzádi Templombeli férfi Székek a Praedikáló széken mind felyül, mind alól indigeste vadnak [...] az Ur asztala körül a Communicálóknak fennálló számokra hagyatott rendes hely a székek által nagyon occupaltatott. Mellyhez képpeszt tetszett a Sz. Partialisnak hogy a férfi székek egészen hányattassanak ki, és új Classisok tsináltassanak az Ecclesia közönséges Sumptusán.” (Liber Ecclesiae Reformatae Farczadiensis. 1742. EgyhLvt.) 1756-ra a padok elkészültek és kiosztattak. Néhány helymegjelölés számunkra is fontos: „A kőláb mellett való kis székre [...] A Segestye [!] felől való soron [...] A Predikáló széknél [...] A Pap széki megett.” A sekrestye tehát ekkor még állott. Karzatról csak később történik említés: „Az ifju Legényekről panaszban fel adatik, hogy a Templomban a Karban, mely számokra készítettett, menni nem akarnak.” (Vizitációs végzés, 1803. január 2. Uo.)

Az évenkénti megyebírói számadások a XVIII. század végétől részletesen tájékoztatnak a templomra fordított pénzösszegekről. Egy 1783. január 30-i bejegyzés szerint „Vagyon még Oláhfaluban tizenkét magyar forintja kiadva, a mellyekre Deszka Sendely interest szoktak adni az Eccla Épületeinek tartására.” 1809-ben a bevételeknél találjuk: „Templom régi fedeliért 6 forint 58 pénzt”, a kiadásoknál: „Templom sendelyezésire 169,51 pénzt.” 1814-ben fizet a megyebíró „az orgona tzirádáiért s festése egy része kifizetésiért 97 forint 28 pénzt.” (Uo.) Valószínű, hogy ekkor állították fel a szentélyben az orgonakarzatot.

1824-től a középkori torony megromlott állapota okoz nagy gondot az eklézsiának. Ekkor a falazat tetejére épített tornácos magas toronysisakja van. Előbb javítását, a sisak újjáépítését tervezik: „Anno 1826 die 12. Marti Közönséges Megye gyűlése tartatván [...] a Torony szarvazattya le bontása s annak viszont kurtább bé fedése aránt [...] A torony szarvazattjának bé fedésére fogadtatott meg Kadátsi Fazakas István áts pallér 60 m. forintokkal.” (Szerződés. EgyhLvt.) Ugrai Lászlónak és társainak szakvéleménye alapján azonban elállanak e tervtől, s új torony építéséhez kezdenek, amint azt az egy garas járadék elengedésére beadott kérvényben olvashatjuk: „Ezen gyámoltalan Árva Farczádi Ecclesia kéntelenített Félelmes Halálokat okozható Tornját lebontani. [...] Kéntelen volt 1200 Forintot az Építésre költsönözni, Melyel ugyan épített valamit, de még függőjébe feles munkája van hátra.” (Toronyépítési iratok, EgyhLvt.) A megyebírók számadáskönyvében 1826—1833 között találjuk a torony építésére s közben a templom javítására fordított bevételek és kiadások elszámolásait: a tételeket összesítve a toronyra 3082 magyar forint 52 dénárt költöttek (Számadások, II. kötet. 1816—1886. EgyhLvt.). A kőművespallér neve ismeretlen, az ácsmunkára Siménfalvi Ifjú Györke Jánossal szerződött az egyházközség 1830. december 11-én. A templom kőkerítését 1835-ben javították.

A templom 1877-ig zsendelyfedésű volt, mai szarvazata és cserépfedele ebből az évből való (PüspJel 1878). 1895-ben a cserépfedelű tornyot bádogozták. Nagyobb javítás volt még 1913-ban, 1200 korona költséggel (uo. 1914). 1968-ban a műemléktemplom állagmegóvó javítására került sor, ugyanekkor a faragott köveket a mészrétegtől megtisztították.

Adataink két régi harang feliratát őrizték meg. Egy Brassóban öntött harangra ez volt felírva: ECCLESIAE REFORMATAS FARCA-DIENSIS IN ANNO 1807 PER JOH. PAULI CORON. A másik harang felirata: FUSA PER FRIDERICUM LOOTZ SCHAESBURGENS, 1843. (Lőrincz Áron: *A farcádi ref. egyházközség története*. 1906. Kézirat. EgyhLvt.)

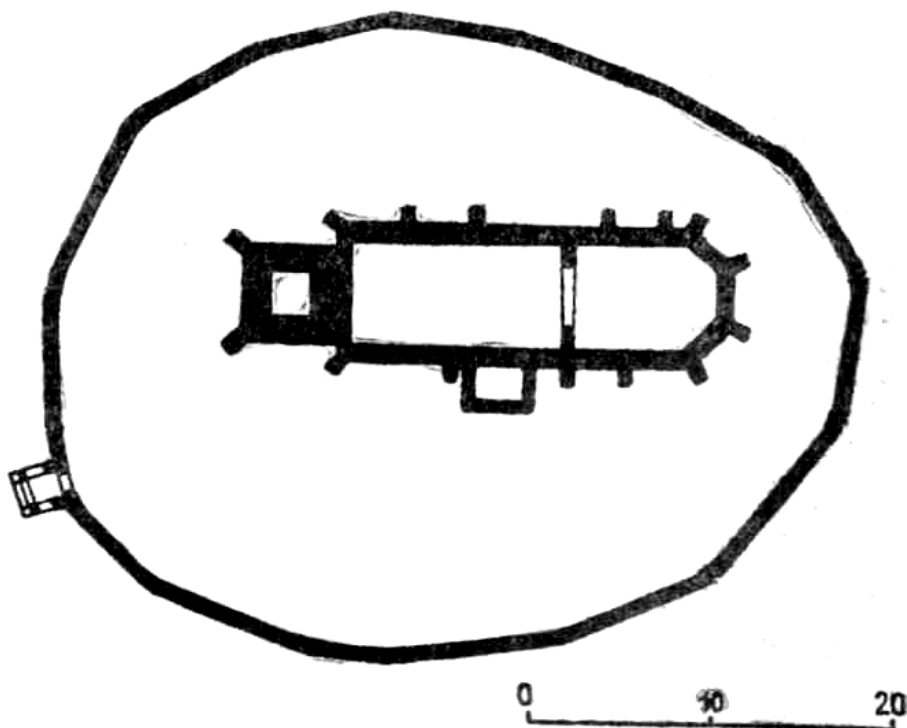
Irodalom

Orbán I. 40. — Gerecze II. 944. — Biró 1941. 101. — Kováts 1942. II. 705. — Nagy Lajos 1942. 10. — Voit 1942. 128, 135. — Kelemen 1944/1977. 50, 240, 249, 271. — Juhász 1947. 10, 43, 132. — Darkó 1953, 204, 205. — Vătăşianu 1959. 554. — Dávid 1963. 45—46. — Sebestyén 1963. 116. — Tombor 1968. 129. — Dávid 1969². 544, 545. — Drăguţ 1972. 81. — Dávid 1975. 957. — Drăguţ 1976. 233. — Ferenczi 1978. 949. —

FELSŐBOLDOGFALVA

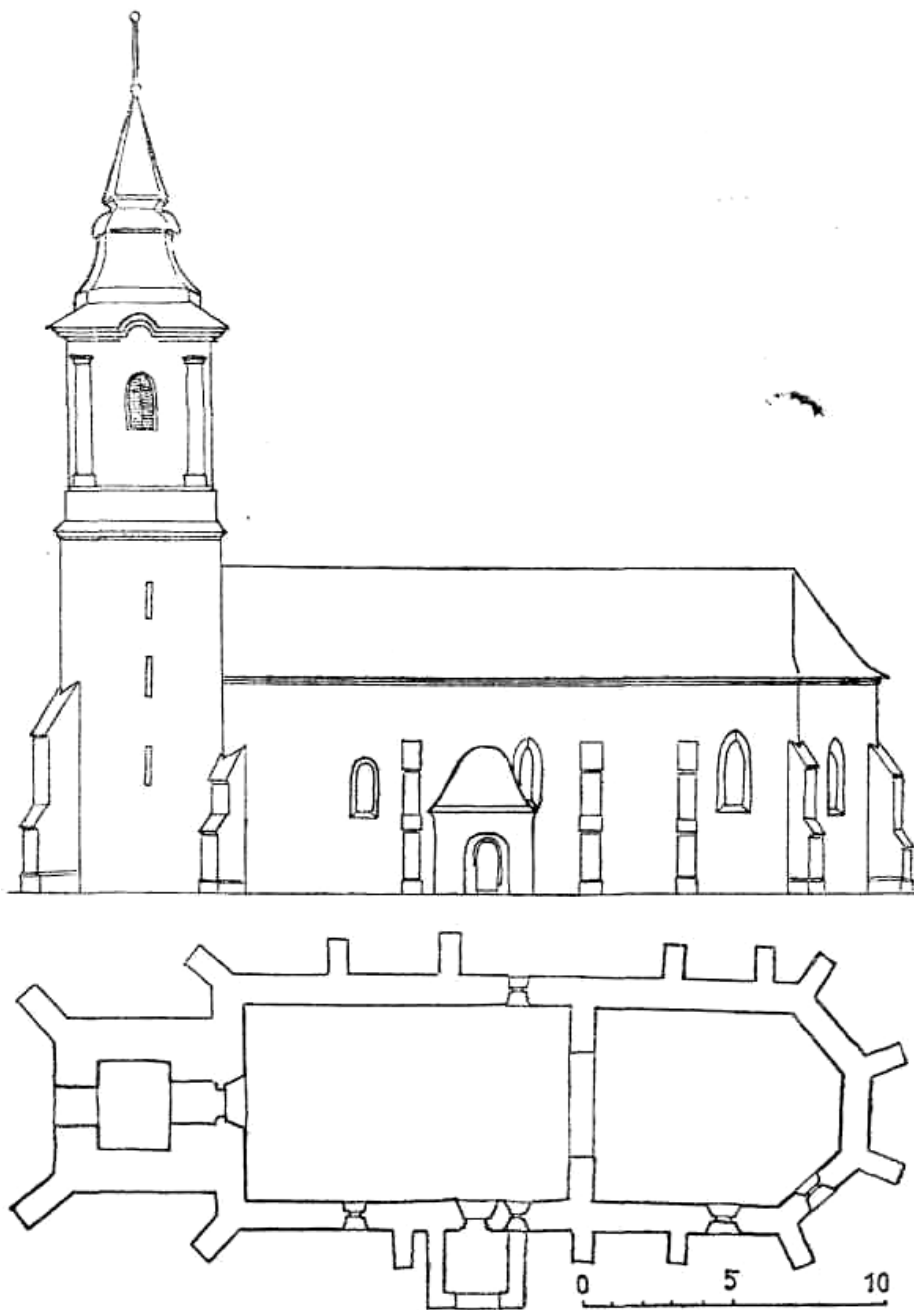
Református templom

A falu közepén álló középkori eredetű templomot középmagas, zsindegyfedésű kőfal övezi, délnyugaton zsindegyvel fedett portikussal. A cinterem közepén hármastérű, keletelt templom emelkedik: nyugat felől áll az erőteljes torony, hozzá tapad a támpillérsoros hajó és a közös tető alatt a vele egy szélességű, sokszögzáródású szentély.

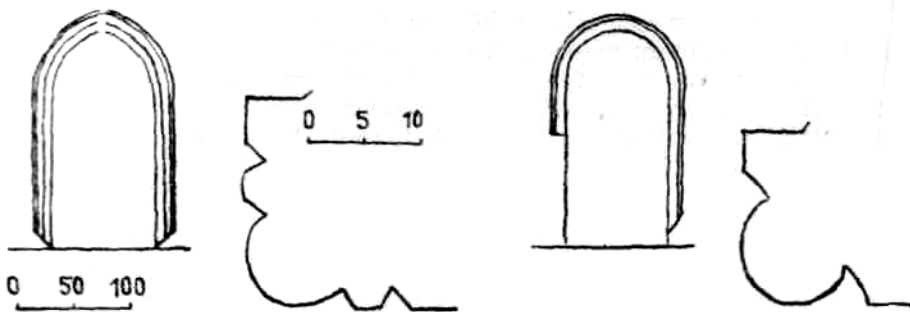

107. A cinterem alaprajza (Asztalos Kálmán felmérése)

A torony 12 m magasságig középkori építésű, itt a külső falat erős övpárkány koszorúzza; ezen emelkedik az 1868 után épített nagy ablakos, óraíves párkánnyal zárt felső rész, többször megtört vonalú toronysakkal. A torony nyugati falsarkainál kétszakaszos, átlós állású támpilléreket találunk, vályúzatos vízvetőkkel, ferde lábazattal. A falsarkok, a

108. A templom déli homlokzata és alaprajza

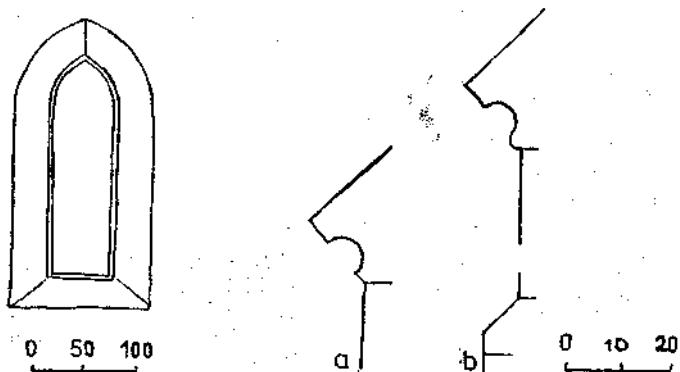
109. Nyugati kapu

110. Déli kapu

támok, a csúcsíves bejárat szegélye kváderkövekkel rakottak. A toronyaljat dongaboltozat fedi, falán a nyugati bejárat előtt csúcsíves nyílás, melynek hajdan homokkőből profilozott kerete volt, a tagozatok mára leporladtak, talán hengertagosak voltak. A torony három emeletét három oldal felé keskeny résablakok törik át.

A *hajó nyugati bejárata* tompa csúcsívű, kőkerete elszedett tagokkal közrefogott hengertagos profilt mutat. A hajónak a toronytól szabadon hagyott falsarkai kváderezették, úgyszintén a mellette álló kétszakaszos átlós támpillérek is faragott kőből készültek. A déli falat a diadalívig egy tám tagolja, az első falmezőben kis szegmentíves ablak van, mely későbbi átalakításból eredhet. A második falmezőhöz ívelt oromzatú portikus csatlakozik a *déli félköríves bejárat* előtt. Ennek hengertagos kőkeretelése aszimmetrikus, a tagozat egyik oldalt 100, másik oldalt 10 cm magasról indított. Felette a falon vörös festéknyomok mutatkoznak; ezek megegyeznek a belső falképek színeivel. A portikus nyeregtetőjének keleti felénél a hajófalban rézsús, csúcsíves ablaknyílás van, kávájának faragott éle és kőrácса hiányzik, nyílása keskenyebb, mint a szentély csúcsíves ablakai. A hajó északi falát két támpillér tagolja; a kelet felőli első falmezőben egy később nyitott ablakot találunk. Innen nyugat felé, hat méter hosszúságban és kb. négy méter magasságig a fal kidomborodik, bontás nyomait viseli, itt hajdan toldaléképület állhatott. E falrészen egy későbbi, a további szakaszon egy gótikus támot találunk. A támok vízvetőinek vályúzata alatt éltag húzódik.

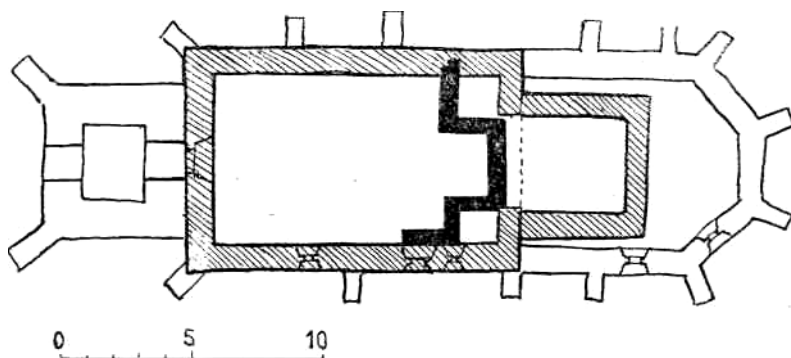
A hajóval egy szélességű *szentély* a nyolcszög három oldalával zárul, a diadalív vonalában és a déli fal közepén egy-egy, a záródás sarkainál összesen négy, az északi falnál két támpillért találunk, a két utóbbi, átalakítás nyomait viselő tám kivételével mindenik kétszakaszos, hornyolt vízvetővel, a vályúzat alatt pálcattaggal és ferde kő lábazattal. Az északi táموkon a faragott részek hiányoznak, ezt a sekrestye lebontásával magyarázhatjuk. Északon a diadalív vonalában nincs tám. A szentély déli és délkeleti falát kőkávás, *csúcsíves ablakok* törik át, egykori kőrácсаikat Orbán Balázs így írta le: „Ablakai csúcsívesek, három és négy levél alkotta díszművezetőkkel a román stylllel küzdő gót idomokat képviselik.” (Orbán I. 40.) A keleti falban is ugyanilyen ablak nyílott, ezt később befalazták.

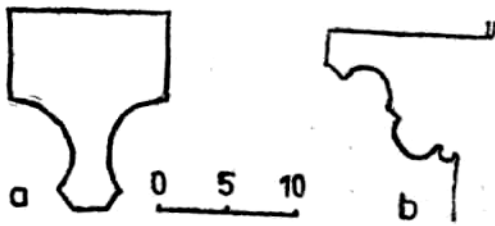
111. A szentély csúcsíves ablaka

112. Támpillérek vízvetője és lábazata a hajón (a) és a szentélyben (b)

A *templom belsejében* a későbbi átalakítások jelei látszanak, hajdani boltozatának azonban látható nyomai vannak. A hajófalak felfelé keskenyednek, de a középmagasságban észlelhető domborulatok a gyámkövek nyomait, a boltfiókok helyeit sejtetik. Különösen a déli bejárat körül feltűnő az eltérő falvastagság, a fal fent legalább 60 cm-rel keskenyebb. Az északi fal ablakától a diadalívig terjedő szakaszon és a diadalív falán az 1974—1975. évi javításkor *falképekre* bukkantak. Ugyanez a javítás adott alkalmat a padlószint alatti rétegek átvizsgálására, amikor is *két korábbi szentély alapfalai* kerültek elő a hajóban és a szentélyben. Ezekre később még visszatérünk. A hajó nyugati falában festett mellvédű farkzat áll, rajta 1894-ből való orgonával, mellvédjén megújítására vonatkozó felirattal: UJRAÉPITTETTE 1923 PÁL TAMÁS ÉS NEJE SZ. PAPP ANNA. A hajót és a szentélyt egyidőben készült festett kazettás mennyezet fedi. A hajó középrészén két feliratos kazettát láthatunk. Egyiken ezt olvashatjuk: EXTRUXUM EST HOC OPUS PER NOS JOAN-

113. A két korábbi szentély és a mai templom alaprajza

114. Téglaborda-töredék (a), a diadalív vállköve (b)

NEM ET ANDREAM ASZTALOS DE SZOMBATFALVA AO. 1670. A másikon: REGNANTE ILLUST. AC CELSISSIMO PRINCIPE DNO DNO MICH. APAFIO AEDILIBUS EXIS. FRANCISCO DERSI ET MARTINO FÜRÉSZ ANNO DNI 1670. A virágmintás kazetták között két állatalakost is találunk, egy harmadikon címerpajzsban két keresztbe tett nyílvevessző látható, a szentélyben ugyancsak pajzsban az évszám ismétlődik. A déli ajtószárnny 1790-es évszámú.

A hajót és szentélyt elválasztó *csúcsíves diadalív* erőteljes beugrású, profilozott vállkövei ferde metszésen alakított vályúzatot, henger- és pálcatagot mutatnak. Az ív a hajó felé leszelt élű, felette az ív vonalát követő hajdani festett feliratból a legutóbbi javítással felszínre került [...] IATO [...] MEM DERSI ANO 1670 DIE V. JULY. A diadalív északi oldalához építve szószerék áll, felette való koronával, melynek felirata ez: GAGYI NÉHAI PÁLFI [...] UR ÖZVEGYE PATAKFALVI TTS FERENCZY ILONA ASZSZONY TULAJDON KÖLTSÉGÉN CSINÁLTATTA 1807.

A *szentély* falain a hajdani boltozat fiókjai és gyámkőhelyei még tisztábban kivehetők, a keleti fal felső részén a falsík bemélyedő. A legutóbbi javításkor *késő gótikus idomtégla-töredékek* kerültek elő, ezek kétoldalt hornyolt profilúak. A szentélyzáródásban festett mellvédű farkarzat áll, tartógerendáján az 1805-ös évszám látható. Az egyszerű kivitelű, fából készült Úrasztala feliratos: DERZSI LÓRINCZ 1789 MAGA KÖLTSÉGÉN. A szentélyben hét, a hajóban négy festett mennyezetes padot találunk, ezek az asztallal lehetnek egyidősek. A toronyban két, 1923-ban öntött harang található.

A két korábbi *szentély alapfalai* 1974 óta ismeretesek, most a padlón bejelölve láthatók. A hajóban, a diadalív előtt megtalált alapfal a korábbi: egy, a diadalív nyílásszélességével egyező szélességű, *egyenes záródású kis szentély* és a hozzá tartozott hajó keleti falának és délkeleti falszögletének alapja ez, belső felületében kváderkövekből rakva. Dél felől a fal-alapozás érintkezik a mai hajó déli falával s a déli ajtó előtt véget érve, észak felé bemegy a mai hajó északi fundamentuma alá. A falak további vonalát nem kutatták. A gótikus szentély padlószint alatti részének átvizsgálásakor került elő *egy nagyobb négyzet alapú egyenes záródású szentély* fundamentuma, mely a mai hajó korábbi szentélyéül szolgált, s belső szélessége ennek is a diadalív nyílásszélességével egyező. Az alapozás itt görgetegkövekből rakott. A mai hajó tengelyvonala meg egyezik ez utóbbi szentély tengelyvonalával, a jelenlegi sokszögzáródású szentélyé ettől kissé délre hajlik. A két szentély korából való kőfaragványok nem kerültek elő, csak a XIII. század elejére jellemző cserép-

edény-töredékek (Varga Árpád—Zepeczaner Jenő: *Egy új székellyöldi freskó*. 876.).

A *falképek* az 1974-es munkálatok során kerültek ki a mészréteg alól az északi fal egy kis szakaszán és a diadalív falán. Még nincsenek teljesen feltárva, mivel kibontásuk a templom javítás alá került falrészreire korlátozódott.

Az északi fal később nyitott ablakától jobbra és alatta is falképanyomok vannak. Ettől keletre a diadalív faláig, a padlótól mintegy 2 m magasságban, 120X180 cm felületen többalakos jelenet került napfényre, széleit még mészréteg takarja. Az ablak melletti részen egy álló *püspök* jelenik meg vörös háttér előtt, arca megrongálódott, süvege, palástja világos- és sötétbarna, valamint fehér színekkel festett. Tőle balra, a képmező felső részén *három szent* alakja látható ülő helyzetben, lelógó lábuk meztelen, kezük imára kulcsolt. Az alsó részen *két térdeplő, glóriás alak* helyezkedik el egymással szembe fordulva és szintén vörös háttérrel. A jelenet talán Szent Miklós egyik jótevő csodáját, a három leány megajándékozását vagy a három kisgyermek feltámasztását ábrázolja.

A diadalív északi oldalfalán, 2 m magasságban, 140X180 cm felületen két, nagyrészt feltárt, egymástól el nem választott jelenet látható, egyszerű vonalkeretben, vörös háttérrel. A képmező közepén festett pillér, a pillérfő tetején süveges alak mellképe látható. Ettől jobbra öt alakot figyelhetünk meg: felül egy keretvonalba kapaszkodó, hanyatt alácsüngő alak, alatta két egymáshoz hajló glóriás fej maradt épen, szenvedő arccal, alól a csonkulás alatt ismét egy glóriás fej látszik. A kép a *Keresztről való levétel* kompozíciója lehet. Ugyanehhez a képhez tartozik a pillér bal oldalán megfestett egész alakos *Veronika*, kezében a Krisztus arcát ábrázoló kendővel („*Veronika kendője*”); a díszesen festett ruha és a két karakteres arc tehetséges festőre vall. A színezés világos- és sötétbarna, a ruha és kendő szürkésfehér, a vörös háttérrel fehér hatszirmú rozetták élénkítik. Az ábrázolás ikonográfiai érdekessége, hogy itt a Passio egyik jelenetében maga Szent Veronika jelenik meg és szokatlan módon maga tartja a Krisztusarcot hordozó kendőt.

A diadalív falának hajó felé néző déli oldalán a *Királyok imádása* középkorban kedvelt jelenete látható, egyszerű keretben, a kép és keretvonal néhány cm-nyit a hajó déli falára is átterjed. A kép szélei csonkultak, a közepén térdeplő Gáspár arca megsemmisült, Menyhárt és Boldizsár nem látszanak. A jelenet jobb oldalán, vörös bélésű kék palástban Mária ülő alakja jelenik meg, igen finom arcvonásokkal megfestve, feje fölött a glóriában minuszkulás S. MA névbetűje. Két kezével az ölében ülő meztelen gyermek Jézust tartja, glóriájában az IHS — X névbetűkkel. Jobbját áldólag emeli az előtte díszes, világos alapú rozettákkal ékesített palástban térdeplő Gáspár felé, az ő glóriájának felirata: S. REX GASPARE. A hódoló király fölött kiterjesztett szárnyú angyal repül át, jobbjára Mária és a Gyermek felé mutat, balja alatt minuszkulás feliratú mondatszalg van: PUER NAT. E. I. BETLEM. A jelenet levegős, nyugodt harmóniával elrendezett, a vörös háttér fehér rozettákkal élénkített.

A felsőboldogfalvi falképek magas művészi szintet képviselnek a korabeli erdélyi emléanyagban. Az arctípusok, a ruházat, a fehér gyöngysorral szegélyezett glóriák, a rozettás díszű háttér, sőt a feliratok

betűtípusai is a székelyderzsi templom déli falának falképeivel mutatnak rokon vonásokat, időben esetleg valamivel későbbiek, a XV. század első feléből datálhatók. Az átmeneti korból származó hajó falait az új szentély építése és a hajó gótikus átalakítása előtt e falképekkel díszítették.

A középkori templomi felszerelésből egy részben átalakított *gótikus kehely* maradt meg. Kissé kihajló peremű cuppája, minuszkulás vésetű, IHESUS — MARIA feliratú szára, sodronyzománcos rozettákkal alakított, lapított gömb alakú nodusza ezüst, lekopott aranyozással, hatkaréjos réztalpa egy későbbi javításból való. Már a legrégebbi leltárak említik: „Arannas Pohar ahoz való Ezüst Arannas Tanier.” (Liber Eccl. Udv. 1644. 128.)

Felsőboldogfalva középkori egyházát először a pápai tizedjegyzék 1333. évi rovatában találjuk: „Item Demetrius de villa Marie solvit II. banales.” (MonVat I. 115.) Ekkor már második kőtemploma állott, a falu nevéből következően Szűz Mária tiszteletére szentelve. „Boldogasszonyfalva” néhány határrészét és szomszéd faluját egy 1497-ből való oklevél említi azzal kapcsolatban, hogy Kecseti Péter lófő-örökséget cserélt Szentmihályi György özvegyével (SzOkl VIII. 177.). Az ekkor említett Bikafalva s az 1566-ban felbukkanó Árvátfalva a középkor végén már valószínűen Boldogfalva plébániájához tartoznak. A lófők 1566-os összeírásában már találkozunk Thamas Deak, Dersij Leorijncz nevével (SzOkl II. 198.), akiknek utódai az 1670-es templomjavítás alkalmával szerepelnek. A szabad porták 1567-es összeírásában Boldogasszonyfalva 5, Árvátfalva 8, Bikafalva 16 kapuval szerepel (SzOkl II. 220.)

A templom fenntartását szolgáló földek s „az Templomhoz való eszközök” leltárát a vizitáció a XVII. század végén vette leltárba, 1701-től bejegyezve a boldogfalviak és árvátfalviak későbbi adományait is (Liber Eccl. Udv. 1644. 128.). Az 1715-ös leltár a templomról gondoskodók adományaival bővül: „Bikafalvi István Györgyné testált I[ste]-nes Indulattýából egy szántó földet a Czibrefalvi határban a Csicsér alatt a Boldogassz. Templomhoz. Vagyon a Bold. Felső határban egy föld [...], amellyet adtak Árvátfalván lakó Demeter Tamás és Demeter Ferenc Uramék egyakarattól Templom számára. Biró Mihály is testált egy szántó földet a Boldogasszonyf. Templomhoz.” (Liber Eccl. 1715. 64.)

A templom javításában való részvételről tájékoztatnak a Bikafalva önállósulási törekvését jelző határozatok. A küüllővári zsinat 1717-ben így határoz: „A Bikafalviak szintén úgy, mint eddig, ez utánn is a Deliberátum szerint Templom, I[sten]nek Háza körül való éppítésekbe és egyéb szolgálatokban assistalni a Boldog Asszony Falviaknak tartoznak, [...] sem most, sem ezután az elszakadást ne munkálják.” (Prot-Eccl. 1709. 472—473.) Az 1718. március 15-i parciális zsinat kimondja, hogy a két falu között az egyházi vagyont meg nem osztja, de megengedi, hogy a boldogfalvi mester átjárjon prédikálni (uo. 489.). És amikor Bikafalva templomot épít, ez csak részben mentesíti az anyaegyház templomának javítási terhei alól: „Bikafalván kell a kis Templomot és Scholát építeni, tehát a Mater Ecclabeli Templomnak, toronynak és Schola háznak és azok körül való kerteknek s minden épületeknek építésekben harmados legyen ugyan Bikafalva”, olvassuk az 1721. április 2-án kelt határozatból, egy megtorló intézkedés záradékával: ha az egyház-

köztség vét a békesség ellen, 50, ha valamely személy, 3 forint büntetést fizessen, „melly büntetés exigaltván, fordittassék Templom szükségire” (Liber Eccl. 1715. 229.). Általános érvénye és a régi szokáshoz való ragaszkodása miatt fontos e határozat befejező része: „Ha valaki pénzt vagy egyebet testált s legált, vagy ezután testálna az Boldogasszonyfalvi-Templomhoz, az másuvá nem fordittatik, hanem a Templom, torony és harang építetésekre, közre. Ha penig azzal a Testamentum szerint legált résszel nem érik, tehát (minthogy a Templom közös a Bikafalviakkal) tartozzanak a Bikafalviak is maguk részek szerint pótolni edgyütt a Boldog Asszonyfalviakkal és Árvádfalviakkal, [...] mert amint a Templom közös, ugy szintén közös a Templom szükségire való Collatum is, per hoc az régi Usus szerint az Mater Eccla az Filiákkal. [...] Ha az építés idején a pium Collatumot toldani akarja, edgyütt toldgya és edgyütt költsön, amint a régi Usus és az közönséges igazság kívánnya.” (Uo. 230.).

Talán 1661-re tehető a templomnak az a nagymérvű rongálódása, amelynek nyomai a legutóbbi javításkor egy égésrétegben mutatkoztak, s amire nemcsak a kazettás mennyezetek készítése és a diadalív felirat-törédékének 1670-es évszáma utalnak, hanem különböző iratok is. Mivel a Bikafalva önállósulására vonatkozó 50 oldalas iratanyag 1779-ből közeli javításról nem emlékezik meg, azt kell gondolnunk, hogy a levéltári jegyzékbe vett alábbi két irat az 1670-es javításra vonatkozik. Feljegyezték, hogy az eklézsia levelei között található „A Boldog Asszonyf. Megye Biró Quietantiája, mellyben a Bikafalvi Megye Birót quietálja az aránt, mit adott a Maternak az építésre.” S ugyancsak keltezés nélkül feljegyezve: „Egy Testimonium, melyben a Boldog Asszonyfalvi Templom romlásból való építése oculaltattott.” (Protocollum 1793. 183.) 1776-ban az egyházközségnek egy föld fölött volt vitája a filiákkal, mely újra szóba került az 1782. november 13-án tartott vizitáción, ahol megállapították: „Azon széna fűk vagy annak haszna egészen a Mater Ecclaban levő Templomnak, toronynak s harangoknak építésére conferralattott volt.” (ProtVisit 1780.).

Kiseb kiadásokról az 1787. február 15-i megyebírói elszámolásból értesülünk: „Csiszár István ő kegyelme a Maga pénziből költött Eccla szükségére és mindeneket felirván, a miket Templom építésire vett, a Csiszár István Ratiojába, azzal edjütt ment az ő kgyelme Erogratuma 119 Forintra és 59 pénzre.” (Uo.) Az 1808. január 26-i számadás szerint „Templom renovatiojára 160 frt. 34 pénzt” költöttek. (VizitJkv 1800).

A templom tornyáról Orbán Balázs 1868-ban ezeket írja: „E torony-nál még megvan a régi tetőzet, mely az egész tornyot körülfutó tornáczatra fektetett nyolcszögű gúlacsúccsal végződik.” (Orbán I. 40.) A tornácos, zsindefedésű sisakot 1869-ben bontották le, amikor a toronyfalat megemelve, a mai törtvonallú bádósisakot készítették a hívek munkájával és adományjaiból (PresbJkv 1868. EgyhLvt.).

Alighanem az egyik legrégebbi orgonát mondhatta magáénak a gyülekezet azzal, amelyik a mainak elődje volt. Biró Áron akkori lelképásztor beszámolójában olvashatjuk az új orgona 1895. szeptember 15-én történt felszentelésével kapcsolatban, hogy a hívek egy része nem értette meg, miért kell „a jó öreg orgonát” kicserélni, mely akkor 200 éves volt, s melyet a boldogfalviak hajdan a székelyudvarhelyi ferenc-

rendi szerzetesektől vásároltak (ProtKözl 1895. okt. 10., 33.). A mai, brassói Nagy József-féle orgonát a karzattal együtt 1923-ban javították, 36 500 lej költséggel (PresbJkv EgyhLvt.).

A maiaknál korábbi harangokról először 1715-ben olvashatunk: „Bonsalis István testamentum szerint legalt a sz. Ecclesianak fl. 14,50. NB. Ez harangra el költ.” (Liber Eccl. 1715. 64.) Biró Áron feljegyzéseiben két későbbi harang felirata őrződött meg. A nagyobbikra ez volt írva: EZEN BÉKESSÉGET ÉS ÁLDÁST HOZÓ HARANGOT ÖNTETTE ISTEN DICSŐSÉGÉRE A FELSŐBOLDOGASSZONYFALVI REFORM. EKLÉZSIA BRASSÓBA — A KI MIT ADOTT BELE A PROTOCOLUM BIZONYITJA 1821. Ez 1848-ban Gábor Áron műhelyébe került. A kisebbik harang felirata ez volt: A FELSŐBOLDOGASSZONYFALVI REF. EKLÉZSIA ÖNTETTE LOOTZ FRIDRIK ÁLTAL JÁNDÉK S ÖNKÖLT-SÉGEN MIRŐL A MEGYE JEGYZETEI TANUSITANAK 1848. (*Feljegyzések az egyház múltjáról.* EgyhLvt.).

A felsőboldogfalvi templomnak a Műemlékvédelmi Igazgatóság (DMIA) és a Megyei Múzeum vezetésével és támogatásával 1974—1975-ben történt javítása meglepő új adatokkal gazdagította építéstörténetére vonatkozó ismereteinket, bár az épület alapos átvizsgálása még nem történt meg. A szentélyben megtalált alapfalak igazolták és kiegészítették azt, amit a korai műrészletek alapján már eddig is feltételeztünk: a hajó XIII. század végi, átmeneti stílusú építését. A hajóban a diadalív vonalában előkerült kis egyenes szentélyzáródás pedig több mint fél évszázaddal korábbi templomépítést igazol ugyanezen a helyen. A mai templom és a napvilágra került alapfalak figyelembevételével rekonstruálható az építéstörténet: a három szentély három középkori építést jelez. A faragott kváderkövekből épített kis szentélyalapfal mind alaprajzi formájában, mind kivitelezésében egyelőre társtalanul áll ennek a vidéknek korai építészetében. Az építés a tatárjárás előtti lehet, a mellékletek tájékoztatása szerint XII. századi; hajójának alapfalai még feltáratlanok. Méreteit tekintve akkora lehetett, mint a dobói kápolna vagy a jánosfalvi templom hajója.

A második templom építéskor figyelembe vették az első elhelyezését és méretét: az új hajó belvilága a régi templom külső méreteivel egyező (már ahol az alapfalak megmaradtak), s a mai hajó falának rendellenességei épp ott mutatkoznak, az északi és déli oldalon, ahol a két templom hajófala érintkezett. A második templom szentélye az elsőnek egyenes záródását is megismétli, az új hajó nagyobb méreteinek megfelelően. A mai templom hajója, félköríves déli és csúcsíves nyugati kapuja, a diadalív nyílástávolsága és vállköve e második építésből való, az alaprajz és a kőfaragványok az átmeneti stílus korára, a XIII. század végére vallanak. Ez a hajó táмок nélkül épült, falait valószínűen még a harmadik építkezés előtt falképekkel díszítették. A déli fal csúcsíves ablaka eredhet ugyanebből az építésből. A falak még rejthetnek elfalazott kora gótikus ablakokat és bemeszelt freskókat. A kapuzatok kialakítása beleillik az udvarhelyszéki átmeneti korú emlékanyagba; Nagyalambfalva, Oklánd, Karácsonyfalva templomaival mutatva rokon vonásokat, új itt az egyenes záródású szentély, amire a szentélyek későbbi átépítése miatt eddig nem volt konkrét példánk.

A templom ma abban a formában áll előttünk, amelyet a XV. századi átépítéssel nyert. A régi hajót a kisebb méretű egyenes záródású szentély helyén új, sokszögzáródású, késő gótikus szentéllyel toldották meg, a hajó szélességével egyezően. Ugyanebben az építési periódusban a hajót beboltozták, és támpillérekkel erősítették meg, s a nyugati homlokzat elé átlós pillérekkel támasztott tornyot építettek. A vízvetők formájának kis eltérése talán két kőfaragó csoport kézjegye, a hajón és tornyon jelentkező típus általános, a szentélyen látható forma csak Derzs, Homoródszentmárton és Bágy támpillérein ismétlődik. Feltételezzük, hogy a diadalív ekkor nyerte csúcsíves nyílását. Míg a szentélyablakok korábbi, a téglaborda formája későbbi időre, a XV. század második felére mutat. Ezt a nagyméretű késő gótikus átépítést a falu közössége éppúgy Bikafalva és Árvátfalva népével közösen végezhetette, mint az 1670-es nagy renoválást vagy a későbbi javításokat. Bár a gótikus boltozatok elpusztultak, a helyükre került festett mennyezetekkel a templom a népi díszítőművészet értékes emlékével gazdagodott.

Kápolna emléke

Orbán Balázsnál olvassuk: „A falun alol Kápolna nevű hely van, így neveztetve arról, hogy ottan a katholicus korban kápolna állott, melyet Krisztus mennybemenetele napján búcsújáratokkal látogattak meg.” (Orbán I. 40.) Ma már helyét sem tudjuk meghatározni a helynévanyagban fennmaradt kápolnának

Irodalom

Orbán I. 40. — Gerecze II. 944. — Malonyay II. 74. — Debreczeni 1931. 20—22. — Balogh I. 1935. 183. — Ștefănescu 1938. 65. — Balogh 1940². 507. — Biró 1941. 102. — Korompay 1942. 230. — Nagy Lajos 1942. 11. — Voit 1942. 120, 128, 135. — Entz 1943¹. 220, 222. — Enzt 1943². okt. 30. — Kelemen 1944/1977. 50, 54, 66—67, 70, 71, 80, 103, 235, 249, 271. — Juhász 1947. 10, 43, 137. — Darkó 1953. 204. — Vătășianu 1959. 244. — Sebestyén 1963. 116. — Dávid 1963. 48—19. — Entz 1968. 44, 137. — Tombor 1968. 131. — Dávid 1969². 543, 544, 545. — Varga Árpád—Zepezčaner Jenő: *Egy új székellyföldi freskó*. Korunk 1975. 11. sz. 876—877. — Dávid László: *A felsőboldogfalvi középkori templom falképei*. RefSz 1976. 207—214. — Ferenczi 1978. 950. — Dávid László: *A felsőboldogfalvi református templom*. RefSz Gyülekezeti melléklet 1979. 2. sz. 5.

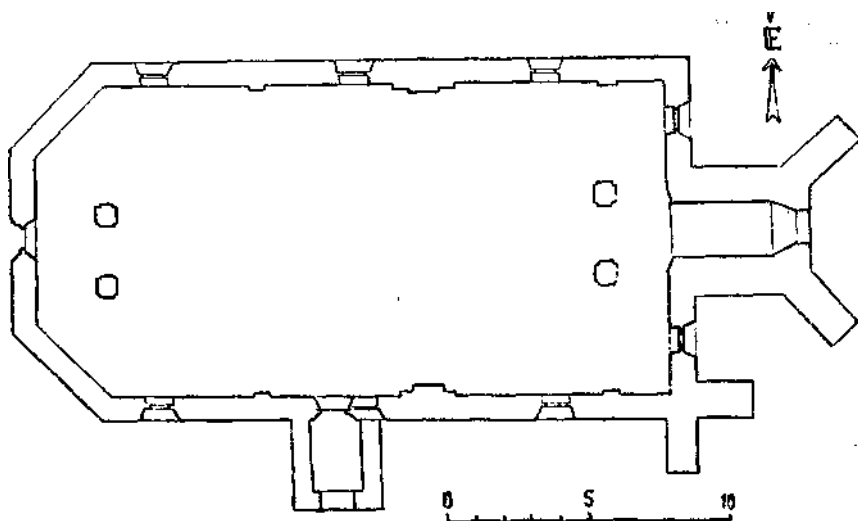
FELSŐSÓFALVA

Református templom

Sóvidék két szomszéd települése Sófalva néven 1760-ig egy falut alkotott, ez időtől kezdve a Korond patakától balra levőt Alsósófalvának, a jobbra esőt Felsősfalvának nevezik, átörökítve a régi Alszeg és Felszeg elnevezést.

Felsősfalván, az országút fölött emelkedő magaslaton kőfallal körülvett, keleti homlokzati tornyos templom áll. Eredete a középkorra nyúlik vissza. A templom 1802-től kezdődő átépítésekor gótikus kő ajtókereteit megtartották.

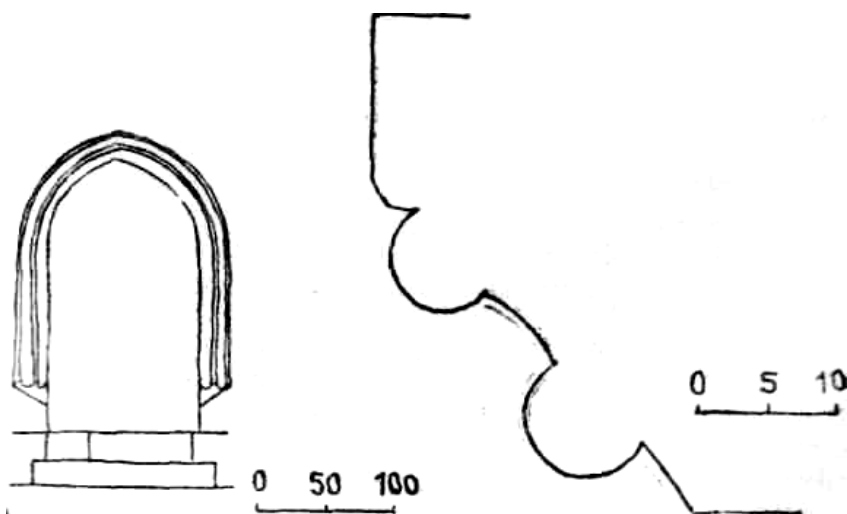
A zsindeellyel fedett kőkerítés keleti oldalán három bejárat nyílik, kettő a cinterembe, a középső pedig zsindelelyfedeles portikus közvetítésével a toronyhoz vezet; a cinterem bejáratát szemöldökgyámos, élsze-

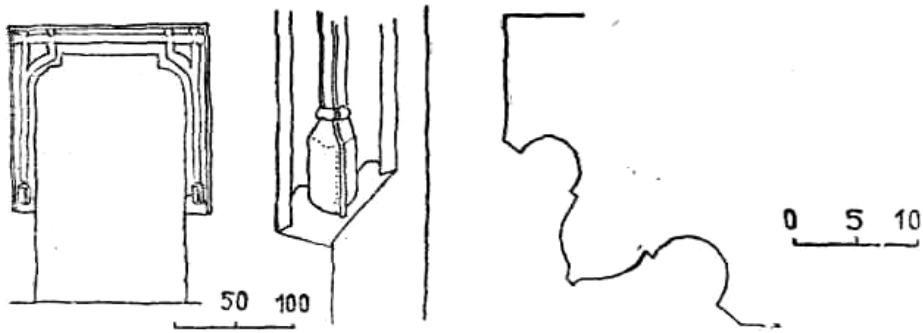
115. A templom alaprajza

dett kőkeret szegélyezi, mely a régi templom *sekrestye-ajtókerete* volt. A kőkerítés déli oldalán stukkódísz között az 1806-os évszám látható.

A templom nyugati oldala sokszögzáródású, középrészén *kőkeretes, csúcsíves kapuzat* található, béléstét vályúzattal elválasztott két henger-tag alkotja. A portikussal védett *déli bejárat szemöldökgyámos* kőkerete lábazatról induló vályúzatok közül kiemelkedő körtetaggal profilált. A templom délkeleti sarkát két, egymásra merőleges támpillér erősíti. A torony a keleti homlokzaton áll, félormokkal közrefogva és sarkain átlós támpillérekkel megerősítve, földszintje fiókos dongaboltozatú. Falazatán kétszeri magasztás nyomai látszanak, az alsó rész kb. 6 m magasságú, a második szint hajdani harangszéke és befalazott ablakai a templom te-

116. Nyugati kapu

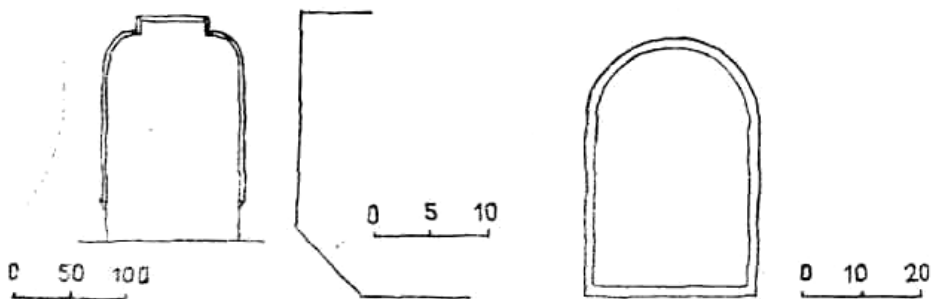
117. Déli kapu

tőgerincének vonalában vannak; itt most az óraszerkezet található. A felső szint nagy ablakkal áttört.

A templombelső mai képét az 1802-es építés határozta meg: a toszkán falpillérek stukkóval díszített, hevederes lapos boltozatot hordanak. A belső tér nyugati és keleti felében pillérekre épített karzatok vannak, deszkaborítású mellvéddel, a keleti karzaton rokokó orgonaszekrény látható. Az igényes asztalosmunkával készült ajtószárnyak, szószék, korona és padok a templomépítés utáni évekből valók. A templom északi falának kelet felőli részén egyszerű, félköríves lezárású *szentségtartó fülke* látható, mészréteggel borított kerete esetleg faragott kőből való. Mellette a falban függőleges repedések húzódnak, feltehetően falelválásra utalva.

A jó karban tartott templom falain — a tornyot kivéve — egymásra építések, toldások nem mutatkoznak, így csak feltételezhetjük, hogy a nyugati kapu és a szentségtartó fülke eredeti helyükön, a középkori falban vannak. Az azonban már kétségtelen, hogy a déli bejárat kerete és a sekrestyeajtó kerete mai helyükön másodlagos beépítésűek. A régi templomra vonatkozó adataink a középkori épületről nem beszélnek, s az átépítés előtti állapotról is csak keveset.

Sófalva templomát és javait az 1669 előtti esperesi vizitáció által jegyzőkönyvbe foglalt leltárban említik először, amikor még Parajd is hozzá tartozott; 1669-ben, önállósulásakor új oldalt nyitottak Parajd számára a jegyzőkönyvben. Sófalva javai között ekkor még középkori tár-

118. Sekrestyeajtó

119. Szentségtartó fülke

gyakat is találunk a leltárban, és a toronyról is történik említés: „Az Sofalvi Ecclesiahhoz való Bonumok. Az Templum beli Bonumok ezek: Egy Pohár, egy Ezüst Tányér, egy eöregh kehely Pohár, egy Ostia Sütő Vas, egy Kézbe való Czjengettjü [utóbbiakat később kihúzták]. [...] Vagyon Két Harangh az Toronyba.” Külön alcím alatt találjuk „Az Parajdi Kápolnához” tartozó javakat (Liber Eccl. Ud. 1644, 149.). 1669-ben, Parajdnak Sófálvától való elszakadásakor kelt ez az egyházmegyei végzés: „Sófálva is ne kénszericze sem templum építésére, [...] most mindenik Ecclesia falujokban levő Templomnak Parochiának és ahoz való épületeknek építésekre alkalmasok és elbirják az építést.” (Uo. 36.) Az egyház egyik jövedelmi forrásáról tájékoztat 1707. augusztus 10-én Fejér Csehi János lelkipásztor elismervénye arról, hogy átvette „a Sófálvi Ecclaba fungáló Predicator számára annuatim járandó 200 Kő Sőrul való Donationalis levelet.” (Uo. 112.) Valószínűnek tartjuk, hogy Sófálva az építkezéseihez is kaphatott hasonló segílyeket. Másfelől bizonyos földterületek szolgáltak a templomépület fenntartására, melyek új adományokkal is gyarapodtak. 1715-ben jegyezte fel a vizitáció: „In visitatione Sofalviensis An. 1701. 19 december iratott ily dolog az Eccla könyvébe: a Malom árka közt Templom számára hagyott Jánosi Gergely egy darab széna füvet.” (Liber Eccl. 1715. 141.)

A XVIII. század második felének templomjavításait emlékezet okául maga az egyházközség jegyezte fel évente; ezekből a templom, cinterem, harangláb létéről és állapotáról, majd toronyépítésről értesülhetünk. „Curiosus Megje Birája Szőke György uram Ao. 1750 építette meg a Czinterem Harang láb felől való kőfalát, nagy darabot. A templomban az asszony ember Székeket, a Karban is ő kegyelme inventálta s építette meg az ülő székeket. Ao. 1751 Alszezi N. Kováts János [...] templomunk részein romlás esvén oldalt való bütűjén, reparaltatta serényen; a Czinterem mindkét ajtó fát, ajtait is egyebekkel és a tulsó Czinteremnek való nagy két kő lábakat is építette. [...] E két esztendőkbéli Curatorok a Harang lábat is megsendelyeztették idejebbe, Cinterem ajtónál alol fejül két kőlábakot építettek. [...] 1756. Megye Birája Fekete Sigmond Uram a Harang láb felől való ablakra maga költségével készíttette meg a rostélyt a vaszatán kívül. [...] Ao. 1760. Mátyus István curator Uram, a Templom megépítésire igyekezete lévén a Sz. Ecclanak, Meszet hozatott, noha az építés mind eddig halad. [...] 1763. Szász István Uram M. Birája a Templom észak felől való egy darab oldalát megsendelyeztette. [...] 1766. A templom egyik része is megsendelyeztetett. [...] 1770 et 71. Boldisár István curator megfedette a templom porticusát is. [...] Ao. 1777. Lukács Márton succedala M. Bironak, a Templomot meg sendelyeztette nagy részből. Idejében kezdik a Tornyt építeni költséggel. [...] Ao. 1778. Káli János succedala M. Birónak, segítette a Torony építést. Ao. 1779. Dávid Mihály lett M. Biró, idejében a Torony kőrákás végeztetett.” (Memoriale. Liber ecclesiae Sofalvensis 1743. EgyhLvt.)

A torony építését még közösen végezték Felső- és Alsósófálva, az új templom építése idején azonban Alsósófálva már önállóságot nyert s nem köteles részt venni a munkában. 1762-ben az alszegiek megépítenek egy „oratoriumotskát”, ezért jogosan panaszkodnak így 1771-ben: „Ámbár nekünk Alsó Sófálviaknak különös templomunk vagyon, mégis a consistorialis resolutio szerént [...] a felsősófálvi kőtemplom conserva-

tiojára úgy a parochia és a mester házáért is tartozunk concuralni, amint hogy eddig concuraltunk is.” (Idézi Fülöp G. Dénes: *Az alsósófalvi ref. egyházközség története*. Kézirat. 1957. 37, 40. Alsósófalva. EgyhLvt.) A különválást 1803-ban a parciális zsinat mondja ki, e határozatban olvashatjuk: „Alsósófalva Felsősfalván levő Templom, torony, harang, kle nodiumok, papi és mesteri épületeknek javáról örökösen lemond s ahhoz jusst soha nem tart.” (UdvEmiLvt XX. csomag, 28.).

Az új templom építését 1802-ben kezdték Felsősfalván. Anélkül, hogy a régi templomról az eddigieknél többet megtudnánk, az új építkezést a megyebírók 1802—1806 közötti elszámolásaiból nagy vonalakban nyomon követhetjük (Sófalvi Ref. Szent Ekklesia Protocolluma. 1796. EgyhLvt.). Megtudjuk, hogy a templom felépítése után a tornyot magasították, harangot, orgonát, órát szereztek az új templomhoz: „1812. Toth Lukás a Torony fel emelésére 1168 frt. [...] 1814. Torony felépítésére 12 mfrt. [...] 1816. Templom ujj fedele, toronyba harangszék és ujj harang 921 mf. [...] 1817. Sendelyre és Zendely szegre Templom fedni 147 mf. 88. [...] 1819. Az Uj orgonára eddig elé 110 Mfr. 60 pénz, ismét az orgonára 4 Mfr. 80 pénzt. [...] 1823. Megyebíró Nagy Ferentz költsön vett a Toronybeli órára 120. Mf. [...] A toronybeli ujj órára költsön 828 Mf.” (Uo. Megyebírói számadások jegyzéke.) Ma két harang van, mindkettőt Hönig Frigyes öntötte Aradon, 1908-ban és 1931-ben.

Sófalva első okleveles említését a hét székely szék Báthori István erdélyi vajda ellen 1493-ban II. Ulászlóhoz beadott panaszában találjuk. ahol „Soofalwa” is a panaszosok között szerepel (SzOkl. I. 276.). A falu azonban ennél jóval korábbi keletű, gazdasági életvitele a kezdetektől a „székelyső” kitermeléséhez, fuvarozásához, adminisztrálásához kötődött. Bár a pápai tizedjegyzékben nem szerepel, tehát akkor még nem volt önálló plébánia, a mai templomba beépített nyugati csúcsíves kapuzata arról tanúskodik, hogy már a XIV. században itt templom épült. A hajdani sekrestyeajtó szemöldökgyámos ajtókerete és feltételesen a kis félköríves szentségtartó fülke is egy XV. század második felében vagy végén történt újabb építést jeleznek, a falunak tehát ezen a kiemelkedő helyén gótikus templom állott, a két Sófalva és Parajd megyés templomaként. A XVIII. századi leltárban szereplő ostyasütő vas és csengettyű nyilván reformáció előtti örökség, amiket liturgikus szerepük elvesztése után is jó ideig megtartottak. A falu közössége a XVI. században sem nagy, 1566-ban a két Sófalváról négy lóföt (SzOkl. II. 200), 1567-ben 10 szabad portát tartanak számon, Parajdról négyet (SzOkl. II. 220.).

A templom mellett 1669-ben tornyot, 1750-ben haranglábat említenek forrásaink, a mai torony építése 1777-ben kezdődött, s azt vagy közvetlenül a régi templom keleti falához, vagy ahhoz közel építették fel, majd a templom elkészülte után magasították. Az 1802—1806 közötti templomépítés a kő ajtókereteket kivéve a régi templomot teljesen átformálta, tájolását megfordította, úgy, hogy most a nyugati fal sokszögzáródású, a főhomlokzat pedig az előtte emelkedő toronnyal keletre néz. Ma épp erről az oldalról nézve legszebb a templom; esztétikai hatását a zindelyfedésű cinteremfal, az oldalkapuk és a népi jellegű portikus harmóniája csak fokozzák.

Irodalom

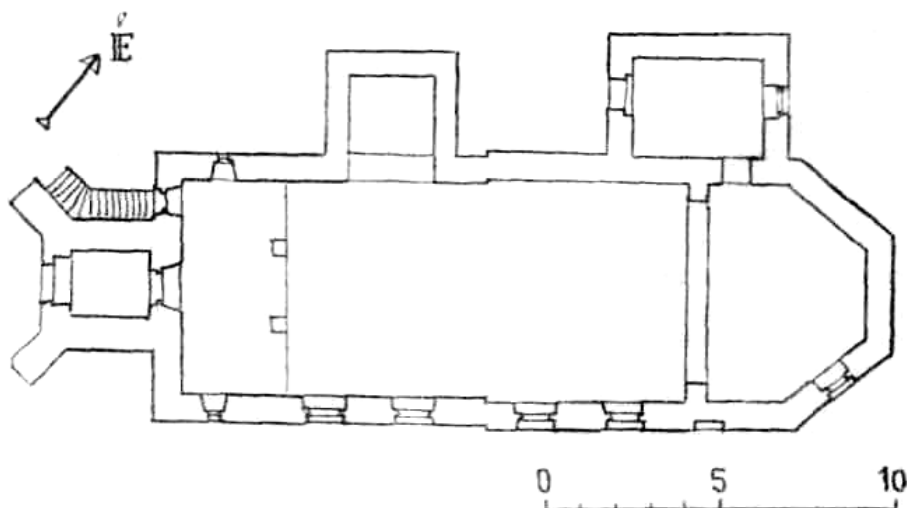
Orbán I. 133—134. — Debreczeni 1931. 17—20. — Incze Lajos: *A két Sófalva*. Székelység 1940. 50—53. — Kováts 1942. II. 705. — Nagy Lajos 1942. 11. — Juhász 1947. 43, 136. — Darkó 1953. 204, 207. — Nagy Géza: *A Sóvidék reformációja*. RefSz 1957. 359. — Dávid 1963. 49—50. — Dávid 1969². 545.

FENYÉD

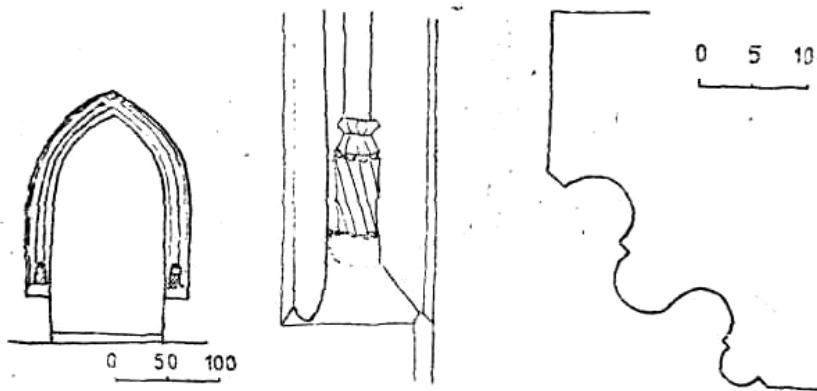
Római katolikus templom, középkori faragványokkal

A jelentős útelágazásnál fekvő Fenyéd dombtetőn emelkedő temploma, bár 1763-ban épült, egy korábbi templom gótikus faragványait őrzi. Az elpusztult Domus Historia anyagát újra összegyűjtő Szabó Bálint plébános feljegyezte azt a templomra vonatkozó hagyományt, mely szerint a hajdan a Cseretető alatt fekvő falunak a ma is „Csonkatemplom” néven emlegetett helyen, a falu felső felétől északkeletre emelkedő domb hajlatán volt Máréfalvával közös temploma. Fundamentumának köveit a tagosítás után a terület gazdája kiszedte és felhasználta, a mai templom két kő ajtókerete, két csúcsíves ablaka, keresztelőkútja e régi templomból való (Uj Domus Historia. EgyhLvt.).

Adataink szerint a mai templom a Szentháromság tiszteletére épült; Fenyéd és Máréfalva akkor még egy egyházat alkotott (Schem 1882. 180.). Az északkelet-délnyugat tájolású templom délnyugati homlokzatánál átlós felfekvésű támokkal épített, barokk sisakú torony áll, bejáratát *csúcsíves kőkapuzat* kereteli, vályúzatok közé fogott hengertagos és külső pálcatagos profillal. A középső tag csavart, vályúzott lábazatról indul, a tagozatok a csúcsban egymást metszik. A lábazati rész oldallapján az 1926-os évszám a legutóbbi templomjavítás évét jelzi. A toronyhoz csatlakozó hajó síkmennyezetű, a torony felőli végén farkazattal és orgonával; a karzatra kétoldalt *két kis csúcsíves ablak* nyílik, a külső falsíkra helyezett kőkeretek élszedéssel vannak alakítva. A hajó északi oldalához oldalkápolna csatlakozik. A szentélyrészt 1926-

120. A templom alaprajza

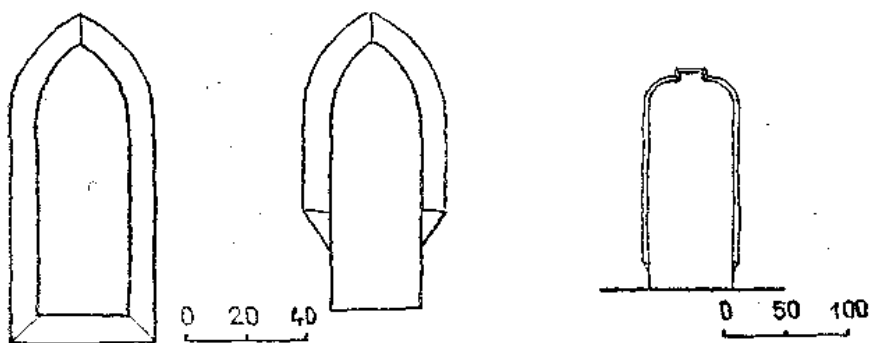
121. Csúcsíves kapu a toronynál

ban átalakították, a régi szentély a mai diadalív vonaláig terjedt. Ehhez kapcsolták a jelenlegi szentélyt, északi oldalán sekrestyével. A *sekrestye-ajtó szemöldökgyámos*, kökeretes, profilja élszedetes.

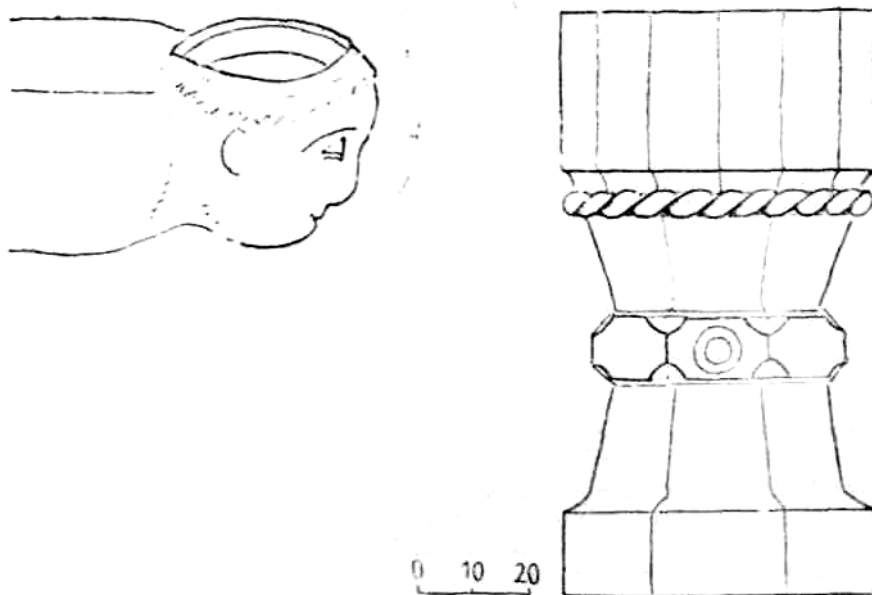
A középkori templom berendezéséből két kőfaragvány maradt meg. Ebből az egyik, egy hajdan gyámkőszerűen falba épített, emberfejes *szenteltvíztartó* a székeljudvarhelyi múzeumba került, medencéjének peremét farkasfogdíszítés futja körül. Valamikor a templom karzatfeljáró ajtájánál volt a falba építve. A másik, egy kehely formájú *kő keresztelő-medence* ma is használatban van, felső része 16 szögű, szára, nodusza és talpa nyolcszögű. A medence alsó részét kötélfonat faragása díszíti. Jelenleg az oldalkápolnában áll.

A templom oltára klasszicista stílusú, mellette egy, a régi templomból származó, fából faragott nagy körmeneti feszület áll. A deszkamellvédes szószék 120 cm magas, nyolcszögű, alul-felül tagozott kőpilléren áll. Az oldalkápolnában egy Mária-oltár található.

A hajdan barokk stílusú templomot 1925—1926-ban javították és bővítették, erről többek között ezeket olvashatjuk: „Fenyéd község híveinek ősei 150 esztendővel ezelőtt építettek egy kicsiny templomot ideá-

122. Kökeretes ablakok a hajó nyugati részén

124. Szenteltvíztartó (Székelyudvarhelyi Múzeum)

125. Keresztelőmedence

lisan szép helyen, a Nagy-Küküllő völgye és a Fenyéd patak között kiemelkedő, 520 méter magas hegygerincen. [...] a régi templom helyébe a múlt év folyamán teljesen új, ötszáz hívőt kényelmesen befogadó tágas templomot építettek Veress Gáspár és Török Pál agyagfalvi székely vállalkozókkal, közel egymillió leu költségen, s ugyanakkor tornyukat is feldíszítették egy 8 mázsás Tübingiából rendelt acélharanggal.” (Biró Lajos: *Fenyéd község új temploma*. 38.) Egyházi feljegyzés szerint az átalakítás előtt a templom ablakai kökeretesek, csúcsívesek voltak.

A napjainkig példás gondossággal megőrzött gótikus kőfaragványok egy XV. század végén épült templomból valók, melynek maradványai — a határnév tanúsága szerint — hosszú ideig fennálltak. A csúcsíves és szemöldökgyámos keretek éppúgy a késő gótika vidékünkön általános típusát mutatják, mint az általában tornyokról ismert, itt azonban a hajófalakban elhelyezett csúcsíves ablakocskák vagy a kehelyformájú keresztelőmedence. Talán korábbi időre vall a farkasfogdíszítéses szenteltvíztartó, megmunkálásának primitívsége lehet korai keletkezésének bizonyítéka is.

A faluról szóló első okleveles híradás a XVI. század első feléből való: 1532. június 25-én „villa Fenyed” keltezéssel köt egyezséget két szomszéd faluból való birtokos: Bethlenfalvi Geréb Péter és Kadicsfalvi Benedekfi László, Udvarhelyszék választott bírái előtt (SzOkl. III. 248.).

Irodalom

Orbán I. 64. — Sehem 1882. 180. — Biró Lajos: *Fenyéd község új temploma*, A Hírnök 1926. 2. sz. 38.

FIATFALVA

Volt Ugron-kastély

A jelenlegi L alakú, két bástyaszerű sarokrizalittal bővített, manzárdtetős kastély késő barokk stílusú, XIX. század eleji átépítéssel. A történeti adatok azonban XVII. századi kastély és még korábbi udvarház létéről is tájékoztatnak.

Nagyobb birtokkal rendelkező családok már elég korán feltűnnek a faluban. 1460-ban említik Fiafalvi Balázst és négy testvérét, akiknek vármegyei területen is vannak birtokaik (SzOkl. VIII. 93.). Timafalvi Tattár Mihály feleségét, a fiúsított Fiafalvi Pálfi Ilonát Mátyás király 1478. május 6-án kelt parancsával iktatják be a szomszédos Felek és Szederjes megyei területen fekvő részbirtokaiba (SzOkl. I. 224.). Később ugyanez a birtokrész a Fiafalván fekvő székely örökséggel együtt az itteni Geréb család tulajdonába jut, ennek első ismert tagja az 1545-ben említett Fiafalván lakó Geréb Gáspár (SzOkl. II. 72.). Geréb András a Bástajegyzékben tűnik fel Fiafalvárói, 1602-ben, „Fiafalva erősített kastélyát is minden valószínűséggel ez a vitéz katona építette,” a kastélyról ugyanis először az ő halála utáni újraadományozáskor történik említés (Kelemen Lajos: *A fiafalvi kastély és régi gazdái*. 164—166.). Az 1625. augusztus 28-án kelt adománylevelet Jakab Elek Bethlen Gábor Liber Regiusából (XIII. 44—45.) közli, mely szerint felsorolt katonai érdemeiért Geréb András Sárd, Felek, Szederjes birtokrészeivel kapja Fiafalvát is, ahol a közlő szerint „a leomlott udvarházat kőből, vár alakjában az adományozott saját költségén építette újra” (Jakab 1901. 339.). Orbán szerint: „E kastély a híres Vingárdi Geréb Lászlóé (Erdélynek Mátyás király uralma alatti püspökéé) volt, azaz hogy a most ott levőt annak romjaiból építették. A vingárdi Gerébekkel ugyan egy család volt a fiafalvi Geréb család.” (Orbán I. 26.)

A későbbi időben két nagyobb építkezés történt itt. Székely Mózes rövid birtoklása után, 1633—1649 között a kincstár tulajdona volt, majd Brenhidai Huszár Mátyás kapta meg. A XIX. század elején Mikó Miklósról szállott, a mai kastély építése részben az ő nevéhez fűződik (Kelemen, *i.m.* 165.). 1860 után az Abránfalvi Ugron család szerezte meg a kastélyt; az ő építkezéseik után nyerte az épület mai formáját (uo. 166.).

A reformátusok és unitáriusok közös temploma

A XVII. század vége óta a két egyház által közösen használt templom a falu közepén áll. Eredetében középkori, később gyökeresen átalakították. Legkorábbi említése 1631-ből való: a reformátusok az unitáriusoknak átengednék a fiafalvi templomot, ha cserébe megkaphatnák a keresztúri nagytemplomot (Koncz 1882¹. 380.). Az unitáriusok generális vizitációs jegyzőkönyvének 1715-ben kezdett kötetében 1726. május 20-án már a közös használatról van emlékezet: „Fiafalva [...] egy templom, melyben az reformátusokkal alternatim járnak”, majd 1732. május 18-án ezt jegyzi fel: „Itt Fiafalván elpusztulván az reformátusok templomok, kérték a mieinktől, hadd járjanak alternatim a mi templomunkba, és megengedtetett, csak hogy nehezen akarják egyaránt építeni a templomot.” (Jkv. 77, 158.; idézi Kelemen 1922. 173.)

Részletes leírást olvashatunk 1789. június 9-ről: „[...] egy kívülről

négy kő lábakkal megerősített ép kő Templom sendély fedél alatt, dél felől való ajtója előtt lévő fa tornázcsockával, [...] Mennyezete hasonlólag deszkából vagyon, virágos festéssel, közepén vagyon egy kőből rakott Arkus, kőből való Praedikáló szék, felette való szép velummal, melyet Mgos Groff Bethlen Sámuelné Nemes Klára asszony eő Nagysága kegyes indulattyából készítettett, [...] egy festett éneklő Pulpitus [...]. A Templomnak Nap nyugot felől való végiben vagyon egy festékes Chorus, abba fel-járást szolgáltató fa gradittsal edgyütt: ezen fellyül a Templom Héjazattyáról fa kötésekkkel a Templom tetején fellyül emeltetett egy Harang-láb, ebben két Harangotskák, melyek edgyike a Reformátusoké, kikkel ezen circumvicinált Fundus rajta lévő Templommal és egyéb épületekkel közre biratik és curáltatik mindezekben.” (UnitPüspVizit 1788. 662.) A felszerelés tárgyai között: „Vagyon egy öt fertálynyi hosszúságu virágos festéssel festett záros Láda, melynek fedelin belől ilyen irás vagyon: LŐR. ISTVÁN 1703. Vagyon egy 30 fontosnyi Harang, mellynek agyán aloll ugy mint a felső részin ezen betük láttatnak JNRJ ◊ ◊ IV.” (Uo. 665.) A továbbiakban a közös templomhasználat szabályzatát olvashatjuk.

A reformátusok részéről Czeglédi János lelkipásztor 1713-ban ezt nyilatkozza: „Fiatfalvára, a Tek. Nemes Urk. ő kglk. udvarába, udvari papságra mentem.” (Liber Eccl. Ud. 1644. 74.) A gyülekezeti papi szolgálat létesítését a reformátusok Bethlen Sámuel özvegye, Nemes Klára nevéhez kapcsolják, a közös templomhasználat szabályzata 1783-ból való, és így kezdődik: „A két ekklesiának azon egy templomba egyenlő jussal való járása oly régi, hogy arra senki sem emlékezik.” (Közli Soós Farkas: *Fiátfalva*. 39.)

Az 1789-es vizitációs leírás alapján feltételezzük, hogy a négy támpillérrel övezett hajóból és tőle diadalívvel elválasztott szentélyből álló templom a középkor végén épült a faluban lakó birtokosok és a falu közösségének erejéből. Sajnos a harang közölt felirata sem vezet pontosabb datáláshoz, INRI feliratos harangokat az 1485—1575 közötti időből ismerünk.

A kőfallal körülvett, keletelt templomot 1803-ban átalakították, a sokszögzáródású szentély keleti fala elé gúlisakos tornyot építettek. Ennek homlokzatán ez a felirat olvasható: ISTEN DICSŐSÉGÉRE ÉPÜLT 1803. UJITTATOTT 1893. JAVITTATOTT 1967. A templomba most itt, a torony alatt, a keleti falban van egy bejárat; a másik a déli oldalon, a portikus alatt nyílik. A belső teret már nem tagolja diadalív, berendezésként két szószéket, két orgonát, két Úrasztalát találhatunk. Középkori építésből eredő műrészleteket a mai templomon nem találunk, bár alaprajzában a később átalakított templom középkori formát mutat.

Irodalom

Volt Ugron-kastély

Orbán I. 26. — Jakab 1901. 329, 339. — Kelemen Lajos: *A fiádfalvi kastély és régi gazdái*. Ptüz 1925. 164—166. — Dávid 1969². 546.

Templom

Soós Farkas: *Fiátfalva*. ProtKözl 1874. 39—46. — Koncz 1882¹. 380. — Kelemen 1922. 173. — Juhász 1947. 39, 43. — Négyszáz év (képtáblákon).

FIRTOS

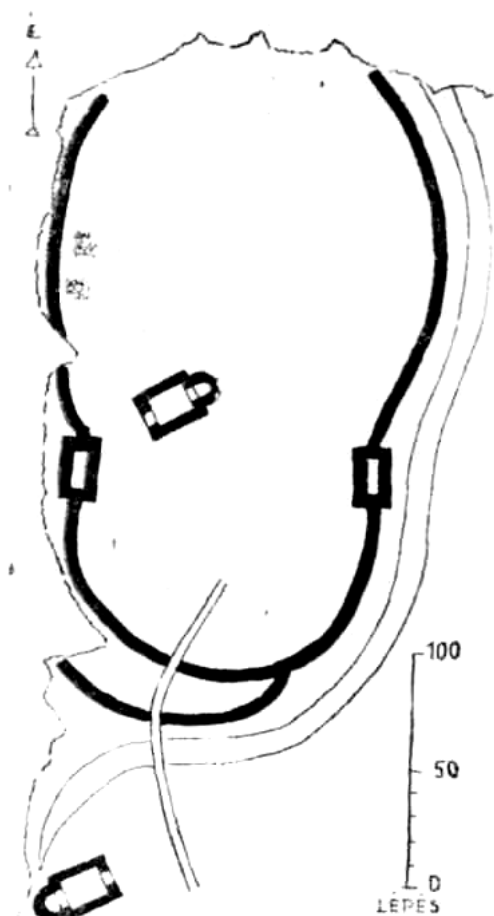
Vármadarvány, templom- és kápolnarom

Firtosváraltól északra, 1062 m tengerszint feletti magasságban emelkedik a Firtos; a tető északnyugati magaslatán, a csúcstól mintegy 300 méterre található *Firtos vára maradványa*, területén félköríves apszisú templom, bejárata mellett kápolna romjaival.

A nagyjából ovális alakú vár 2 m vastagságú falainak maradványait már majdnem mindenütt betemette a föld, a falak vonalát azonban nagyjából követni lehet, s az 1950-ben, 1958-ban és 1978-ban itt végzett kutatások a falak és épületmaradványok egy részét felszínre hozták. A meredek lejtésű északi oldalon nem volt falazat, a nyugati oldal szintén meredek lejtőre néz, annak falát talán egy bástya szakította meg, a déli oldalon, ahol a bejárat volt, valamint kelet felé kívül várarak és töltés kíséri a falakat. A délkeleti oldalon mintegy 10 m hosszúságú feltárt szakaszon az andezittömbökből mészhabarccsal rakott fal 2 m mélységig szabaddá vált. Ugyanitt a téglalap alakú épület nyomait találták a fal mellett. Az Orbán Balázs által közölt alaprajz nagyjából valóságos (Orbán I. 127.), de a déli oldal feltételezett kettős várfalát és torony létét (a keleti oldalon) az eddigi kutatások nem igazolták. Régészeti megállapítás szerint Firtos vára Tartóddal és Budvással egy rendszerbe tar-

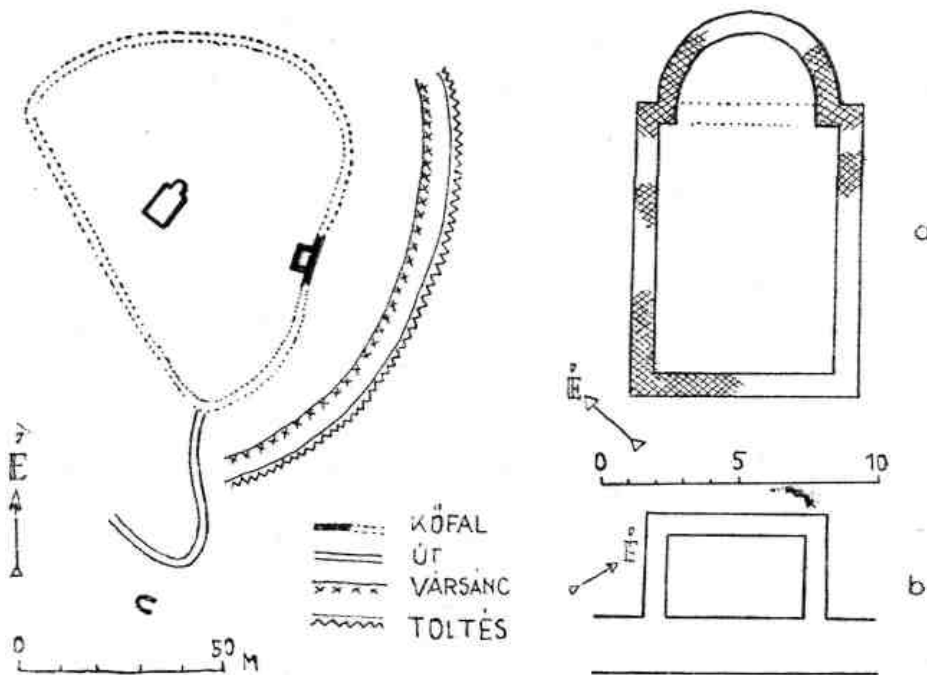
126. Firtos vára a környék falvaival

127. A Firtos-hegyi vár alaprajza (Orbán Balázs után)

tozott és egy időben keletkezett, s a XII. század elején a feudális magyar királyság határvédő várrendszerének egyik tagja volt (Ferenczi 1971. 1140.; Ferenczi 1978. 948.). A vár területén XIII. század végi templom és később keletkezett épületek maradványai vannak, falán kívül egy félköríves apszis található. Ezek azt bizonyítják, hogy ha a várat erősségként nem is használták, de területét lakták a későbbi időkben is: a minoritáknak kolostoruk volt itt a XVIII. században. A vár első okleveles említéseként az 1459-es év vehető, amikor az addig Besenyőfalvát „Váraljafalva” néven említik (SzOkI I. 177.). A vár 6 km-es körzetében hat falut találunk: Pálfalvát, Firtosváralját, Énlakát, Etédet, Atyhát, Korondot.

A vár területén egy *félköríves apszisú templom* maradványaiból a szentély van feltárva; a félköríves záródás északi falai másfél, déli falai fél méter magasságban állanak, a szentélynél szélesebb téglalap alakú hajónak csak a szentély feletti keleti és nyugati szögletei vannak kiásva, többi része a földben van. A falak helyben található andezittömbökből

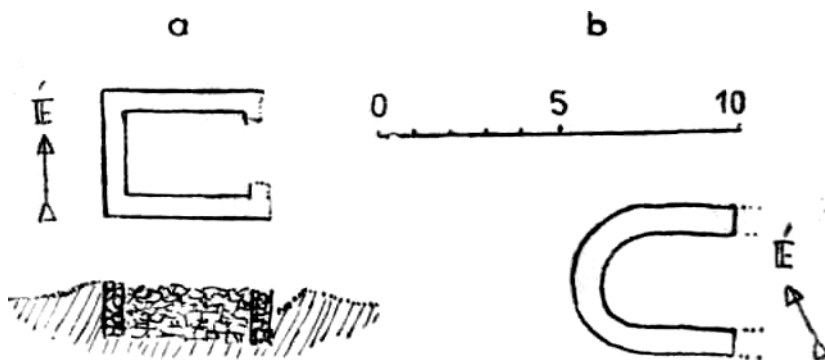
128. A Firtos-hegyi vár alaprajza (Horedt—Molnár—Székely után)

129. A Firtos-hegyi kápolna alaprajza (a) és a várfal egy részlete (b) (Horedt—Molnár—Székely után)

készültek, mészhabarcos kötőanyaggal, a falazat felső részében téglát is találtak. A templom XIII. századi, egyszerű alaprajzi formát mutat. XVIII. századi renoválása a minoriták idetelepedéséhez, XIX. századi pusztulása azok elköltözéséhez fűződik.

A vár délnyugati bejáratától néhány méterre egy csak részben feltárt *kápolna* északnyugatra néző félköríves záródású szentélye látható. Feltáráskor csak a kis szentély falain belüli feltöltődést távolították el. A hajó falmaradványai talán megvannak a felszín alatt. Orbán Balázs nyomán a maradványokat a Szent János-kápolna romjainak tartják.

Adataink a firtosi várban a XVIII. században rendházat alapító ferencesekkel kapcsolatosak, akik az épületet részben újjáépítették. A vonatkozó adatok így szólnak: „Stephanus Atyhai Archidiaconus Gyergyóensis in sede Udvarhely monte Firtos — in quo circa sec. 13. erat castellum et claustrum (Benkő 1781. I. Cap. VI. IV.) — parato aere fundum emit, in quo a. 1725 capellam in honorem S. Joanni Bapt. et domunculos exstruit curavit, hunc fundum dein cum supraedificatis, aliisque adpertiens item 1000 flor. hung. Patribus O.S. Franc. minor Convent. testamentalibus ddo 24 Aprilis 1737 pro tempore commorationis in Firtos duraturae fine eo contulit, ut excurrando in consolationem fidelium, et conversationem acatholicorum collaborarent (Act. epp. N. 6. 1737). Verum a. 1783 in sede sicularum insudita nivium copia

130. Épületmaradvány a Firtosi tetőn. Alaprajz és metszet (a), a külső Kápolna apszisának alaprajza (b)

residentiam in monte Firtos positam adeo obruit, ut residentiae aedificia ruinae proxima viderentur.” (Schem 1882. 177—178.)

A XIII. vagy XIV. századi kolostor létéről semmi adatunk sincs, Benkő József közlésének forrását nem ismerjük, ettől függetlenül a templom és kápolna építési formája valóban a XIII. századra mutat. Etéd római katolikus templomából Orbán mutat be egy firtosi harangot ezzel a felirattal: ME CURAVIT ORD. MIN. CONV. FIRTOSENSIUM EX MUNIFI. AD EDI. D. STEPH. ATTYHAI EI ALIORUM IN HONOR. STI JOAN BAPT. 1739. ME FUDIT JACOBUS SCHOENFELD PRAGENSIS. (Orbán I. 145.) A szerzetesek Firtosról előbb a Korondon aloli Árcsóra, majd Etédre költöztek át, onnan 1793-ban püspöki jóváhagyással Marosvásárhelyre telepedtek (*Adatok Firtos vára történetéhez*; idézi Jakab 1901. 141.).

1958-ban a székelykeresztúri múzeum folytatott a Firtoson kutatást, Kurt Horedt, Székely Zoltán és Molnár István vezetésével; e kutatások nyomán közzölték először a templomrom, a kápolna-szentély és a vár-falhoz csatlakozó épület alaprajzát. A falak felszínre hozatalát a székelyudvarhelyi múzeum kutatói 1978-ban folytatták.

Kápolna maradványa

A Firtos csúcsán, közvetlenül a magasságjelző mellett ismét egy kápolna maradványa található, téglalap alakú hajójának belseje mintegy másfél méter mélységig van feltárva. Faltextúrája az előbbi romokkal egyező, kelet felé tájolt, hajdani apszisát a földfelszín takarja. Orbán Balázs így ír róla: „A Firtosnak második, a várhegytől délre, alig 300 lépésnyire eső csúcsát Péter-Hegyesének nevezik. Itt is félkör apsisú imola alapfalai látszanak; a hagyományok szerint itt szintén Sz. Péternek szentelt s népes búcsúkkal látogatott kápolna állott, melynek létét kétségtelenné teszik a most is meglévő maradványok.” (Orbán I. 129.).

Irodalom

Benkő 1781. I. Cap. VI. § 4. — Kővári 1852. 96, 299—300. — Müller, Friedrich: *Die Ruinen am Firtos in Siebenbürgen*. MCCW 1858. III. 257—263. — Orbán I. 113, 119, 126—129, 130, 145. — Henszlmann Imre: *Jelentés a M.O.B.-nak Arch-*

Ért. 1873. 21. — Schem 1882. 177—178. — *Adatok Firtos vára történetéhez.* Közérdek 1894. 24—25. sz. — Jakab 1901. 139—142. — Gerecze II. 944. — Boros 1927. 93. — Ferenczi Sándor: *Firtosvár arany éremlelete.* Székelység 1934. 7—8. sz. 47—62. — Biro 1941. 34. — Macrea, Mihail: *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice de la Sf. Gheorghe — Brețcu, 1950.* SCIV II. 1951, nr. 1. sz. 303—304. — Vătășianu 1959. 16, 78. — Kurt Horedt—Székely Zoltán—Molnár István: *Săpăturile de la Porumbeni Mici.* MCArh 1962. 633, 639. — Dávid 1969². 543. — Ferenczi 1971. 1140. — Székely 1971. 161. — B. Nagy 1973. 14. — Ferenczi 1978. 948.

HODGYA

Ónkanna

Az 1752-ben Farcádtól önállósuló hodgyai református egyháznak már valószínűen 1653-tól saját temploma volt. Ebben az évben kéri ugyanis, hogy a farcádi pap gyakrabban járjon ki hozzájuk szolgálatra (Liber Eccl. Ud. 1644, 40.). Temploma meglétét a székelykeresztúri múzeumban őrzött 1670-es évszámú kő keresztelőmedencéje is igazolja. A második templomépítés 1750-ben, a harmadik, a mai 1812—1822 között történt, de építését már 1796-ban elhatározták.

A református egyházközség tulajdonában 1801—1879 között volt egy középkori ónkanna, amit Orbán Balázs rövid leírásából és közölt fényképéről ismerünk. „[...] egyike a Székelyföld legrégebb és legékebb szent edényeinek. Ennek alakja nyolcszögű, mindenik lapon gót ornamentika alkotta díszfödélzet (baldachin) alatt egy-egy szent alakja van bevésve, (e szentek, miként azok jelvényeiből láthatni, sz. Mária, sz. János, portugali sz. Erzsébet, sz. Apollonia, alexandriai sz. Katalin) mélyített és nem kidomborított vonalokkal; alol sárkányok s más, a gót ornamentikában felvett szörnyek. Kár, hogy ezen becses műemléket az ajándékozó neve és az ajándékozás évszámainak bevésete által megcsönkította. (Adták e kannát hodgyai Tamási Károly és neje Mauchs Jozefa 1801-ben, mi fölül körírva van. Oldalán később 1835-öt is bevés-ték. Hogy az adományozók kezébe hogyan és mikor került, arra semmi adattal nem bírunk.) De ezen műcsönkítés nem vezet felre a szakértőt, ki a szentek alakja és a díszítményezés jellegéről azonnal felismerhetné, hogy ez a XIII-dik század műalkotása, még akkor is, ha az egyik szent fejénél ott nem lenne az egy szalagba foglalt MCCC évszám, mi hogy nem hamisítás, bizonyítja a számjegyeknek korszakot jelölő típusa.” (Orbán I. 39.)

Egy 1746. december 3-án kelt határozat a templomi székekről rendelkezik. Eszerint: „[...] tetszett a Sz. Visitationak Tamási Sámuel Urat transponálni a Sándor Sámuel mostan épített Székiben.” (Liber Eccl. Ref. Farczadiensis, 1742. Farcádi EgyhLvt.) Az ónkanna adományozása a harmadik templomépítéssel függhet össze, s adományozója abból a Tamási családból származik, amelyik 1746-ban szerez magának széket a farcádi templomban.

A hodgyai középkori kanna az ónművesség korai, kiváló emléke volt. Jóval későbből ismerünk egy 1524-ben Kassán, a gölnicbányai csizmadiacéh számára készített nagy ónkannát (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. Lásd MMt II. 600.), amelyen hasonló szenteket láthatunk, de reneszánsz oszlopos keretelésben. Lehetséges, hogy a hodgyai ónkanna is Kassán készült.

Az ónkannát a sepsiszentgyörgyi múzeumot alapító Cserey Jánosné csere útján szerezte meg, majd egyéb anyagával együtt 1879-ben a múzeumnak adta (Csutak Vilmos: *A Székely Nemzeti Múzeum alapítása*. 23.). Erre a tényre a hodgyai úrasztali kehelv felirata is utal: A HODGYAI EV. REF. EGYHÁZNAK CSERÉBEN ADJA ÖZV. CSEREY JNÉ ZATHURECZKY EMILIA 1879. A kanna 1944-ig a múzeum tulajdonában volt, akkor egyéb anyaggal együtt a II. világháborúban valószínűleg megsemmisült.

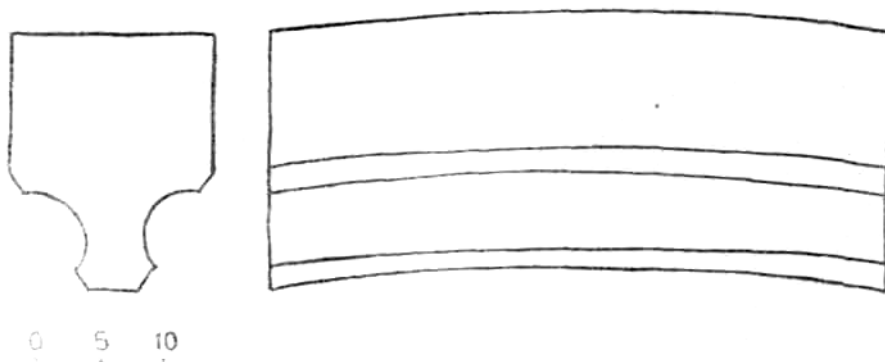
Irodalom

Orbán I. 39, 156. — Csutak Vilmos: *A Székely Nemzeti Múzeum alapítása*. Emlékkönyv 1929. 23. — Kováts 1942. II. 705, 706. — Juhász 1947. 43, 134. — Darkó 1953. 207. — Dávid 1969². 546. — Orbán Balázs: *Székelyföld képekben*. Sajtó alá rendezte Erdélyi Lajos. Buk. 1971. 89. tábla.

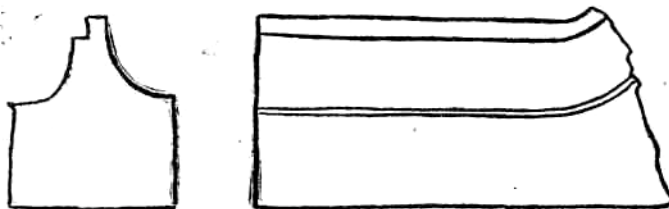
HOMORÓDALMÁS

Lebontott középkori templom

Homoródalmás a pápai tizedjegyzék szerint 1333-ban közepes nagyságú plébánia volt: „Item Petrus sacerdos de Almas solvit VI. banales antiquos.” (MonVat I. 115.) Az 1334-es jegyzék szerint: „Item Petrus sacerdos de Almas solvit II. banales antiquos.” (Uo. 132.) Az adat alapján feltételezhető XIV. század első feléből való templomáról semmit nem tudunk. A falu első ismert templomát 1693-ban bontották le, ez a falu déli végétől kb. 100 m-re nyugatra, egy dombon állott. Innen került az unitárius parókia őrizetébe két kőfaragvány: egy orrtagos, kétoldalt vályúzott *kőborda töredéke* és egy *gótikus ablakkáva* 35 cm hosszú darabja. Mindkettő egy XV. század közepe táján épült templomból való, a borda a bögözi szentély bordaprofiljával egyezik, az ablakkáva-profil az általánosan használt típust mutatja. E faragványok kétségtelenné teszik egy gótikus stílusú, boltozatos templom létét. Erről a templomról mind a második, mind a harmadik templom építéséről szóló adataink meg is emlékeznek. Orbán Balázs mint a Homoródalmást kialakító hét

131. Kőbordatöredék a lebontott középkori templomból

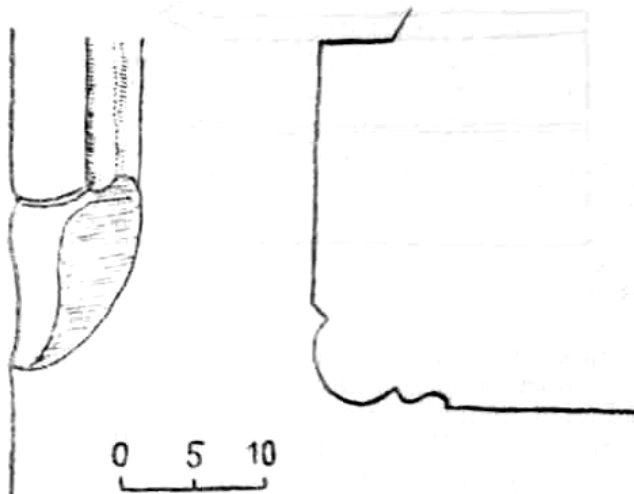

132. Ablakkáva-töredék

falu közös templomának maradványát tartotta számon: „E falunak hihetőleg közös főtemploma, a mostani falu déli végétől vagy 200 lépésnyire — egy jobb parti domboldalon feküdt, éppen szemben Czikepatak völgytorkolatával, hol az ily nevű falu állott; bonthatatlan szilárd alapfalai most is megvannak, s az eke roppant sok embercsontot forgat fel ottan.” (Orbán I. 186.) A templomrom építéshez még felhasználható köveit 1932-ben termelték ki. Bencző Dénes lelkipásztor által közvetített helyi tájékoztatás szerint az épület keletelt fekvésű volt; ahol a diadalív lehetett, ott ossarium csatlakozott a templomhoz. A keleti oldalon fekvő maradványokat egy torony maradványainak gondolták.

A második ismert templomot az unitárius gyülekezet 1693-ban építette a falu közepétől keletre emelkedő dombra. E templomról néhány jegyzőkönyvi feljegyzés maradt; építési évszámát megörökítő köve „ANNO 1693” felirattal a mai torony oldalában van elhelyezve. Építését a vizitáció 1693. február 14-én rendelte el, amint az az 1692-es generális jegyzőkönyvben fennmaradt: „Pro qua ecclesia constituitur, hogy a megnevezett curatorok, Isten békességét adván országunkban, a jövő tavaszon indítsák meg az új templom építést, abban a helyben, amelyben ő kglmeknek jóvállottuk, sub poena fl. 24.” (Idézi Kelemen 1922. 173.) Az 1715-ös Udvarhelyköri Conscriptio szerint Almáson a templom is, a torony is kőből való, zsendelyfedéssel (uo. 168.). 1725. május 13-án csak az építés tényét jegyezték fel: „Itt új templomot, tornyot, harangokat építetnek”, 1732. szeptember 3-án a régi templomról is megemlékeznek: „Régen az templom az falun alól Karácsonyfalva felé volt, az mostanit pedig kezdték építeni A. 1693.” (GenerVizit 1715. 47, 184. Idézi Kelemen: uo. 173.). Javításáról az 1749. február 23-i vizitációs feljegyzés tudósít: „Templom kőből való sendelyes, torony kőből való, sendelyes. Ezek megújítottak az almási unitaria ecclesia költségével anno 1745.” (Uo. 173.) Ez a templom 1789-ig állott, lebontása előtt már építeni kezdték az újat.

A mai templom 1786-tól kezdett épülni a falu közepén, késő barokk stílusban. A torony kő ajtókeretén, a szószék lépcsőjén és a keleti portikus feletti karzat lépcsőjén feltűnő 1786-os évszám az építés kezdetét, a karzat mellvédjén SUMP: PROPRIIS ECCL. UNITARIAE 1791, a szószékkorona AO. 1793 évszáma az építés befejezését jelzi. Az északi karzat 1903-as évszámot visel. A püspöki vizitáció 1789-ben mind a régi, mind az épülő új templomról megemlékezik: „Vagyon egy fundus a Falu dereka Nap kelet felől való széllyiben Külllyel a hegyen [...]. Melly Funduson fekszik az Eccla mostani romladozott Temploma, alsó részén pe-

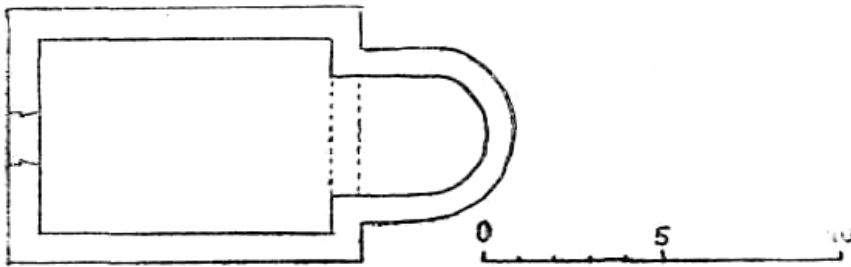
133. A mai templom barokk ajtókeretének részlete

dig ezen Fundusnak vagyon Fa Haranglábja, Deszka fedél alatt. Vagyon más fundus a Falu derekában, mellyen középben áll egy szép ujjanon építettett s még egészében bé nem végeztetett Templom. [...] Ennek dél felől való végében a Templommal egyben foglalva vagyon a meg- rakására nézve is félben lévő Torony, [...] keleten két rendbéli ajtók, a belsőnek Mellyéke faragott kő, a külsőben is hasonló kő mellyék helyeztetik. [...] Dél felől való végiben pedig a Templomnak egy faragott kőből készítettett Ajtó Mellyékes bé járó helyly a Torony alatt.” (GenerVizit 1788. 479.)

Homoródalmás a középkor végén Oroszhegy után Udvarhelyszék leg- népesebb faluja. Az 1566-os lófőjegyzékben 9 személlyel (SzOkl II. 196.), a szabad székely porták 1567-es összeírásában 46 kapuval szerepel (SzOkl II. 218.). A középkor végi népességi adatok az első ismert temp- lomhoz tartozó közösség nagysága szempontjából fontosak. Helyi hagyom- mány szerint Homoródalmás hét falu közösségéből alakult, erre nézve azonban okleveles adataink nincsenek.

Kőmező, kápolnarom

A Vargyas patak szurdokvölgyétől (Almási barlang) keletre, a ho- moródalmási határhoz tartozó Kőmező nevű platon egy kápolna romjait találjuk. Ez a felmenő falaiban még álló keletelt kápolna téglalap alakú hajóból és keskenyebb, félköríves záródású nyújtott szentélyből áll. Alaprajzának típusa a román korra mutat, építésének ideje azonban még nem tisztázott. A romkápolna falait az 1930-as években megma- gasították, renoválni akarván az épületet, de újjáépítése abbamaradt. Az Orbán Balázs által is feljegyzett hagyomány szerint az itt feküdt Varjas nevű falu kápolnája volt: „Varjas, mely a Barlang közelében feküdt, hol kápolnájának maradványai az Erős aljában még most is látszanak”; előbb meg „egy kápolnának tekintélyes romjai”-ról tesz említést (Or- bán I. 186, 188.). A barlang védhető erősséggé építéséről és használatá-

134. A közézői kápolna alaprajza (Székely Zoltán után)

ról szóló, 1637-ben kelt és Orbán által idézett perirat (uo. 89.) sem a kápolnáról, sem a hagyományilag ide kötött Varjas és Kakod falvakról nem tesz említést. A kápolnarom „Tatárkápolna” néven is ismeretes.

Irodalom

Templom

Sándor 1858/1942. II. 19, 26—28. — Orbán I. 186—187. — Kelemen 1922. 173. — Juhász 1947. 11.

Kápolnarom

Sándor 1858/1942. II. 21—22. — Orbán I. 188. — Kisgyörgy 1973. 103—104. — Székely 1974. 66—67.

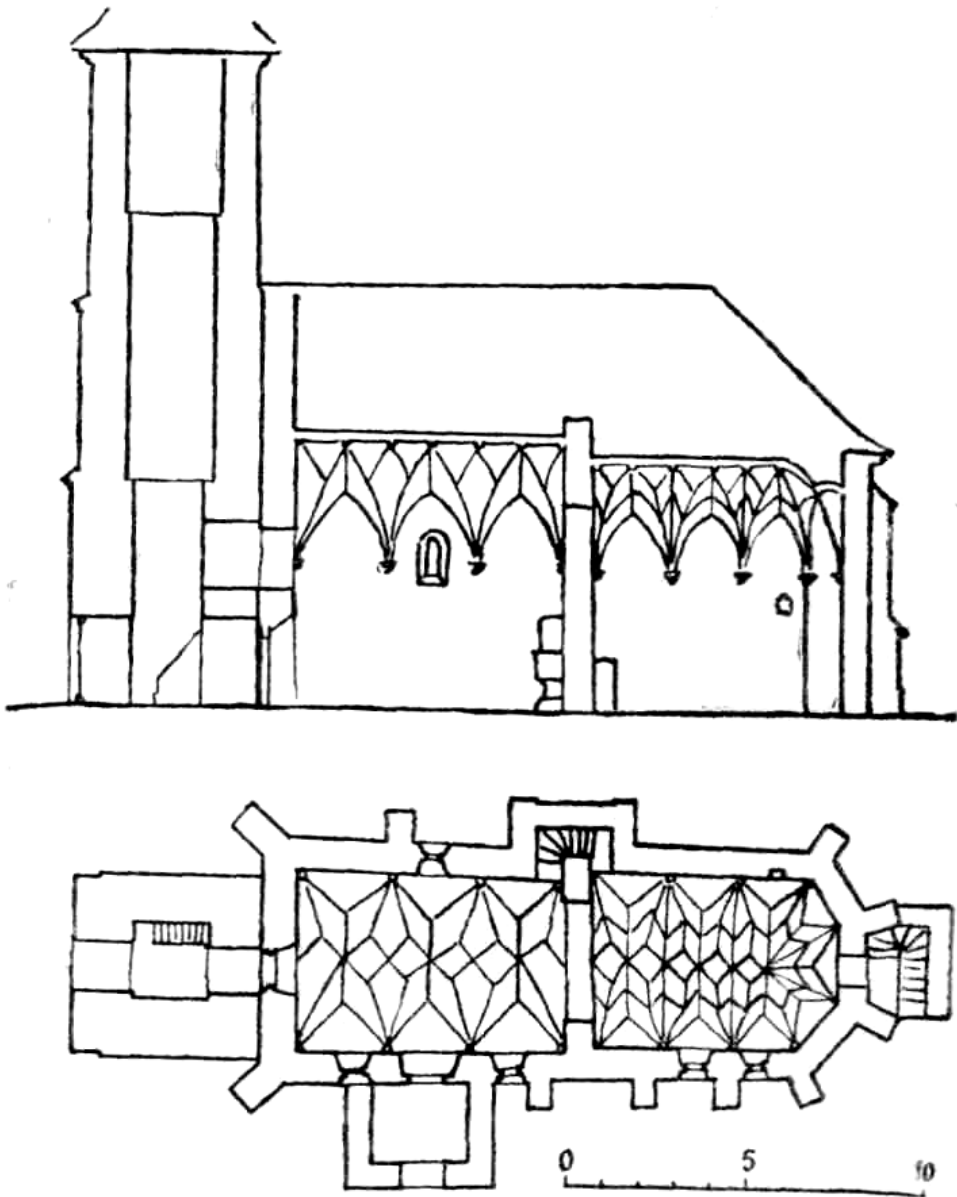
HOMORÓDJÁNOSFALVA

Unitárius templom

A Nagy-Homoród völgyének legdélibb udvarhelyszéki faluja Jánosfalva. Bár oklevelekben csak a XV. század közepén tűnik fel, műemléktemplomának egyes részei a XIII. század második feléből valók. A szomszéd falu, Daróc, mint a szászok földjének határa már 1224-ben említették.

A falu északi részén, egy dombon emelkedik a magas kőfállal kerített keletelt templom. Délről portikussal védett, keletről keskeny bejárat vezet a cinterembe. A templom nyugati homlokzatát teljes szélességében az 1821-ben épített, három párkánnyal tagolt torony foglalja el, déli oldalán megkopott felirattal: EZEN TORONY ÉPÜLT A JÁNOSFALVI UNIT, ECCLA KÖLTSÉGIN 1821-BEN IFJ. KELEMEN JÁNOS KURÁTORSA GÁBÁN. Építése előtt a kerítésfal déli oldalába foglalt kötornya volt.

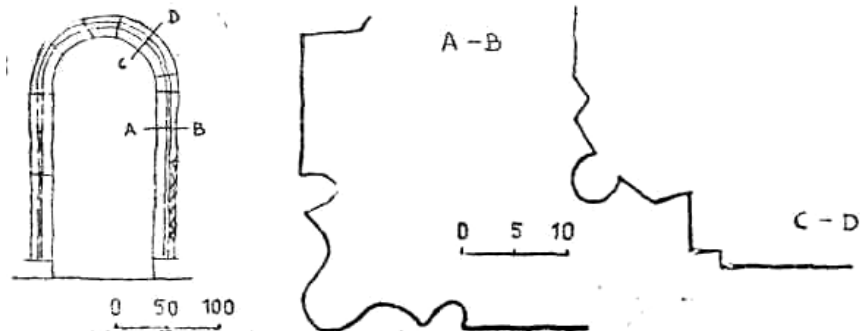
A *hajó* nyugati falsarkait két átlós támpillér erősíti. A toronyaljából a templomba nyíló, helyi terméskőből készült *félköríves nyugati kapuzat* a hajó egyetlen korai korhatározó darabja. A töredezett, megcsontult faragvány szárköveinek béléte más profilt mutat, mint az ívhajlat tagozása. A fő elem mindkettőnél egy vastkos hengertag, legtöbb részén csonkulva. Az ívbéletben ezt éltagok, a szárköveken kettős vályúzatok kísérik. A kapubélet jobb oldalán a külső éltagon zezugos vonalat adó díszítés figyelhető meg. Ugyanilyen faragás lehetett a másik oldalon is,

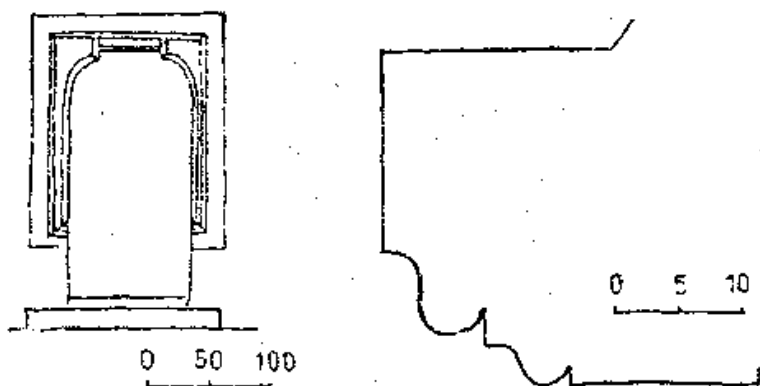
135. A templom metszete és alaprajza

de a málló, megrongált bélleten ez most nem látszik. A szárkövek fel-felé kissé összetartóak.

A hajó déli oldalán egy magasan fekvő kis félköríves ablak, a portikussal védett déli bejárat, ettől keletre egy széles, félköríves ablak és egy rézsús lábazatú támpillér található. A *szemöldökgyámos déli kapuzat* profilja kettős reneszánsz kimatag. Ugyancsak reneszánsz hatás, hogy a keret a szárok közepén derékszögben megtörik. A hajó északi falánál egy később nyitott ablakot, mellette rézsús lábazatú támpillért látha-

136. A nyugati kapu és metszetei

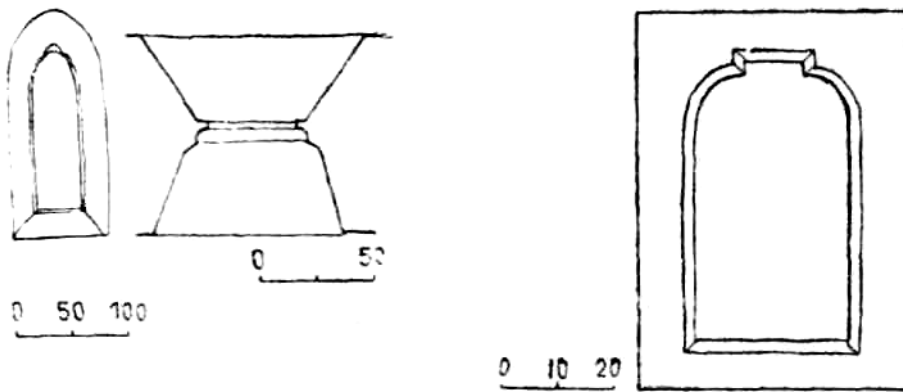

137. A déli kapu és metszete

tunk. Ehhez a falhoz — a délivel átellenben — még egy tám járul, a keleti falsaroktól kissé nyugatabbra; itt most egy 1824-ben épített és a szószékre vezető lépcsőt magába foglaló téglalap alakú kiugró rész áll.

A kelet felé elkeskenyedő hajó folytatásaként épült a szintén keskenyedő, kissé eltérő tengelyű *szentély*; ez a tízszög három oldalával záródik, déli oldalán két, a záródásnál négy támpillérrel; ezek mind vályuzatos vízvetőket hordanak. A déli falon egy széles, átalakított és egy kökeretes, *csúcsíves ablak* nyílik. A keleti fal két pillére közt külső kőlépcső vezet a karzatra. A szentély északi falán a megszakadó ferde lábazat mutatja a hajdani sekrestye helyét. A hajó és a szentély egy tető alatt van, a torony építéséig az épület nyugati homlokfala jóval a tetőzet fölé magasult.

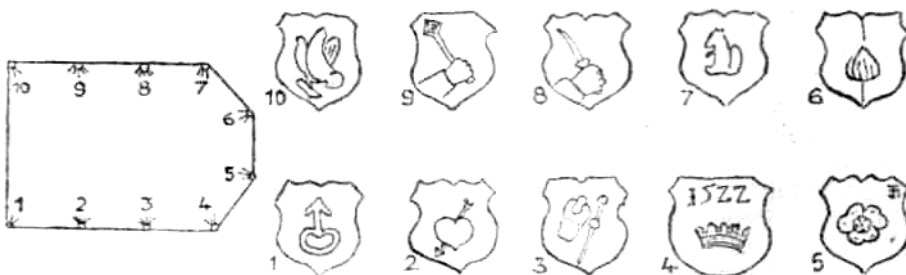
A máig változatlanul maradt *templombelső* a késő gótikus *hálóboltozatokkal* és a hajót a szentélytől elválasztó *csúcsíves diadalívvel* a gótikus belső architektúra térélményét nyújtja. A *hajót* három boltszakasz fedi, a kétszer hornyolt terrakotta bordák fordított kúp alakú, többször tagozott gyámkövekre futnak. A nyugati falnál orgonakarzat áll, mellvédjének mostani festése 1846-os évszámot visel; az orgona 1902-ből való. A hajó északi falánál, a diadalív mellett szószék áll, falban vezetett lépcsővel, felette volutás korona ezzel a felirattal: VERBO ET EXEMPLO ANNO 1802.

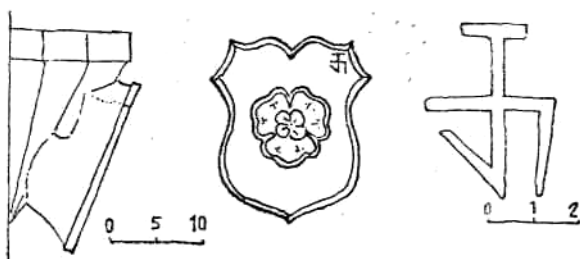
138. Szentélyablak
139. Szentségtartó fülke

A *szentély* hálóboltozata sűrűbb bordázatú, mint a hajóé, a bordák profilja és a gyámkövek is eltérőek. A gúla alakú gyámkövekről ortagos terrakotta bordák indulnak. Mindenik gyámkövön címerpajzs van, különböző ábrázolással. A *címerpajzsok* ábrázolásai a délnyugati szöglettől indulva a következők: 1. szívalakból felfelé kiálló nyílhegy. 2. Ferdén, lefelé átnyilazott szív. 3. Tör, mellette még egy fegyver. 4. Liliumos korona, felette bevésve: 1522. Ez a pajzs a többinél nagyobb. 5. Rozetta, a pajzs sarkán késő gótikus kőfaragójegy. 6. Barázdált cseppalak. 7. Ugró mókus. 8. Festett vonallal vízszintesen kettéosztott pajzsos tört tartó kéz. 9. Buzogányt tartó kar. 10. Ágon álló madár.

Belülről megfigyelhető, hogy a *szentély* csúcsíves ablaka eredetileg kőrácsos volt, belső kávéját karéjos bemetszésekkel díszítették. A *szentély* keleti felében festett mezőkkel díszített fakarzat áll, könyöklőpárkánya alatt ezzel a felirattal: IFJAK DITSÉRJÉTEK AZ URNAK NEVÉT A KARBAN ZSOLT. CXLVIII. VS. 7:12, EMLÉKEZZÉL MEG A TE TEREMTŐDRŐL A TE IFJÚSÁGODBAN. PREDIKATOR XII. VS. 1. Középen korona alatt díszes keretben: 1846. Az északi falon a karzatgerenda alatt egy kőből faragott, szemöldökgyámos, élszedetes keretelésű kis *szentségtartó fülke*. Az északi fal két hátsó boltfiókjának mezőjét falképtörödékek töltik ki. A diadalív fala mellett falba épített lépcsőfeljárat indul, mely az e célra épített fülkében vezet fel a szószékre.

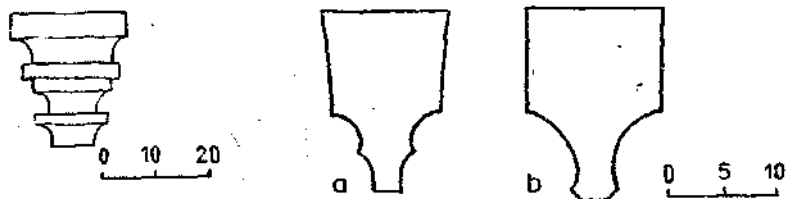
140. A *szentély* gyámkövei

141. Az 5. sz. gyámkő és kőfaragójegye

A *szentély falképtöredékeit* az 1943. évi javításkor tárták fel. Az ábrázolt két jelenet összefüggően nem értékelhető. A részletekből felismerhető egy csigavonalas támlájú székből ülő sapkás férfi, jobb kezében dárda, mögötte lándzsa és alabárd is látszik. Az alak mögött díszítés és zöld alapú drapéria. A sötét kontúrvonalakkal rajzolt kép alsó részén a téglavörös és bordóvörös színek uralkodnak, itt az egyik címerpajzsra és a boltmezőkre is kiterjedő festés nyomai látszanak, lángnyelvyszerű alakzatokkal. A mellette levő boltmezőben csak színfoltok láthatók. E töredékek véletlenül kerültek elő, másutt esetleg még lapangó falképek után nem kutattak.

Homoródjánosfalva kőből épített templomát és tornyát az 1715-ből való Udvarhelykőri Conscriptio említi először (Kelemen 1922. 168.). Toronyépítést említi az 1746-os generális vizitációs jegyzőkönyv 1749. február 19-én kelt bejegyzése: a jánosfalviak bizonyos számú költségeket adtak az torony építésére, melyet az falu földjének hasznából percipiáltak volt, munkájok után (uo. 174.). Részletes leírás maradt a század végéről a templomról és berendezéséről: „[...] Deszkával fedett, egy ölnyi magasságú kő kerítés, dél felől való részében hozzá foglalva építetett egy sendely fedél alatt lévő Kő Torony, melynek vas sorku és fa zárú ajtaján ut nyittatik a Czinterembe való bemenetelre, melynek közepébe vagyon egy tseréppel fedett, 14 kőlabakkal megerősített kő Templom. Ezen templomnak deszkából épült két tornáztán belől levő vass zárú és sorku Ajtóin nyittatik ut a bevaló menetelre, világositván ezen Templomot fában foglalt három üveg ablakok: nagyobb része virágos menyeyezettel [!], a kisebb pedig bolthajtással boltoztatott és borittatott bé,

142. Gyámkő a hajóban

143. Bordaprofilok a hajóból (a) és a szentélyből (b)

1481. 1522.

144. A harang évszáma: 1481 a Vizitációs Jegyzőkönyvből (a), a szentélygyámkö évszáma: 1522 (b)

lévén a boltozatnak egyik sarkán ilyen Esztendő szám ki faragva 1522. A boltozás mellett lévő Arcushoz Észak felől építve foglaltatott egy Kő Predikáló Szék, mely felett Velum, előtte pedig a Templom piacán vagy on elhelyezve az éneklő Pulpitus, az egész templomban lévő ülő székek mind borulók. Napnyugat felől való végibe vagy on építve az Iffjak számára való kar.” (UnitPüspVizit 1788. 612.) Az egyházi földek felsorolásánál olvassuk, hogy a daróci határban „vagy on egy szántó föld Kápolna nevű helyben”. Az ingóságok között: „Vagy on egy aranyozott, ezüst ajaku, virágos, a közepin alul aranyosan abrntsozott, alsó részében is meg aranyozott, mint egy egy fertályos ezüst pohár.” A nagyobbik harang felirata: ISTEN DITSŐSÉGÉRE ÖNTETETT a JÁNOSFALVI UNITARIA ECCLESIA KÖLTSÉGÉVEL A. 1769. „Más kisebb harang is vagy on a Toronyba, melyen ilyen Esztendő Szám forma: 1481.” (Uo. 615, 617.)

Az 1827. szeptember 12-i generális vizitáció feljegyzéseiben kiigazítva találjuk az 1789-i elírást a hajó festett deszkamennyezetéről: „holott régi, párkányos boltozatu”. Ugyanitt kiegészítik a régebbi feljegyzéseket: „Ujjitasok pedig azóta ezek történtek benne: A) A bejáratnál való deszka tornác helyett kőből épített cserepes tornác s ugyan az akkori ajtó megfestetett, ez iratván reá: RENOVAT AO. 1797. Deszka pádimentoma megújittatott, ujj székek, veres párkányu kék festékes elővel, T betűvel kékítették, a kar is kéken megfestetett, ilyen homlok írással: IN HONOREM UNIUS DEI, DEI PATRIS, ET FILII EIUS JESU CXTI — RENOVAT SUB CURATORE JOHANNES CELEMEN AO. 1802. DIEBUS JULII 6. B) Egy ujd on uj igen szép éneklő pulpitus, Sándor János és felesége Szolga Judith által készítettett, minden reá írás nélkül. C) Ujj prédicalo szék a falba bevágott kerülő kőgrádítssal építettett. D) [Korona, 1802.] E) Melléje egy két üllésű Veres párkányzatu kék festékes fődött fedeles papi Szék, készítettett 1802-be. F) A torony merőben ujból, 9 öles kőfallal, cserepes fedéllel [...] északi oldalán ezzel a ráírással: NEM NÉKÜNK URAM, HANEM A TE NEVEDNEK ADGY DICSŐSÉGET SOLT. CXV. Került a torony összességel Ezer ötszáz nyolc magyar forintba és 96 pénzbe. (Idézi Sándor Bálint: *A homoródjánosfalvi unitárius egyházközség története*. Kézirat. 1964. 8. EgyhLvt.) Azóta a berendezésben is csak kevés változás történt. Az 1809-ből való pulpitus a keleti karzat alatt ma is megtalálható, a nagyobbik harangot 1798-ban öntötte segesvári Baumgartner János, a kisebbiket az 1769-es felirat megisméltésével 1814-ben és 1924-ben újraöntették. A meglévő „contractusok” szerint az 1817—1824 közötti kőművesmunkákat, a torony építését is, karácsonyfalvi Benkő Mihály végezte (uo. 42.).

A homoródjánosfalvi templom két, időben egymástól távol eső építésből őrzött meg részleteket. A román kori építés eredménye lehet a hajó, bár az ezt igazoló nyugati kapu műrészletei sajnos töredezett állapotban maradtak meg. Ennek ellenére bizonyosnak látszik, hogy az eredetileg támpillérek és boltozat nélkül épült kis méretű hajó és félköríves, hengertagos kapuja a XIII. század második feléből valók. De hogy ezen túlmenően még milyen stílusjegyek érvényesültek az épületen, s hogy a hozzá tartozó szentély milyen volt, azt esetleg csak falkutatással és ásatással lehet eldönteni. Valószínű, hogy az építkezéshez a jánosfalvi kőbánya anyagát használták, ez ugyanis már a rómaiak alatt művelés alatt állott, s ebben az időben építették innen a homoróddaróci templomot.

A jánosfalvi templom második építési szakasza a XVI. század elejére tehető s befejezését jelzi a szentély egyik címerének 1522-es dátuma. Ekkor alakítják át a román kori hajót, hálóboltozattal és néhány támpillérral gótikus köntösbe öltöztetve, ekkor készül — már reneszánsz szellemben — a déli bejárat kökerete. És ekkor épül az átalakított hajóhoz a késő gótikus szentély. GyámköSORának ilyen címerábrákat mutató pajzsokkal történt díszítése a Székelyföldön egyedülálló, de azért is fontos, mert rajtuk az eddigi gyakorlattól eltérően nem vallásos szimbólumok vagy díszítőmotívumok jelennek meg, hanem családi címerábrázolások. Az egyikben feltüntetett évszám pedig nemcsak az építés idejét jelölhette, hanem egyben a közelben végbement történelmi eseményre is utalhat; a székelyek ütközete Zápolya Jánossal és a lázadók megbüntetése Homoródszentpál és Jánosfalva között történt 1521-ben. A címereket egyelőre nem tudjuk azonosítani, de reméljük, hogy a további kutatás fényt derít majd azokra a társadalmi vagy egyházszerkezeti összefüggésekre, amelyek e címereknek a templom szentélyében való megőrkítését magyarázzák.

Homoródjánosfalva első okleveles előfordulása bizonytalan. A pápai tizedjegyzék 1334. évi rovatában található „Item Laurentius sacerdos de villa Eyanis solvit I. Banalem” (MonVat I. 133.) bejegyzés ugyanis nemcsak Héjjasfalvára, hanem Jánosfalvára is vonatkoztatható. Ez utóbbi azonosítást támasztaná alá a plébániák földrajzi elhelyezkedése is: Homoródszentpál, Derzs, Jánosfalva. A bizonyossághoz azonban több adatra lenne szükség.

A feltalálható adatok közül legkorábbi Hunyadi Jánosnak Udvarhelyszék közgyűlésén 1448. január 22-én kelt ítélete egy jánosfalvi birtok és malom ügyében, mely szerint az ingatlanokat először Sebestyén fia Antalnak és fiainak ítélte, most Véczei Andrásnak és Benedeknek és Jánosfalvi Mihálynak adja, ha igazolni tudják, hogy az ősi örökségük (SzOkl I. 157.). 1487. február 3-án a székbírák Jánosfalváról keltezik azt a jelentést, mely homoródszentmártoni Becze Márton megöletéséről szól (SzOkl I. 256.). Valószínű, hogy valamelyik székbíró ebből a faluból való volt. Antal solymosi plébános és közjegyző 1514. június 28-án jánosfalvi birtokos Lázár András előtt bizonyítványt ad ki a Váraljai Albert és Jánosfalvi Márton között vita tárgyát képező bizonyos jánosfalvi nyílföldek fölött tartott szemléről (SzOkl I. 327.). A templom késő gótikus átépítése után egy emberöltővel, az 1566-os lófő-összeírásban Was István és Antal Mihály nevei tűnnek fel Jánosfalváról (SzOkl II. 196.).

A következő évi kapu-összeírásban 11 szabad porta szerepel; 1576-ban a fejedelem 12, Kornis Farkas 16 jobbágyporta után fizeti az ötven-dénáros adót (SzOkl IV. 41.).

A templom történetéhez még hozzátartozik az, hogy Sándor Bálint adatai szerint 1890-ban a boltozat repedezései (tulajdonképpen a téglabordák meglazulása) miatt a templom lebontását tervezte a gyülekezet (Sándor, *i.m.* 9.), ez azonban szerencsére elmaradt, s az akkori, majd az 1922. és 1937. évi javítások eredményeként a középkori épület nagyjából változatlan állapotban maradt meg.

Irodalom

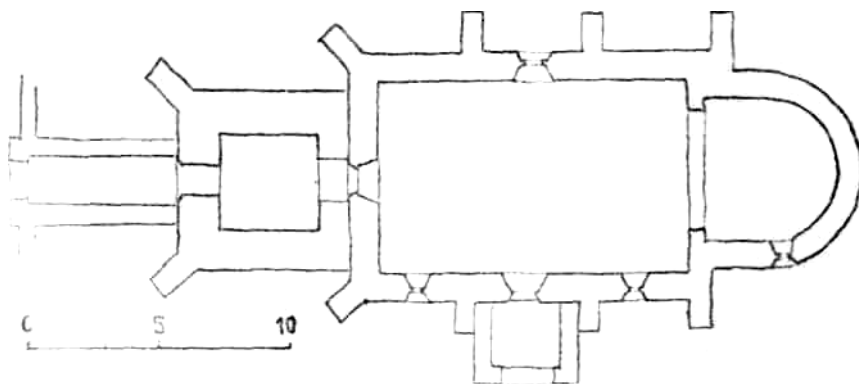
Sándor 1858/1942. I. 107—108. — Orbán I. 169—170. — Téglás Gábor: *A jánosfalvi római kőbánya*. ArchÉrt 1886. 21—26. — Gerecze II. 946. — Kelemen 1922. 168, 174. — Keresztury 1939. 115. — Balogh 1943. 98, 255, 361, 380. — Entz 1943¹ 222, 223, 224. — Radocsay 1954. 148. — Vătăşianu 1959. 549, 576. — Négyszáz év (képtáblákon). — Dávid 1969¹. 51. — Dávid 1969². 545. — Drăguţ 1972. 82. — Dávid 1975. 956, 957. — Ferenczi Géza: „Kik jogokért küzdöttek, bűnösökként ítéltetének el.” Valójában hol volt a hajdani csatater? A Hét 1980. jún. 6.

HOMORÓDKARÁCSONYFALVA

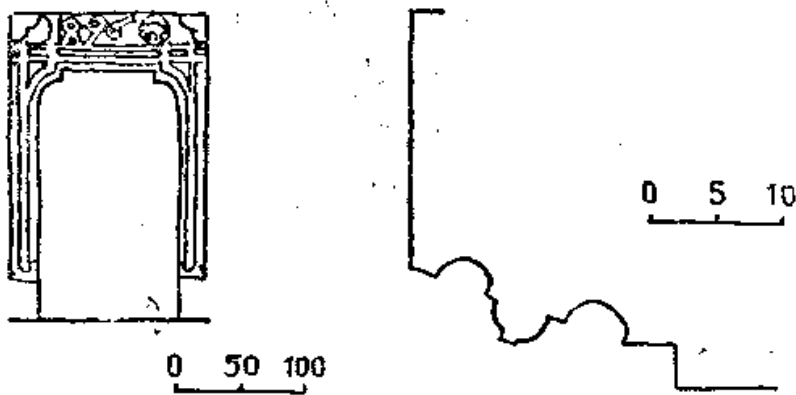
Unitárius templom

A Kishomoród völgyébe települt falu közepén, az országúttól keletre, egy kiemelkedő dombon áll a védőfállal körülvett, keletelt templom, hangsúlyosan érvényesülő hármastagolással: magas, gúlisakos tornya mögött meredek fedelű hajó emelkedik, keleti falához alacsony, félköríves szentély tapad. A templomot körülfogó kökerítésen nyugaton és délkeleten nyílik egy-egy portikussal védett bejárat; a barokk homlokzatú nyugatitól fedett folyosó vezet a toronyalj bejáratáig.

A torony alsó kétharmada gótikus, utolsó szintje későbbi építés eredménye. Nyugati sarkain átlós elhelyezésű, lépcsősen osztott támpillérek állnak. Közöttük a torony *szemöldökgyámos kapuzata* nyílik, a kőbélletes ajtókeret profilját vályúzatok közé fogott körtetag alkotja;

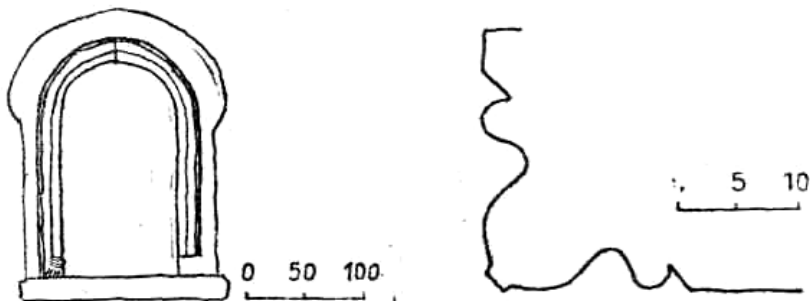
145. A templom alaprajza

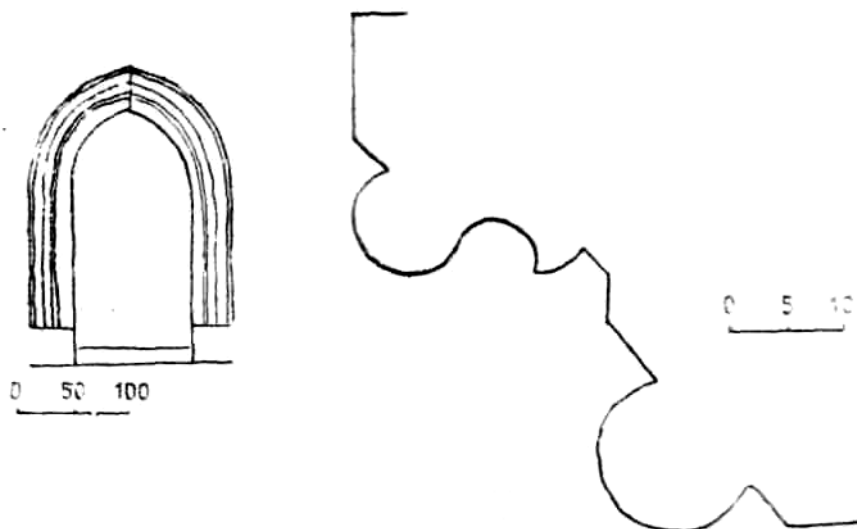
146. A torony kapuja az 1496-os évszámmal

szemöldökén plasztikus, arab számjegyekkel írott 1496-os évszám, valamint az Agnus Deit ábrázoló kökeretbe foglalt dombormű látható. A toronyaljából a hajó nyugati félköríves kapuzatához patkóívíű nyílás vezet. Az első és második szintről rézsúsan szűkülő lőrésablakok nyílnak három irányba. A felső északi ablaknyílás belső *szemöldökköve hengertagos* faragású, rajta két sorban vésett *rovásírásos szöveg* látható, melynek helyes olvasata még nem tisztázott. A hengertaggal profilált kő itt másodlagos elhelyezésű, a román kori építésből származó faragvány, rovásírásos felirata ide helyezése előtt, a torony építésekor készülhetett. A feliratot 1944-ben fedezte fel Szőke István, az első közlések az ő másolatát vették alapul. A torony legfelső, óraíves párkányos és lizénákkal szegett szintje múlt századi ráépítés.

A *hajó* nyugati falát a toronytest teljesen takarja, csak az átlós támpokkal erősített falsarkok vannak szabadon. Az északi tám felső vízvetője alá — valószínűen másodlagos elhelyezésben — sajátos félkörívekből formált *díszű faragott kőhasáb* van beépítve. A hajónak a toronytérből nyíló *nyugati bejárata félköríves*, béléstét a központi vaskos körtettagot kísérő vályúzatokból és pálcatagokból alakították; egyik oldalt a külső pálcatag párnatagot utánzó bázisról indul, sajnos a kőnek ez a része mállott. A hajó déli falát támpillérek tagozzák, közöttük mély rézsús, keskeny, félköríves ablaknyílások láthatók, élükön kőszegéllyel.

147. A hajó nyugati kapuja

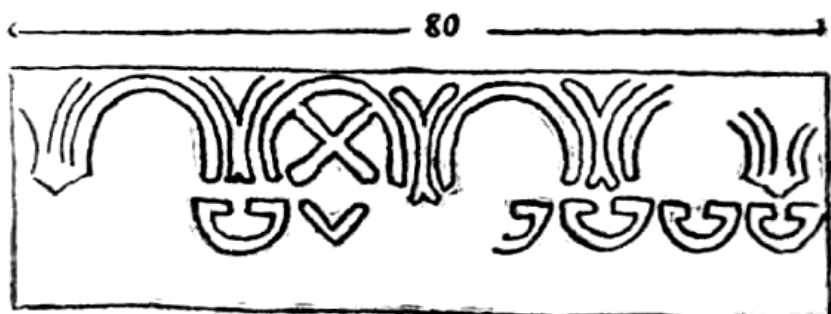

148. Déli kapu és metszete

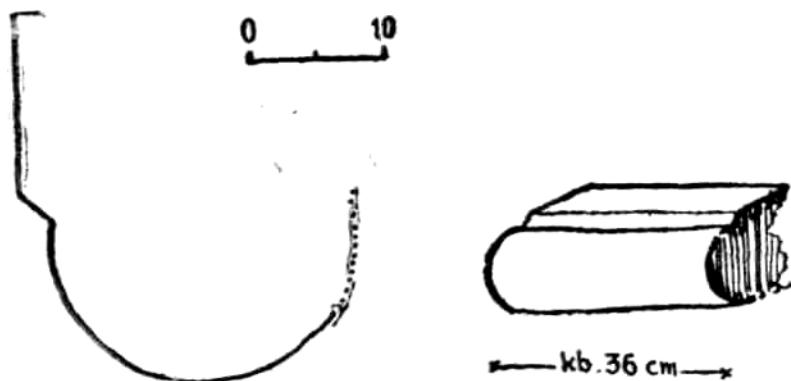
A déli fal középtengelyében nyílik a portikussal védett *csúcsíves déli kapuzat*, bélletét sarkantyútaggal kísért, valamint rézsűre helyezett hengertagok alkotják. A hajó keleti falsarkainál egy-egy támpillér áll, a déli oldalon a keleti fal vonalában, az északi tám a szentélyfalnak támaszkodva áll, ezen nemrég 1646-os és 1649-es évszám bukkant elő. A magas, háromszögű oromzatú keleti falhoz alacsony szentélyzáródás tapad. A hajó északi falát két támpillér erősíti, a közékük fogott, középső falszakaszban múlt századi, széles ablaknyílás látható. A hajót középkori rendszerű, magas nyeregtető borítja.

A *félköríves záródású szentélyt* délkelet felé néző keskeny, *félköríves ablaknyílás* tagolja, melynek belső kökerete csúcsíves. Egy ugyanilyen ablakot a keleti oldalon befalaztak. Az északi oldalon elfalazott sekrestyeajtó mutatkozik.

A templom belsejében a hajó északi falánál kétharmad magasságban párkányszerű elkeskenyedés mutatkozik, sejtetve az eredeti belső magasságot, bár boltozat nyomai nem látszanak. Most festett kazettás mennyezet fedi, mely 8X12 táblából áll és a XVIII. század első felé-

149. Ívsoros faragvány a támpilléren

150. Hengertagos kőfaragvány, a rovásírásos kő profilja (Ferenczi Géza után)

ben készült. Három feliratos kockáján az írás nagyon megkopott, a kibetűzhető részek alapján mindhárom hitvallási szöveget örökített meg. Az első az évszám kezdete látszik: ANNO 1 7 3 ... (?) A második ennyi olvasható: EGY AZ ISTEN EGY A KÖZBEN[JÁRÓ] ISTEN KÖZÖTT ÉS EMBEREK KÖZÖTT AZ EMBER CHRISTUS JESUS... A kazettákon, amelyek hármanként nagyjából azonosak, két mintatípus figyelhető meg. Az évszámot Kelemen Lajos 1701-nek olvasta (Kelemen 1977. 104, 235.). A hajó nyugati és déli falánál eredetileg virágmintás mellvéddel festett, ma szürkére mázolt karzat húzódik, mely felirata szerint 1855-ben ISTEN SEGEDELMÉVEL KÉSZÜLT DEMJÉN LÁSZLÓ MEGYEBIRÓSÁGÁBAN GÁBOS MIHÁLY ÉS BARABÁS MOSES AJÁNDÉKMUNKA TÉTELEKKEL. Az adományozás feliratát bibliai idézetek egészítik ki. A hajót *félkörívű diadalív* választja el az alacsonyabb szentélytől. Vállköve alatt ívsoros dísz. A diadalív nyílása felett kör alakú mezőben az I. Kor. VIII. 6—7. bibliai idézete után ez olvasható: RENOVATUM ANNO 1790. A diadalív evangéliumi oldalához tapad a szószerk, koronája 1798-as évszámot visel. Ugyanebből az évből való az Úrasztala: KARÁCSONYFALVI DEMJÉN JÓZSEF ÚR ÉS VERES ANNA ASSZONY KÉSZITTE 1798.

A félköríves záródású szentélyt negyedgömb-boltozat fedi. A délkeleti, mély rézsús ablak alatt egyszerű kis szentségtartó fülke van. Orbán Balázs közlése szerint: „Kívül, a leomladozó vakolat alól régi fresco festvények nyomai tünedeznek elő.” (Orbán I. 183.) Az 1973-as javítás alkalmával belül, a hajó északi falán is megfigyelhetők voltak lappangó falképek.

A templom a középkor óta nem sokat változott. Első írásos említését az 1715-ös Udvarhelykőri Conscriptióban találjuk: a vizitáció feljegyezte, hogy temploma kőből való, cseréppel fedve, tornya kőből való, zsindeyes fedéssel (Kelemen 1922. 168.). Részletes leírása az 1789. április 17-én kelt egyházvizsgálati jegyzőkönyvben maradt fenn: „Mely Funduson vagy az Ecclanak Deszka fedél alatt lévő kő kerítéssel körülvéttett, első részében cseréppel, hátulsóban Sendellyel fedett kő Temploma és ennek végibe ugyan Sendellyel fedett szép kő tornya. A középhe lévő Templomat pedig 12 kő lábok erősítik és nyoltz ablakok,

mellyek világosították, ezeknek hata fa foglalású üveg ablakkal provise, ketteje pedig pusztán lévén [...] déli ajtó előtt zsendelyes fedésű fatornácz, az ajtón 1752 D. 5. FEBR. [...] A Templomnak Arcussal megkülönböztetett két részei lévén, ezeknek egyike úgy mint a hátulsó Sima Bolt hajtásos az első pedig Mennyezetes, mellynek végén keresztül egy jó tágos Festékes Kar is vagyon. Az Arcusnak északi lábánál kőből való Prédikáló Szék, felette Gombas Kárpit, előtte zöld festékes Pulpitus cum inscriptione ANNO 1716.” (UnitPüspVizit. 1788. 461—462.) A leltárban szerepel még két festett láda 1702-es és 1712-es évszámmal, egy nagyobb harang, helytelenül feljegyzett évszámmal, ezt 1117-nek jegyezték be, úgy, hogy a második számjegyen a kéziratban javítás látszik (esetleg 1517 a helyes dátum). A kisebbik harang felirata: JESUS NAZARENUS REX JUDEORUM 1545. (Uo. 469.) A mai állapothoz képest feltűnő a 8 ablak és 12 támpillér említése, eredeti elhelyezésüket csak falkutatással lehetne tisztázni.

Homoródkarácsonyfalva temploma a román kor egyszerű alaprajzi típusát mutatja: téglalap alakú hajó, keskenyebb félköríves szentély. Ezt a XIII. században vidékünkön általános megoldást közelebről is meghatározhatjuk az ajtók és ablakok formái alapján. Mivel mind a nyílásformákban, mind azok profilozásában a csúcsíves forma és a gótikus tagozás is megjelenik a két kapuzaton, a román stílus elemeivel keverten, a templom építése a XIII. század második felére, az átmenet korára tehető. Talán ugyanebből az építésből való az északi támpillérbe elhelyezett díszített faragvány és a torony lőrésablakának szemöldököve. Az előzményekre nézve csak gyenge támpontunk, hogy az alapfalakat még feltáratlan sírokra építették (Ferenczi 1978, 949.).

A karácsonyfalvi templom az egyetlen Udvarhelyszéken, melynek késő román kori szentélye épen fennmaradt. Ez kivételes jelentőségű vidékünkön, ahol az ugyanígy átmeneti jegyeket mutató hajók mellett a szentélyeket a gótika korában újjáépítették. E templom példa arra, hogy a nyíláskereteken jelentkező átmeneti elemek román stílusú alaprajzi és szerkezeti rendbe illeszkednek. A két kapuzattal majdnem azonos megoldásúak Oklánd és Rugonfalva kettős hengerrel tagozott félköríves kapui. Amikor a plébániát a pápai tizedjegyzékbe feljegyezték, temploma már néhány évtizede állott. Az 1333. évi rovatban: „Item sacerdos de villa Karachni solvit III. banales.” (MonVat I. 115.) 1334-ben: „Item Johannes sacerdos de villa Karasun solvit II. banales antiquos.” (Uo. 133.)

A késő gótika nagy építő lendülete Karácsonyfalva templomát is érintette. Az építkezést és idejét a torony ajtajának 1496-os évszáma rögzíti. A román kori templomot nyugati homlokzati toronnyal bővítik, mely külön testként tapad a hajó falához. Ekkor épültek a hajó falaihoz járuló támpillérek, s ekkor kerül sor a falak magasítására is.

A templomot a XVII—XVIII. században többször is renoválták; az 1646-os évszám javítást is jelölhet. E javítások egyike alkalmával készült a hajó mennyezete is. Az 1790-es megújításról a diadalív felirata emlékezik meg; utána a berendezést gazdagították. Karzat már 1789-ben is volt a hajóban, ezt bővítették 1855-ben.

Ami a falura vonatkozó középkori történelmi adatokat illeti, az építkezés előtti időben, 1453-ban, illetve 1461-ben a források egy Kará-

csonyfalváról való jogtudó családot emlegetnek (SzOkl VIII. 82.; SzOkl I. 188.); „Gregorius filius Stephani de Karacsonfalva iuratus assessor sedis Vdvarhel”, aki az 1462. december 15-én Udvarhelyen tárgyalt Pál-falva—Firtosvár-alja határperben ügyvédkedik (SzOkl VIII. 98.). Az 1566-os lófő-összeírásban ismét feltűnik egy tanult személy: „Gieorgij deak wijce Judex” (SzOkl II. 197.). A XVI. században népes falu társadalmi képe így mutatkozik adatainkban: 1567-ben 30 kaput jegyeznek mint szabad portát (SzOkl II. 218.), 1576-ban 57 jobbágyportát írnak össze az ötvendénáros adó kivetéséhez, ezek nagy része fejedelmi jobbágy (SzOkl IV. 37.).

A XVIII. században emberéletet is követelő birtoklási harc tört ki a templomért a század első felében itt kápolnát építő katolikusok és a reformáció előtti templomot használó unitáriusok között. A régi templomot maguknak visszavenni akaró katolikusokat az unitáriusok fegyveres harcban verték vissza 1768-ban. A vitát eldöntő kormányiszéki rendelet szerint a templom a többségben levő unitáriusoké maradt, a katolikusok részére közös erőből kellett új templomot építeni. Hogy az utóbbi rendeletet hogyan hajtották végre, nem tudjuk, a mai katolikus templom 1783-ból való (Schem 1882. 181.; Orbán I. 184.).

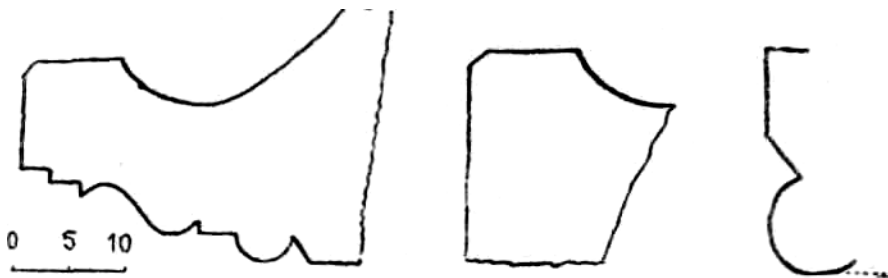
Irodalom

Sándor 1858/1942. II. 30—31. — Orbán I. 183—184. — Schem 1882. 181. — Jakab 1901. 336, 340. — Gerecze II. 945. — Malonyay II. 67. — Kelemen 1922. 168. — Kereszturi 1939. 115. — Balogh 1940¹. 536. — Voit 1942. 129, 135. — Entz 1943¹. 220, 222, 223, 226. — Kelemen 1947/1977. 104. 235. — Németh Gyula: *A székely írás egy új emléke: a homoródkarácsonfalvi felirat*. MNy 1945. 15—16. — Juhász 1947. 11. — Vătăşianu 1959. 84, 555. — Csallány 1963. 39, 41—51. — Entz 1968. 44, 141. — Négyszáz év (képtáblákon). — Tombor 1968. 145. — Dávid 1969². 543, 545. — Bodor—Csallány 1970. 607. — Greceanu 1970. 280—281. — Hargita megye 1973. 109. — Dávid 1975. 873. — Ferenczi 1978. 945. — Ferenczi—Ferenczi 1979. 18—22, 214.

HOMORÓDSZENTLÁSZLÓ

Református templom, középkori faragványokkal

A Nagyküküllő völgyétől délre, a Kányádi patak mellékvölgyeiben találjuk Miklósfalva, Homoródszentlászló és Abránfalva kisközségeket. Ezek, ameddig adataink visszamutatnak, közös egyházszervezetben éltek, s a XVIII—XIX. század fordulójáig templomuk is közös volt, Szentlászló központtal. Szentlászló határában Orbán Balázs két templom romjait látta: „A völgyet határozó dombok mindenikén némi figyelmet érdemlő rom van; az Ábránfalvára nézőt (kelet) Haranglábhegynek hívják, itt egy Ábránfalvával közös torony és kápolna romjai; a nyugati oldali dombot Haloványtetőnek hívják, itt szabályszerű vonalban helyezett mély gödrök látszanak, melyeknek rendeltetését nem tudnám meghatározni. E hegy aljában Cintorom-nak nevezett hely, hol régi templom s más mellette állott épület (hihetőleg kolostor) alapfalait lehet felismerni. A hagyomány azt tartja, hogy ottan szent László által épített templom és kolostor állott.” (Orbán I. 175.)

151. Kőfaragvány töredékek a templomból

Egy 1796. január 13-án kelt templomépítési kérésből tudjuk, hogy az említett két templom közül valamelyik nem sokkal kijavítása után suvadás áldozata lett; az új templom építésére szolgáló gyűjtést ezzel engedélyezi a parciális zsinat: „Tudva vagyon egész Partialis sz. Szinodusunk előtt ezen reménkedő Ecclesia meg ujjított Templomának a Suvadozás és Föld indulás által még ez előtt néhány esztendőekkel az hely hassággal [!] edgyütt Fundamentumostól való össze omlása, el annyira, hogy az időtől fogva tsak egy kitsiny Pitvarotskaba kéntelenitetik az Közönséges Isteni tiszteletet gyakorolni [...] szüksége vagyon tehát egy Ujj Templomnak építésére.” (Protocollum 1793. 194.) Akkor építettek is új templomot a falu Abránfalva felőli végében, amit 1802—1913 között használtak. Szigyártó Miklós adatközlése szerint azonban „Ezt a templomot teljesen megrepedezett, személyi biztonságot veszélyeztető állapota miatt 1912. január 8-án hatóságilag bezárták és 1913-ban közmunkával lebontották. E régebbi templomunknak néprajzilag értékes, festett kazettás mennyezete volt, amelyet a budapesti Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya vásárolt meg 1913-ban.” (*A szentlászlói ref. templom története*. Kézirat. EgyhLvt.) Az új templomot a parókia telkére tervezték, és a Cintoromról az ottani épületrom köveit ide hordták, az építésre azonban csak 1929-ben került sor, és akkor sem a tervezett helyen, hanem a falu között. Számunkra ez azért fontos, mert mind a mai templomban, mind a parókia telkén *néhány régi kőfaragványt* találhatunk.

Az 1929-ben épült templom alapzatába és kőkerítésébe nagy kváderkövek vannak beépítve, s ugyanilyen anyagú az a *hengertaggal profilált töredék*, amely a főbejárat lépcsőjének oldalában kapott helyet, s amely egy kapu szárköve lehetett. Olasztelekről azonos méretű hengertagos töredékek ismeretesek, ezek ott kora gótikus környezetben fordulnak elő. Hasonló anyagú kváderköveket találhatunk a parókia telkén szabadon is és a csűr fundamentumába, valamint a kerítésbe beépítve; ezek között egy *vályúzatos faragott kő* és egy gazdagon profilált *reneszánsz ajtókeret-töredék* fontos, ez utóbbi valamelyik régebbi templom XVI. század eleji építkezéséből való. A kő hátlapjába szabálytalan hornyolat mélyed, átellenes oldalán alakították ki a reneszánsz profilzatot, így feltételezhető, hogy a korábban használt követ a XVI. század elején újrafaragták.

Egy XV. századi *kelyhet* Orbán Balázs közléséből ismerünk. Minuszkulás felirata: ISTUM CALICEM F.O.P.U. (Orbán feloldása szerint Istum calicem fecit operare Petrus Ugron) — M.A.R.P.N. (Maria roga pro

nobis) — J.R.X.A. (Jesus Rex Christus, Ave) (Orbán I. 175.). Ez a kehely már az első fennmaradt, a XVII. század végi egyházi leltárban is szerepel Szentlászló javai között: „Az Templumhoz való Bonumok. Egy Kehely Pohar egy Harangh vagyon. I. réz gyertya tartó is, mellyet ha a szükség mutattya, csak el kell adni. [Későbbi bejegyzés:] Factus est.” (Liber Eccl. Ud. 1644. 122.) A középkori kelyhet a templomépítésre készülő egyházközség 1912-ben eladta a budapesti Nemzeti Múzeumnak (Leltári bejegyzés. EgyhLvt.).

A leltárban említett harang feliratos volt: GENER. D. PAUL. UGRON DE ABRÁNFALVA SED. SICULICALIS UDVARHELI VICE CAPITANEI ET JUDICIS REGI. IN HONOREM DEI OPT. MAX. 1616. Újraöntötték 1935-ben. Egyházi hagyomány szerint ez a harang az Ugron család által a Haranglábhegyen emelt fatoronyban állott, egy kápolna mellett; ezeket az épületeket 1815-ben vihar pusztította el (Szigyártó, *i.m.*).

A sokszori és mindig más helyen folytatott építkezés ma már elfedi előlünk azt, ami a középkorban épült; ennek tisztázását talán csak az Orbán által jelzett két helyen végzendő feltárástól lehetne várni. A kőtöredékek tanúsága alapján azonban így is valószínűnek látszik Szentlászlón egy XIV., majd egy XVI. század eleji építkezés. Bár a plébániát nem találjuk a pápai tizedjegyzékben, a falunak a védőszentről való elnevezése korai eredetre utal — ezt a helyi szájhagyomány I. László király ittjártával kapcsolja össze. Tárgyi anyagunk a XIV. századig vezet vissza, első okleveles adatunk pedig csak jóval későbből, 1448-ból van: Hunyadi János Udvarhelyszék közgyűlésében véglegesít egy Jánosfalván levő malomhely ügyében hozott ítéletet, melyben az esküdtek között Georgius Weres de Zenthlazlo is szerepel (SzOkl I. 157.). Mivel az abránfalvi Ugron család csak 1566-ban tűnik fel (SzOkl II. 198, 210.), nem bizonyos, hogy a gótikus kehely Ugron Péter nevét jelzi. A család későbbi patrónusi szereplése viszont kétségtelen. Homoródszentlászló körül 10 km-es körzetben három helyen került elő a Szent László-legenda falképsora: Bögöz, Derzs, Szentmárton templomaiban. Bár lehet ez véletlen játéka is, az azonban bizonyos, hogy mind a Szent László-legendát megörökítő falképek, mind a falunak róla való elnevezése, mind a király személyéhez kapcsolódó hagyomány fennmaradása az 1192-ben szentté avatott és a székelyek között a középkorban nagyra becsült király emlékének tiszteletéből fakadt.

Irodalom

Orbán I. 175. — Juhász 1947. 43. — Dávid 1966. 168.

HOMORÓDSZENTMÁRTON

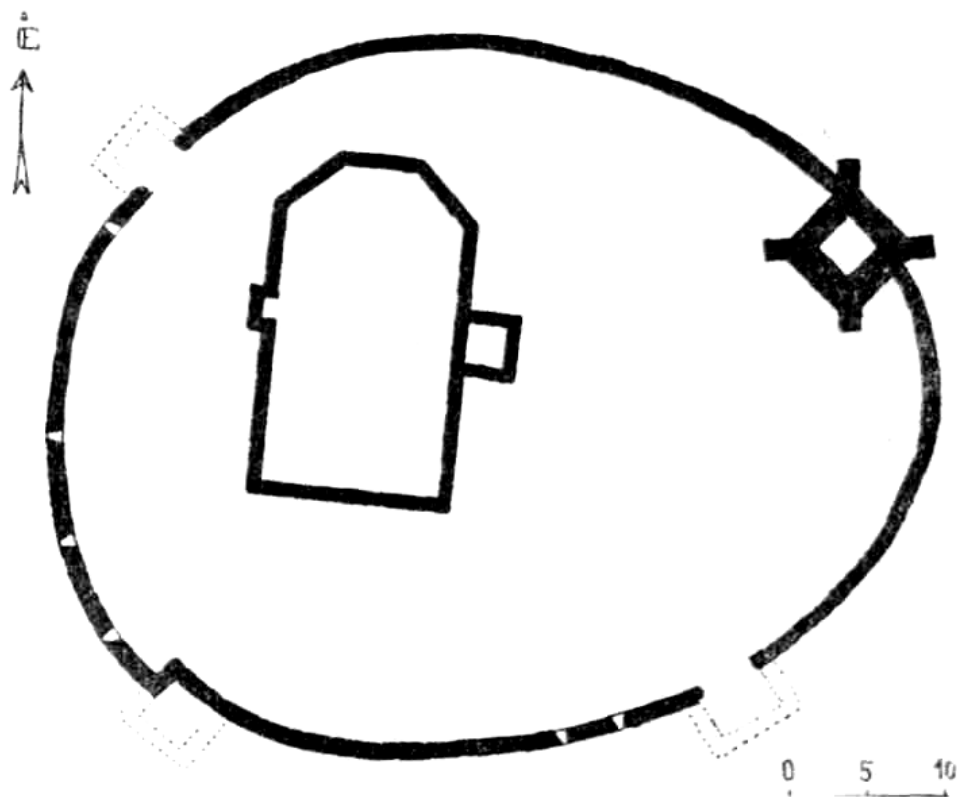
Unitárius templom

A falu központjának közelében, a Barótra vivő országút mellett enyhén kiemelkedő dombon áll az unitárius templom. Hajdan hét bástyával erősített várfal kerítette, ma egyedül a középkori eredetű toronnyá kiépített északkeleti bástya áll, a többi romokban van. A művészettörté-

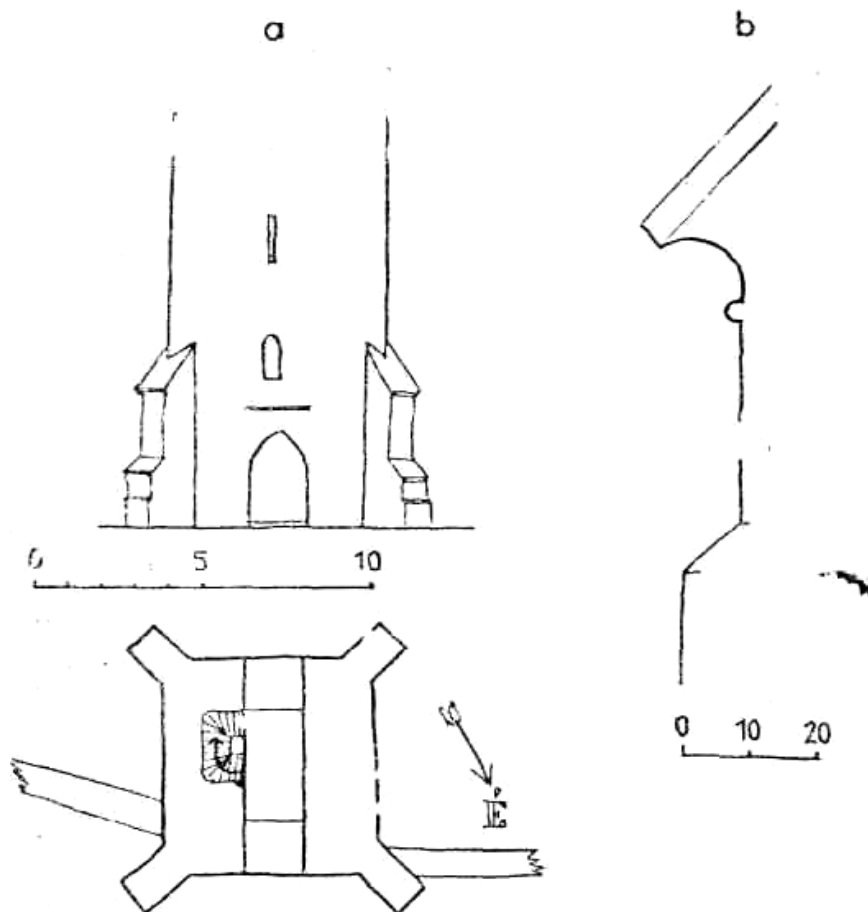
neti szempontból jelentős, boltozatos, freskókkal díszített templomot 1888-ban lebontották, és helyébe újat építettek, megközelítőleg észak-déli tájolással. Bár a mai templomban nincsenek beépítve látható módon középkori kőfaragványok, a régi templomot egykori leírásokból megismerhetjük. Az új templom keleti homlokzatán ez olvasható: „Épült a XII. sz.-ban épített és a XVI. sz.-ban átalakított templom helyén 1888—1889 években.”

A régi templomot a köréje nem sokkal azelőtt épített falak és bástyák védelmével kapcsolatban 1636-ban említik először. Az Udvarhely-köri Conscriptio 1715-ös feljegyzése cseréppel fedett, kőből való templomról és zsindegyel fedett toronyról tesz említést (Kelemen 1922. 168, 173.). Részletes leírását az 1789-i generális vizitáció hagyta ránk:

„Egy fundus vagyon a falunak napnyugot felől való alsó szegeletiben in vicinitatibus északról az unitaria ecclesia t. mesterség lak jószágga, napkeletről, délről és napnyugatról a temető köröskörül Kerittetik ezen fundus romladozásban levő magos kő-kastéllyal, mely körül vagyanak szintén pusztuló s omlófélben levő 6 bástyák is, hárma jobbacska, hárma pedig ennek igen megromladozott állapotában. A mesterség udvara felől levő bástyának külső, napkeleti oldalán ilyen írás olvastatik: GÁL FERENTZ; belől napnyugati oldalának ablakán is ilyen írás vagyon: HIC FUIT VAL:SZ:MART: A.D. 1677.

152. A várfal és a mai templom alaprajza (Gellért Imre felmérései)

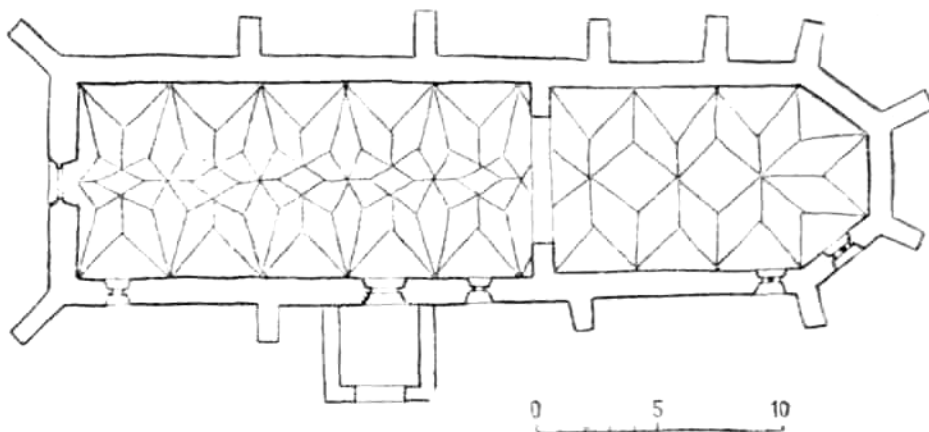

153. A torony alaprajza és északi homlokzatának részlete (a), támpillérének vízvetője és lábazata (b)

Ezen kastélyban bemenetelt észak és napkelet között enged egy kőből épült, sendellyel fedett gángos vagyis bolthajtásos torony alatt lévő vaspántos, vassorkas, erős cserefa ajtó. A bolt alatt bemenve, balkézre vagyon a toronyban feljáró vassorkas, zár nélkül való ajtó. A torony oldalán is ilyen írás: RE.A. 1775.

A kastélynak belső kerületein még helyen-helyen meg vagynak a rongyos sendelyes árnyékok is, két bástyán is rongyos sendellyezéssel és az ajtó melyékek is helyen-helyen meg vagynak.

Közepén a fundusnak vagyon egy 13 kőlabakkal külllyel megerősített hosszú és magos, egészen cserepellel fedett ép kőtemplom, melyben bemenetelt engednek fatornác alatt lévő két ajtó, mely tornácnak egyike lévén a templom napnyugatról való végiben, fa sorku, vas záru, bérlett ajtaján enged bemenést az asszonyi rendnek szokás szerint a templomban. A legény ifiuság is ezen ajtón szokott feljárni a templomban lévő karba. A más ajtó délről a templom közepén, vas sorku, vas záru, bérlett, gyontáros, melyen a férfiak szoktak bémenni a templomba. Világositják ezen templomot fába rakott három nagy üvegablakok, egy a karban szolgáló ablakocskával együtt.

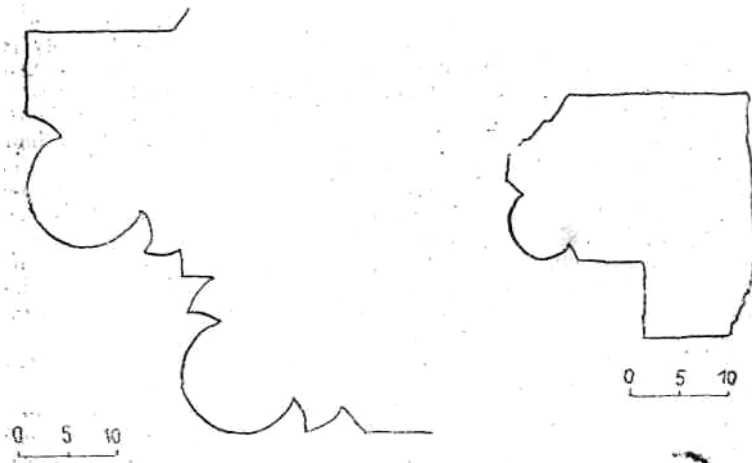
154. A lebontott templom alaprajza (Huszka József felmérése)

A templomban való bemenetelre a dél felől való ajtón három alább való lépést mindannyi grádicsok engedvén, annak téglával igen díszesen kirakott pádimentumoztatása bemenő uttya és piacznán, szemlélteti a templom hátulsó részét egy arkussal az első részétől megkülönböztetve lenni egész bóthajtás alatt, mely boltozás is igen szép ép és egészes. Az arkus oszlopának északi oldalában vagyon egy négyszegü kőből rakott prédikálló szék, mely prédikálló széknek első részén vagyon ilyen írás: EXCLAMATO CUM CLARE QUOD PAGINA VERBUM, SACRA TENET POPULIS, NON SECUS ATQUE TUBA. — CHATEDRA HAEC ERECTA PER CURAM. G. D. STEPHANI MAGNI 1613. PRO TEMPORE HUIUS LOCI, EXISTENTE VERO PASTORE D. FRANCISCI DALNOKI ANNO D. 1632. DIE 9-NA MEN. IULY. GLORIA DEO. Ugyanott festett virágok között ilyen betük esztendőszámmal I.G.H.A. 1635,

Ezen prédikálló szék előtt egy pulpitus is vagyon, melyen szoktak állani az éneklő könyvek. Mind a két nembelieknek, férfiaknak és asszonyoknak ülő székek boruló. A templom napnyugat felől való hátsó részében keresztül hat festett táblákra készült s virágokkal ékesítettett kar is vagyon, melyben a férfi ifuság szokott ülni. Harmadik tábláján ezen karnak ilyen írás olvastatik: HIC CHORUS PER MANUS GENTIUM BARBARORUM NEFARIAS TURCARUM DESTRUCTUS IN GLORIAM UNIUS DEI PATRIS DENUO RENOVATUS IMPENSIS GEORGII SZAKÁTS A. D. 1664. A karnak alsó karéján keresztül ilyen írás: PER MANUS D. GEORGII MUSNAI PINGEBATUR EODEM ANNO PASTORE EXISTENTE H. ALMASIEN. DUCTORE PRAESENTIS EXISTENTIS ECCLESIAE Sz: MÁRTONI COGNOMINE SZAKÁTS GÁBOR.

Vagyon a templomnak napkelet felől való részén a templom falából kiálló zászló ilyen reátett varrással való írással: Itt nyugszik Nemzetes Biró Gábor Uramnak virágzó életének 23. esztendő korában Tatárok fegyverétől sok sebei után vitézi módon elhervadott teste 8-va Octobris 1691.” (UnitPüspVizit 1788. 545. kk. Közölte Kelemen 1916. 108.)

Ugyanez a jegyzőkönyv egy középkori kehelyről s két későbbi harangról is megemlékezik: „Egy Talpas fél fertályosnál nagyobb sima

155. A középkori templom déli kapujának profilja (Huszka József után)

156. Hengertagos profilú kőtöredék a cinteremfal kövei között

ezüst Pohár kívül belől aranyos, a közepén egy hólyagon hat gyűrű fej formák, mellyeknek hármában valamely fényes követskék vagynak.” A nagyobbik harang felirata: In GLORIAM UNUS SUPREMI DEI ET EJUS FILII NAZARE AETILIPUS [!] STEPHANO BIRO BALTHASARE D. E. 1666. A közepén egy virágotskában ez az írás: GEOR MERGELER CORONEN. ME FUDIT.” A kisebbik is 1666-ból való (uo. 551, 553.) A nagyobbik harang ma is megvan.

A templom műleírását Orbán Balázstól idézzük:

„Ezen templom egyike szebb, és épebb régi épületeinknek, mely az átmeneti korszak, tehát a XIV-dik század kezdetére viheti fel keletkezési korát. Ez elméletnek ugyan ellent mondana az egyház boltozata, mely úgy a szentély, mint a hajóban teljes épségben megtartott, s mely a késő gótik szövedékboltozatát mutatja, a késő gót kor modorában tagozott gerinccel, melyek csörlődött idomú gyámkövekre vannak levezetve; de mivel minden egyéb, a szerkezettel technikai egybefüggésben levő idom az átmeneti korszak jellegét viseli, azt kell feltennünk, hogy az egyház csak később boltoztatott be, vagy boltozata később nyert ily idomítást. Hogy pedig ez ne legyen önkényes feltevés, lássuk: a ritka épségben fennmaradt egyháznak műszerkezetét. Ez is egy egyhajós épület, bár nagyobb a szokott községi templomoknál, mert szentélye 16 lépés, hajója 21 lépés hosszú, és mindenütt 10 lépés széles, úgy hogy a sokszöggel záródó szentélyt a hajótól csakis az átmeneti korszak alig csúcsíves diadalíve választja el, A hossz-szentély déloldali két ablaka csúcsíves, díszművezete egyiknek a kettős lóherív feletti szívidom, másíknak a kettős lóherív feletti négy levél rózsa. A hajón levő ablak díszművezetét egyenesen a három lóherív képezi. Ez ablakok béléte tagozatlan s az átmeneti korszak modorában középről kajácsosan ki- és befelé szélesedő. De legdöntőbb e templom két kapuzata. A déli oldal-

kapu köríves, nyílatának bélletét egy testes hengertag köríti, mit széles mély horony s ezt lemezzel pártott külső henger követi, hogy pedig az árny hatása még szebb legyen, a horony fenekét is három épszögű lemezzel tagozták. A nyugati főportáié teljesen megfelelő ennek, csak-hogy köríves nyílata magasabb, s külső hengertagjához egy helyett két épszögű lemez van csatolva. Mindkét kapu e szerint a románcor hanyatlásával kezdődött átmeneti korszak műve, és e korból való a hossz-szentély déli oldalán lévő papiszék, mely vakalakítású 6 köríves bemélyülést mutat, melyek most a talapzatig nyúlván le, mutatják azt is, hogy a szentély padozata emeltetett. Hanem van egy sajtáságos és még részemről sehol nem látott cifrázat a hossz-szentély északi oldalának diadalívhez közel eső részén, mely a fal lapjából kiemelkedő három egymás feletti épszögű megtörésekkel alkotott lépcsőszerű rézsútos cifrázatot mutat, s mely nem lehetett más, mint ornamentika.

A külső oldaltámok (összesen 14) felül rézsútosan vannak leszelve, s úgy itt, mint oldalmegtörésüknél — a kajácsos leszelés alatt — horonnyal tagozva. A homlokzat szögletén lévő két diagonál oldaltám annyival ékeesebb a többinél, hogy ezek alsó megtörésénél csinos mérmű van bevésve; a déloldalin e mellett egy összetekeredett kígyó alakjának domborműve is látható.” (Orbán I, 161—162.)

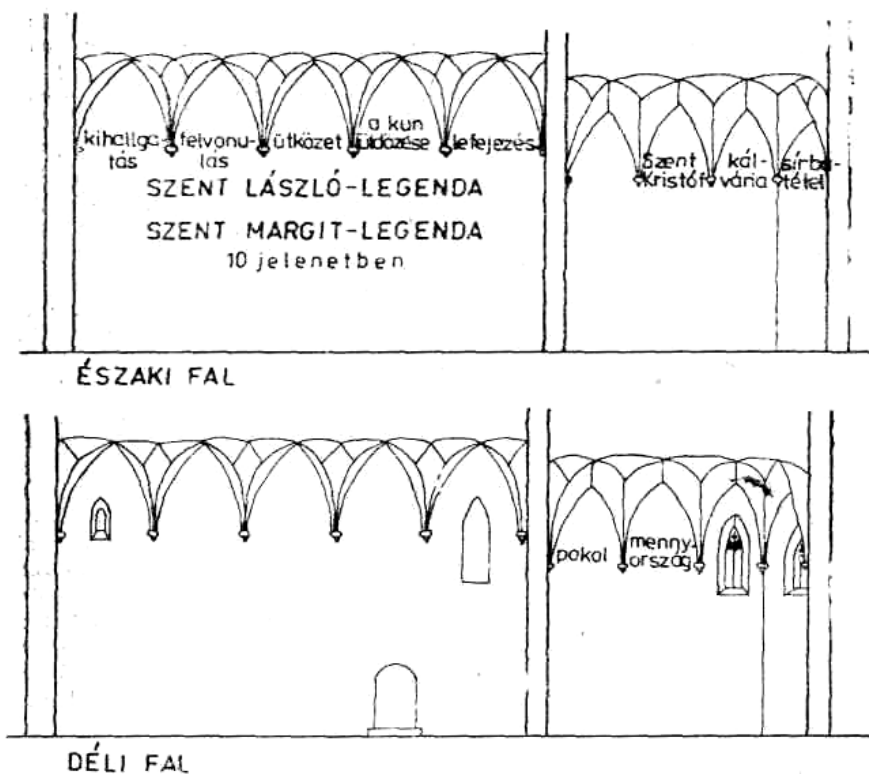
Orbán Balázs értékes műleírását igazolják és egészítik ki Huszka József 1884-ben készített felvételi rajzai a templom alaprajzáról, boltozatáról, a két félköríves kapuzatról, két kőrácsos ablakról és a nyugati támpillérek vakméműveiről, valamint az általa akkor feltárt falképek elhelyezkedéséről. A régi leírásokat ma már csak jelentéktelen kőtöredékekkel tudjuk kiegészíteni, viszont ma csak ezek a töredékek a lebontott középkori templom látható faragványai.

A kőkerítés északi oldalán, a belső falazókövek között egy *hengertagos profilú kőtöredék* látható, mely egy nyíláskeret ívbélletéből való, 20 cm-nél nem rövidebb darab. Ennek profilja nem egyezik a Huszka által felmért két ajtókeretprofillal, tehát valamely más nyílás ívének keretüül szolgált. A gótikus alapú torony első emeleti szintjének belső falazókövei között egy *trapéz alakúra faragott követ* láthatunk, amelynek formája a korai formájú ablakok alsó könyöklőpárkányához hasonlít. Ugyanitt egy kis *hengertagos idomtégla* darabját is beépítették a falazatba. E töredékeket alakjuk és elhelyezkedésük alapján a torony építése előtti bontási anyagból eredőnek gondolhatjuk.

Falképek

A templom falképeit Huszka József tárta fel 1884-ben; akkor készített másolataiból a következő évben csak három jelenet képét közölte a *László-legendából*. A Szent László-legenda székelyföldi előfordulásairól írott tanulmányában ismerteti először a falképeket:

„A homoródszentmártoni jelenleg unit. templom északi falának felső képsorából a XV. század végén vagy a XVI. század elején ráépített késő gót hálóboltív gyámkövei és ívei között megmaradt: a kihallgatás a magyarok felvonulása s a csata kezdete, a harcból egy rész, ahol azonban Szt. László nem látszik, a menekülő leányrabló hátrafelé nyilazva, a kun lefejezése s még egy jelenet, melyből három fegyvertelen férfialak látszik csak. Itt alighanem a legyőzött kunok hódolása vagy talán

157. A falképek elhelyezkedése a középkori templom északi és déli falán

a halottak eltemetése volt előadva, mert egy alak derékban úgy hajlik még, mintha vinne valamit (holttestet?).” (Huszka 1885. 213.) Huszka jelentése szerint a hajó északi falán a László-legenda képsora alatt a *Margit-legenda* volt megfestve tíz jelenetben (Radocsay 1954. 148.).

E képciklus leírása egy 1883-ban, a *Kolozsvári Közölnyben* közölt rövid ismertetésben maradt fenn. A felső képsor leírása után olvashatjuk! „Egyidejűleg, vagy közel egykorú ezzel az alatta levő Margit-legenda, mely Gelencén is megvan, de más jelenetekkel és későbbi munkában. A boltívek itt is több helyt megcsonkítják a festményt, mely a következő jelenetekből áll: 1. a követség a király előtt, 2. Margit eljegyzése, 3. az itt ábrázolt jelenetből csak a trónon ülő király lába látszik, 4. Margit kifeszítetik, megkorbácsoltatik, s fogókkal csipdestetik, 5. a jelenetből ismét csak Margit s két poroszló lába látszanak, felső testüket a boltív fedi, 6. a király egy bálvány előtt imádkozik, Margitot pedig a tömlöcbe kísérik; Margit a bálványt megkorbácsolja, miért a következő jelenetben 8. olajba főzik, miből azonban csak az üst, lángok s a két poroszló lábai látszanak, 9. lefejeztetik, s a két angyal az égbe viszi lelkét; s végül 10. sírba tételik, holtteste körül byzanti öltözötű papokkal.” Még két fontos adatot tartalmaz ez a cikk: a falképek ügyében Huszka Jó-

zsef a cikk megírása előtt nem sokkal volt Szentmártonban a közoktatásügyi minisztérium megbízásából. A László-legendáról pedig: „A festmény a templom nyugati záródásán kezdődik s folytatódik az északi falon egész a szöszéig, mely mellett a diadalív van.” (*A homoród-szentmártoni falfestmények*. Kolozsvári Közlöny 1883. szept. 7. 204. sz.)

A hálóboltozatos szentély ívmezőiben a következő falképek voltak: az északi oldal második falmezőjében *Szent Kristóf* nagyméretű alakja. a vállán ülő Jézus glóriája mellett görög betűkkel IES-HRS felirattal. A harmadik falmezőben a *Kálvária* négyszögletes keretbe foglalt képe, a kereszt alatt Mária és János alakjával, háttérben városképpel. Az északkeleti fal ívmezőjében a *Sírbatétel* sokalakos ábrázolása, virágdíszes keretű gótikus ív alatt megjelenítve. A szentély déli falának diadalív melletti falán a *Pokol* jelenete: az ördög a lángok között álló elkárhozottak közé taszít egy alakot. A félköríves festett mező felett indadísz látható. A második ívmezőben a *Mennysorság*, az üdvözültek sokasága előtt Péter megnyitja a mennysorság ajtaját, lába alatt BELIAL feliratú torz fej. Az ívmező felső részét vakmérműves és indadíszes festés tölti ki.

A szakirodalom a falképek keletkezését a XIV—XV. századra helyezi. A templom építéstörténetének ismeretében a falképek elhelyezése alapján el kell különítenünk a hajó és a szentély falképeit. A Szent László-legendával jóval a hajó késő gótikus beboltozása előtt készült, sík mennyezet alá, s mint Bögözben és Derzsben, a késő gótikus hálóboltozat készítésével a falképsort megcsonkították. Balogh Jolán a másolatok alapján a László-legendát feltételelesen a XIV. század első feléről keltezi (Balogh 1943. 37.). Egykorú vagy valamivel későbbi lehet a másolatból ismert Margit-legendája jelenetsora. A szentély falképei a késő gótikus boltozat építése után készültek, a XV—XVI. század fordulójánál nem korábban.

A templom köré a XVII. században épített várfal és a megmaradt bástyák ma nagyon rossz állapotban vannak, az omladékokon. a növényzet nehezíti a hajdani építmények rekonstruálását. Bizonyos, hogy a védelmi rendszer nem egyszerre épült, hanem fokozatosan alakult ki. Ennek elsődleges bizonyítéka a régi templomtól kb. 10 méterre épült, többször magasított *torony*, melynek alsó két szintje a gótika idején keletkezett, a XV. század végén vagy a századforduló után. Elhelyezéséből nyilvánvaló, hogy a templomot és temetőt már akkor védőfal fogta körül s annak kaputornya volt ez a torony. A négyszög alaprajzú torony sarkait diagonális támpillérek erősítik, ezek vályúzott és pálcátagos vízvetőkkel, valamint ferde alakítású lábazattal vannak kiképezve, bár a faragványok egy részét ma beton fedlapok helyettesítik. A torony alatti átjáró csúcsíves nyílású és csúcsíves dongaboltozattal fedett, innen a délkeleti falban kőlépcső vezet a boltozat feletti szintre. A harmadik szinten résablakok nyílnak, az efeletti kőfalazat láthatóan későbbi, ráépítés, talán a leltári leírásban említett 1775-ös renoválásból való. A torony felső szintje téglafalazatú, nagy ablakokkal, felette óraíves koronázópárkánnyal, ez a magasztás a mai sisakkal együtt 1861-ben készült. ban az 1666-os brassói feliratos harang mellett ma egy 1923-ban Aradon öntött harangot is találunk.

A torony oldalfalaitól indulnak északnyugati és délkeleti irányban a várfalak, további hat bástyát fogva közre. Ezeket Orbán Balázs így

írja le: „E kastély erős magas falaival, 7 bástyával (a kastélyfalak és bástyák alól kidülldő, felül behúzódnó falaikkal a XV. századi-várépítészettel fellegét viselik), 250 lépés kerülettel bírván, elég terjedelmes volt arra, hogy nagyobb számú védcsapatot is befogadjon, és elég erős arra, hogy azoknak vész idején védelmet és biztos menhelyet nyújtson. A kastély idoma kerek, csakis déli oldalán rúg ki szögletbe. A falak vonalából kiszögellő bástyák egy kivételével (mely ötszögű) mind négyegybástyák, kétsoros lőrészrel, s azon sajátos elrendezéssel, hogy úgy a keleti, mint nyugati oldalon két-két bástya van közvetlen egymás szomszédságában. Az északi oldalon volt kapubástyára épült a torony; boltozott folyosója még most is meg van tartva.” (Orbán I. 162.)

Adataink szerint a védőgyűrűt a XVII. század elején, Bethlen Gábor fejedelemsége idején építették ki jelentősebb mértékben. Ezt I. Rákóczi György 1636. július 24-én kelt oklevele említi: Bethlen Gábor fejedelem a homoródszentmártoniaknak a templomot körítő vár megépítésére bizonyos számú kőst adott, s ők a falakat annyira megerősítették, hogy ezentúl váratlan veszélykor legalább családjaik abban menhelyet és biztonságot találjanak. Rákóczi a jelzett oklevélben megengedi a falu népének, hogy maguk közül egy primort és öt puskás gyalogot a templomerősség őrzetére háború idején is otthon tarthassanak (SzOkI VI. 134—135. Említi Orbán: I. 162.; Jakab 1901. 366.; Kelemen 1916. 103.). Orbán legelső adatként idézi Radeczki unitárius püspöknek Karácsonyfalván 1625-ben kelt utasítását, mely szerint az egyháziilag Szentmártonhoz tartozott vagy tartozó környékbeli falvak népének kötelességévé teszi „a kastély nagybástyáján dolgozni” s azt szükség esetén védeni, hogy joguk is megmaradjon annak használatához (Orbán I. 162.).

Az 1789. évi vizsgálati jegyzőkönyvből nemcsak a korabeli állapotot ismerhetjük meg — három bástya akkor már egészen lepusztult állapotban van —, hanem rendben tartására is találunk utasítást: „A templom kerítését vagyis castélyt felettébb megromladozott állapotjában, ennek belől való részét borzafákkal s egyéb haszontalan csemetékkel fennőttnek károsan találván, [...] a castély fundusának a benne levő haszontalan csemetéktől megtisztítását” rendelte el a vizitáció (Unit-PüspVizit 1788. 544.). Ma ismét szükség lenne erre a gondoskodásra: a további romladozások megállítására és a falmaradványok konzerválására, annál is inkább, mert a régi templom már nem lévén meg, csak a templomkastély őrzi a múlt századok emlékét.

A templomnak és falképeinek, valamint a templomkastélynak a bemutatása után a megfigyelt stíuselemek alapján felvázoljuk a régi templom építéstörténetét. Ebben a summázásban azokra a gazdasági-társadalmi és egyházi vonatkozású adatokra is figyelniük kell, melyek az egyes korszakokban az építések háttéréül szolgáltak. A kezdetekről a falu neve ad némi tájékoztatást. A Szent Márton név minden bizonnyal a templom védőszentjére utal. A plébánia első ismert papját, Ábrahámot elsőként említi Udvarhely vidékéről az 1333-ból fennmaradt pápai tizedjegyzék: „Notandum, quod anno Domini MCCGXXXIII sacerdotis de Erdeuhath pro prima et secunda solutione secundi anni levationes decimarum in festo beate Marie Magdalene, in primis Abraam sacerdos de Sancto Martino solvit VIII. banales antiquos.” (MonVat I. 115.) Az 1334. évi jegyzékben: „Item Abraam sacerdos de Sancto Martino solvit X. banales

antiquos.” (Uo. 133.) A fizetett tized összege alapján a vidék legjobb jövedelmű plébániái közé sorolható. A falu ebből az időből való templomának hajója a múlt század végéig, lebontásáig állott. A két félköríves kapuzat és azoknak profilozása, valamint a kerítésfalban található hengertagos töredék a késő román kori formaképzés jeleit mutatják; ha ehhez számítjuk a hajó eredeti sík fedését és az alig csúcsíves diadalívet, úgy az első ismert templomépítést a XIII. század utolsó negyedére kell tennünk. Az e hajóhoz tartozó szentély és annak formája előttünk ismeretlen, lehetséges, hogy a toronytestbe beépített ablakkáva- és idomtéglatöredék ugyanebből az építésből ered. A hajó aránylag nagy mérete ugyanúgy a népes plébániát jelzi, mint a fizetett pápai tized összege. A XIV. század folyamán ennek a templomnak északi hajófalát falképekkel ékesítették; a Szent László-legenda példaadó tanítása elsősorban a népesebb közösségekben bukkan fel.

A templom a leírásokból megismerhető formáját a XV. század végén nyerte egy nagyarányú gótikus átépítés során, s ezt a formáját 1888-ban történt lebontásáig meg is őrizte. Átalakítása, új szentéllyel való bővítése a derzsi templom késő gótikus átépítésével formai egyezéseket is mutat: a hálóboltozatok ugyanazon módon készültek, két ablakkörács azonos mintájú és a korábbi formájú háromkaréjos, nem pedig halhólyagos. Az új szentély a hajóval egy szélességűre, két boltszakasszal és sokszögzáródással épül, díszes ülőfülkékkel, boltozata a nagygalambfalvi hálóboltraizon is megjelenik.

Falait freskókkal is díszítik. A megközelítőleg kétszáz évvel korábbi hajó is gótikus jelleget kap a kúp alakú gyámkövekre nyugtatott hálóboltozat és a külső támpillérsor által. Valószínűen ehhez az építkezéshez kapcsolódik a gótikus toronynak mint kapubástyának és a templomot körülölelő kőfalnak az építése.

Az adatainkban ez időben szereplő szentmartoni birtokos családok bizonyára tevékenyen részt vállaltak az építkezésben és a templom fenntartásában, a falu közösségével és a szomszéd falvak népével együtt. 1485-ben Becze Márton és Kornis Gergely tűnnek fel (SzOkl 264.); a két család később egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a környék életében. Egy 1514-ben Antal plébános által kiállított oklevélben tűnik fel Szentmártoni Simon Bálint (SzOkl I. 327.), valószínűen ugyanaz a pap „Anthonius presbyter de Kanyad plebanus de Senthmarthon”, aki 1523. május 30-án Szentpáli Kornis Miklós részére birtokügyi oklevelet ad ki (SzOkl III. 228.). A közösség társadalmi összetételéről a XVI. század második feléből vannak adataink, ezek a templomkastély következő század eleji kiépítésének hátterére is fényt vetnek. A lófők 1566-os összeírásában a faluból tízen szerepelnek (SzOkl II. 195.). 1567-ben 27 szabad portát (SzOkl II. 218.), 1576-ban húsz jobbágyportát írnak össze (SzOkl IV. 37.) az adózáshoz. A falu gazdasági életében jelentős a sóakna; először 1552-ben hallunk róla (SzOkl II. 95.), bár lehetséges, hogy már a római korban művelés alatt volt (Orbán I. 164.). A sónak az építkezéseknél való közvetett felhasználását az 1636-os adatunk a templomkastélyra nézve igazolja.

A régi templom történetére nézve egyetlen jelentősebb adatunk az 1664-ből való festett karzat feliratában említett 1661-es pusztítás utáni renoválás, mely azonban az épület szerkezetén nem változtatott.

Irodalom

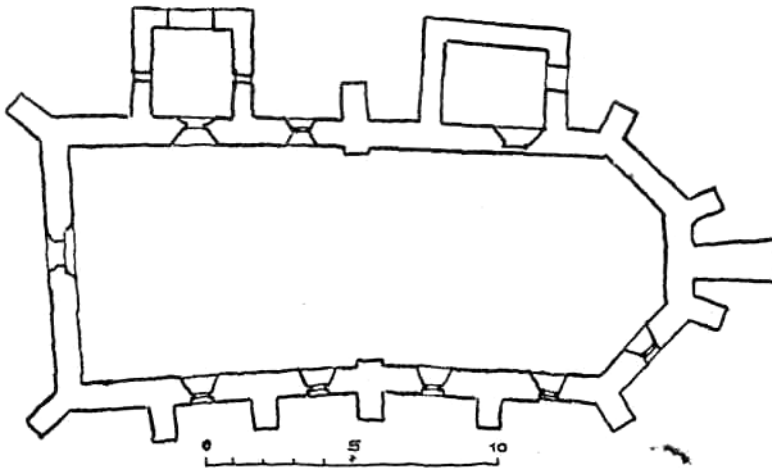
Sándor 1858/1942. I. 55—64. — Orbán I. 161—164. — Huszka József: *A homoródszentmártoni falképek*. KKözl. 1883. szept. 7. 204. sz. — Henszlmann 1884. V. 1. — Huszka 1885. 213. — Huszka 1886. 126—128. — Huszka 1887. 331. — Huszka József: *A derzsi falképek*. ArchÉrt 1888. 50. — Huszka József: *A mezőtelegdi ev. ref. templom falképei*. ArchÉrt 1892. 388. — Nemes 1896. — Szendrey 1901. 68. — Tagányi—Réthy—Kádár IV. 324. — Jakab 1901. 366. — Gerecze I. 406, 534.; II. 946. — Myskovszky 1906. 64. — Malonyay II. 67. — Kelemen 1916/1977. 213, 214, 217—218. 269—270. — Kelemen 1922. 168, 173. — Dercsényi 1941. 133. — Voit 1942. 115, 120, 129, 135. — Balogh 1943. 37. — Juhász 1947. 42, 44, 53, 136. — Radocsay 1954. 55, 148. — Vătăşianu 1959. 252, 575, 773. — Levárdy 1963. 188. — Sebestyén 1963. 116. — Entz 1968. 44, 141, 170. — Tombor 1968. 140. — Dávid 1969¹. 55. — Dávid 1969². 544—546. — Ferenczi 1971. 202; 202, 52. — Drăguţ 1972. 24, 29, 37, 42, 64, 72, 76. — Hargita megye 1973. 110. — Drăguţ 1974. 22, 36. — Tóth 1974. 89, 162, 164. — Dávid 1975. 875, 957.

SZÉKELYMUZSNA

Református templom

A régi Udvarhelyszék déli határán fekszik Székelymuzsna. A faluban élő hagyomány szerint első temploma a település északnyugati szélén kívül, a „Szentegyház ódala” nevű helyen volt, ahol friss szántáskor épületnyomokat jelző elszíneződések ma is látszanak. Ha valóban volt itt valamikor templom, az csak XV. század előtti lehetett, mert a mai templom, átépítve ugyan, de a középkorból való.

A falu református temploma a település közepe táján, az utcásor vonalán belül áll, alacsony kőfallal körülvéve. Hajóból és vele azonos szélességű, keletelt, sokszögzáródású szentélyből áll, a tőle néhány méterre, 1837-ben épített toronnyal. A hajó és a szentély tengelye elhajlik

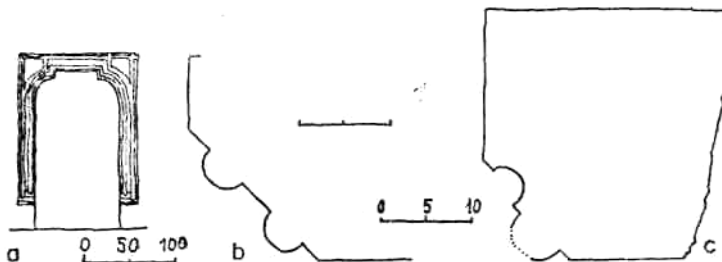

295. A templom alaprajza

egymástól, alaprajzában aszimmetria mutatkozik, hosszfalai nem párhuzamosak. Az épület mai aspektusa az 1802. évi földrengés utáni renováláskor alakult ki.

A templom nyugati homlokzata trapéz alakú oromzattal zárul, sarkait átlós elhelyezésű, kétszakaszos támpillérek erősítik. Közöttük, a középtengelytől kissé északra, *szemöldökgyámos*, leszelt élű, *pálcátagos keretű bejárat* nyílik. A tagozatok a szárazon reneszánsz módra derékszögben megtörnek. A templom déli falát négy támpillér tagolja, az északit csak egy, a diadalív vonalában. Ettől nyugatra, szegmentíves bejárat előtt barokk portikus áll. A táмок és ablakok a múlt századi átalakításkor nyerték jelenlegi formájukat.

A szentélyrész a nyolcszög három oldalával záródik, sarkain támpillérekkel. A keleti zárófal mellől nemrég bontottak le egy utólag épített vastos támot; ennek anyagában késő gótikus faragványokat találtak.

296. Nyugati kapu és profilja (a, b), valamint egy azzal egykorú kerettördék (c)

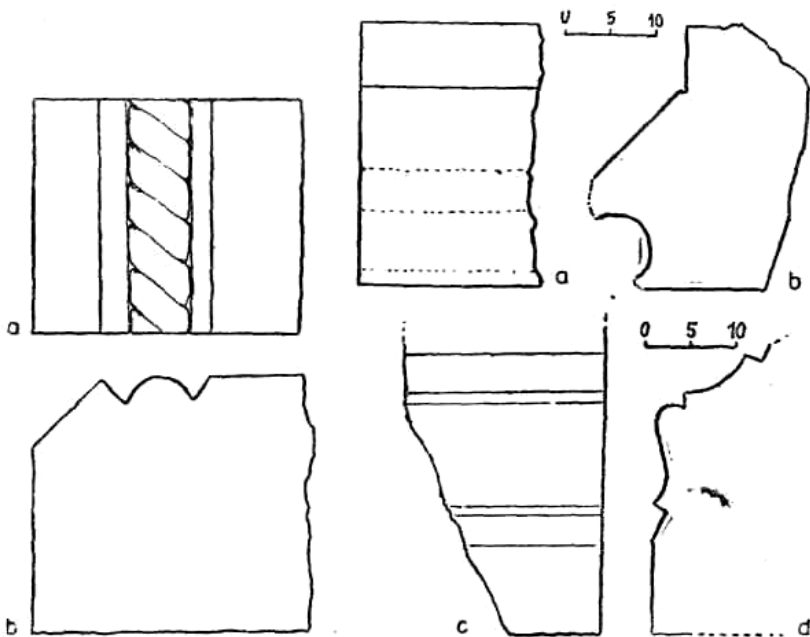
A szentély északi falánál, a sekrestye helyén kis helyiség áll, keletre néző szűk bejárattal. Belseje vakolatlan; így jól látható, hogy innen a szentélybe ma már befalazott szegmentíves lezárású, széles bejárat vezetett. Emeletnyi magasságban még egy befalazott bejárat figyelhető meg. Ez az épület torony is lehetett, mert felül a falkoszorún a falazat visszabontása látszik.

A templom belsejét átalakították, berendezése jórészt az 1802-es földrengés utánról való. A hajó nyugati falán az egyik e századi javításkor antikva betűs, kétsoros feliratot láttak, de újra bemészelték. A déli fal első ablaka mellett szintén lemeszelt felirat van. A hosszfalak közepén lizénapár jelzi az egykori diadalív helyét. A szentély déli falában egy elfalazott ülőfülkéről van tudomásunk.

A megújított belső berendezés évszámait a földrengés okozta rongálódás méreteihez is támpontot nyújtanak. A nyugati karzat átfestett mellvédjén — ahol reneszánsz virágminták ütnek át az újabbkori egyszínű festés alól — az 1639-es és 1859-es évszámok láthatók. A hajó padjai 1800-as, a szentélyei 1805-ös évszámot viselnek. Az északi oldalon álló szószerk 1803-as évszámú, ugyanakkor készült a ma használaton kívüli Úrasztala. A templomteret egyszínű kazettás mennyezet fedi, közepén ovális keretben ez a felirat olvasható: EZ HELLY NEM EGYÉB, HANEM ISTENNEK HÁZA ÉS EZ A MENNYEKNEK KAPUJA. I. MOS. R. XXVIII. W. 17 ANNO 1805. Az egyik sarokban három feliratos kocka van, egyiken: KÉSZÜLT MÁTÉ SÁMUEL MEGYE BIRO MÁTÉ JÁNOS ÉS KOVÁTS MIHÁLLY EGYHÁZ FIJAK IDEEK BEN A. 1805. A másik kettő nyolc presbiternevet tartalmaz. A keleti, fából készült orgonakarzatnak nincs évszáma. Az északi ajtószárnyon az újrafestés alól ismét az 1639-es évszám tűnik elő.

Gótikus kőfaragványok töredékei a lebontott kőfal anyagából kerültek elő, ezeket ma a cinteremben őrzik. A három *kötélfonatos* díszű, töredezett kváderkőből kettő egymásnak tükörképe; ezek nyílászokeret szarkövei lehettek. Egy nagyobb kőtömb élén jelentkező *pálcátagos, vályúzat*os profil szintén nyílászokeretelhetett. Ugyaninnen került elő egy *vályúzattal faragott töredék*, amely párkányzat vagy vízvető maradványa lehetett. A kerítésfalba beépítve látható még egy vályúzattal és hullámtaggal *profilált kőtöredék*, ennek eredeti rendeltetését nem tudjuk megállapítani. A vakolatlan kerítésfalban még vannak olyan kisebb-nagyobb töredékek, amelyeknek anyaga, színe az épen álló nyugati ajtókeretével és a bemutatott töredékekkel egyezik: zöldes árnyalatú világos dacittufa.

A középkori templom 1802 előtti állapotáról jelentős feljegyzések maradtak a birtoklása feletti viták anyagában. 1642. július 29-én fejedelmi bizottság szállott ki Muzsnába és a többségi elvet érvényesítve a templomot az unitáriusok kezén hagyta, kötelezve őket egy új templom közös építésére a reformátusok számára. „Az feleltetést ekképpen véghezvivén, az templomlátni is elmentünk volt. Az templomnak belső tágasságának hossza tizenkét öl, annak hat öle bolt, vesszőkre hajtvá, az hat öle gerendás padlásos; a szélye nem sokba hat öl, azonkívül az külső felin vagyon tizennégy kőfal, egy kőtorony, cserepes mind torony, szentegyház. [...] az czinterem mellett való pusztára [...] tartozzanak egy templomot építeni kőből.” (Koncz 1884. 34. kk.) 1647. december 17-én

297. Kötélfonatos kőfaragvány (a, b)

298. Késő gótikus párkánytöredék (a, b), kőfaragvány-töredék (c, d)

a fejedelmi bizottság a templomot a kikötött feltételek nem teljesítéséért javaival együtt a reformátusoknak ítélte (Kelemen Lajos: *Újabb adattár a vargyasi Daniel család történetéhez.* 32.)

Amikor 1660 táján a vizitáció számba veszi a templom javait és a fenntartását szolgáló földeket, feljegyeztetik: „Ez Templumbeli éneklő széken egy kendő, Egy ostya sütő vas.” (Liber Eccl. Ud. 1644. 132.) Egy középkori évszámos harangról is tudunk, amely 1493-ból való volt: „Anno 1788 19 Apr. a Musnai nagy harang, mely volt 295 esztendős, meghasadván s elromolván újra megöntöttük Segesvári Baumgartner vagy Kertész János nevű harang Öntővel.” (Kovács István lelkész feljegyzése, Liber Eccl. Musnensis. 1744. EgyhLvt.) Ma ez a kisebbik harang, felirata: A MUSNAI REFORMATA EKLESIA UJRA ÖNTETTE SEGESVÁRT PER JOH BAUMGARTNER ANNO 1788.

A templom akkori állapotáról egy 1721. február 21-én kelt vizitációs feljegyzésből tudunk: „Non caret Templum et Parochia suis ruinis.” (Liber Eccl. 1715. 233.) Más adatokból tudjuk, hogy 1704-ben a parókiát az átvonuló labancok elpusztították. Az előbbi idézet jelzi, hogy a templom is károsodhatott. Az egyházközség könyvébe feljegyeztek néhány építkezést: 1750 körül „Socia Catharina Lázár de Dálnok Porticus templi occidentale de novo.” (Liber Eccl. Musnensis. 1744. Pia collationes.); Kocs János megyebíró 1761. évi számadásában olvassuk: „a torony építése körül igen sok perceptumai (innen s amonnan) s Erogiatioi voltak” (uo.). Sajnos ezt a toronyépítést nem tudjuk pontos helyhez kötni,

pedig a templom építéstörténetének tisztázásához ez fontos lenne. Az új torony a templomtól néhány méterre 1834—1837 között épült: Morgondai Schneider Mihály pállér és Siménfalvi Györke János ácsmester munkája.

A középkori építésű templomot az 1802. évi földrengés súlyosan megrongálta. Az 1804. július 10-én kelt adománygyűjtő kéregetőlevél szavai szerint: „Szűkölködőnek esmérjük mi is mostan magunkat, amidőn 1802-ik Esztendő Mindszentek havában, tsaknem egész Hazánkban tapasztaltatott földingás miánn meg hasadozott és már omló félben álló Templomunkot szinte egészen fundamentumából fel építeni kéntelenítettünk.” (Építési iratok. EgyhLvt.) A korabeli számadások nagyon szűkszavúak. Annyit azonban megtudunk belőlük, hogy a templom egyik részében deszkás mennyezet volt, mert az 1807. január 14-i vizitáción „MBíró a régi Mennyezet Deszkáiról” nem számolt el (VizitJkv 1800.).

A templom északi oldalához tapadó épületrész (hajdani torony?) átalakítására 1905-ben került sor; a június 18-i határozat szerint „több apró javítás szükséges az egyházi épületen [...] a templom melletti melléképületre ajtónyitás és a templombani ajtó berakása, szóval magtári célra leendő átalakítása” (PresbJkv III. kötet. EgyhLvt.).

Muzsna a pápai tizedjegyzékben nem szerepel, első plébánosát, Kányádi Miklóst egy 1545 után kelt possessor-bejegyzésből ismerjük: „Liber iste [...] nicolau de Kanad plebani de musno” (Bustya 1972. 295.). Hogy a falu már jóval korábban létezett, azt közvetett adatokból feltételezzük. Az egyik ilyen adat a falu szláv néveredete. A másik a szomszéd falunak, Erkednek „Possessio Ramacha”, mai nevén Ramocsa nevű határrészre vonatkozó birtokpere 1363-ban (Ub II. 200.); ez a határrész közvetlenül Muzsna szomszédságában van és évszázadok óta a faluhoz tartozik.

A falu népességét és társadalmi helyzetét XVI. századi adatokból látjuk. 1566-ban János Zsigmond „Musnaban negyven negy haz Jobbagioth Petky Laszlonak és Petky Mihalynak” adományoz (SzOkl II. 209.), a következő évben 35 szabad portát számolnak össze (uo. 219.), 1576-ban az ötvendénáros adót Petki Mihály 40, Kornis Farkas 28 jobbágytelek után fizeti Muzsnában. A falu népessége már a XVI. század elején aránylag magas lehetett.

A templom alaprajzi elrendezése és a megtalált faragványok kétségtelenné teszik annak középkori eredetét. Pontosabb datálást a nyugati kapu kiképzése tesz lehetővé, eszerint keletkezése a XV. század végére tehető. Régészeti feltárás és falkutatás nélkül sem az egykori torony problémáját, sem az alaprajzi rendellenességeket nem tudjuk megmagyarázni. A rendelkezésünkre álló adatokból azonban tudjuk azt, hogy a középkor végi templom támpillérsoros és bordás boltozatú volt. Az ajtó és a karzat 1639-es évszámai nagyobb asztalosmunkára, esetleg javításra mutatnak. A mennyezet deszkáit a földrengés után adták el. Feltételezzük, hogy a szentélyboltozat, amely 1642-ben még épen állott, 1802-ben pusztult el, amikor a padokat is összetörhette, azért volt szükség újakra. Ugyanígy a diadalív lebontása tehetette szükségessé az új szószék építését is.

Irodalom

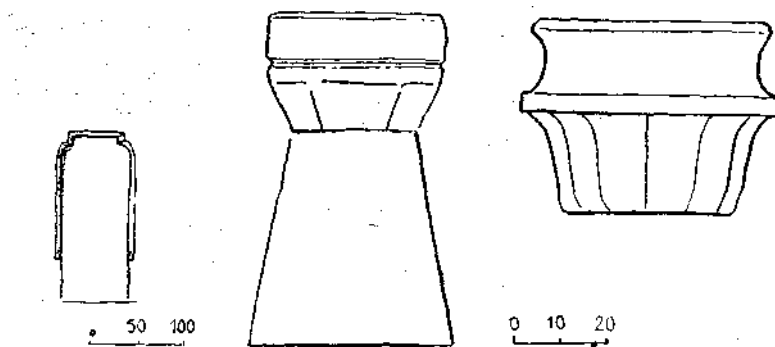
Orbán I. 182. — Benczédi 1884. 90. — Koncz József: *A musnai orthodoxus és unitárius atyafiak tuskodása a XVII. században*. KerMagv 1884. 34. — Gerecse II. 948. — Kelemen Lajos: *Újabb adattár a vargyasi Daniel család történetéhez*. Kv. 1913. 32. — Kelemen 1922. 168—180. — Ferenczi Sándor: *Az énlakai rovásírásos felirat*. Kv. 1936. — Nagy Lajos: *Templombajjárás*. RefSz 1938. 566. — Juhász 1947. 32, 41, 43, 44, 53, 74, 99, 135. — Darkó 1953. 206. — Vătăşianu 1959. 86. — Dávid 1966. 164—166. — Dávid 1969². 544, 546. — Greceanu 1970. 285. — Ferenczi Géza: *Kiegészítések az énlaki rovásírásos felirat megfejtéséhez és Muzsnai Dakó György tevékenységéhez*. KerMagv 1971. 4. sz.; 1972. 1. sz. — Ua.: *Emlékkönyv* 1974. 271—281. — Bustya 1972. 295—299. — Miklós László—Bán Péter: *Székelymuzsna*. Hargita 1973. dec. 16. — Ferenczi 1978. 950—951.

SZÉKELYPÁLFALVA

Gótikus faragványok a római katolikus templomban

Pálfalva római katolikus temploma a falu közötti dombon emelkedik, észak-déli tájolással. Torony—hajó—szentély térfűzésű, a hajónál keskenyebb szentélyhez a nyugati oldalon sekrestye csatlakozik. A templom szentélyében a keleti falban egy késő gótikus szemöldökgyámos, élszedett kő ajtókeretet láthatunk egy vakfülke kereteként. Felső részét fával egészítették ki, de az eredeti szemöldökkő egy darabja más kváderkövekkel együtt a templom mellett hever. A sekrestye külső bejárata mellett helyezték el egy *gótikus keresztelőmedence* 12 szögű felső részét. Formája a gótikus gyámkövekéhez hasonló. A hajó torony alatti bejárata mellett kő *szenteltvíztartó* áll. Hengerded medencerészen kis bemetszés fut körbe, alsó része hatszögű. Négyyszögű, lefelé szélesedő talpa nem egyidős vele és nem hozzá illő, alja töredezett. A faragványok anyaga a környéken nagy mennyiségben fellelhető andezit.

E gótikus maradványok eredetileg egy korábbi templomhoz tartoztak, amely egyházi hagyomány szerint a falu végén, a Firtosváraljára és a firtoshegyi kápolnához vezető út mellett, a temető alsó részén állott.

299. A hajdani sekrestyeajtó kerete

300. Szenteltvíztartó

301. Keresztelőmedence

Énlaka templomával egyszerre pusztították el a tatárok 1661-ben. Először ott építették újjá, majd később a falu között új templomot építettek.

Okleveles adatok szerint Pálfalva a középkorban nem volt önálló plébánia, bár első említése és az 1455—62 között Firtosváraljával, az akkor még Besenyőfalvának nevezett szomszéd faluval folytatott határpere (SzOkl I. 169, 177., III. 72., VIII. 98.) a falu korai kialakulását mutatja. Jelentősége jóval nagyobb volt, amíg Udvarhely felől a Sóvidékre itt vezetett át az út.

Szent Mihály tiszteletére szentelt plébániája 1775-től történt önállósulásáig Korondhoz tartozott (Schem 1882. 186.).

Irodalom

Orbán I. 106, 107. — Schem 1882. 186. — Dávid 1969². 546.

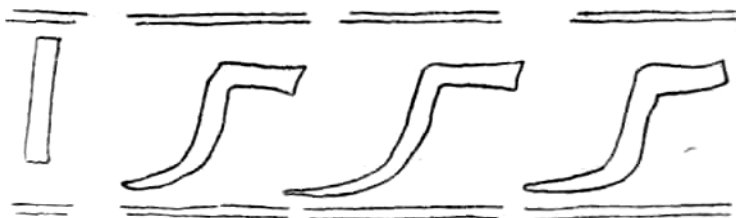
SZÉKELYSZÁLDOBOS

Református templom, kápolna-maradvány

Középkori templomépítésnek nem maradt itt látható nyoma, bár a falu már szerepel a pápai tizedjegyzékben. 1333-ban: „Joseph sacerdos de Zaldubus solvit II. banales” (MonVat I. 115.). A reformáció után Erdővidék egyházai között 1710-ben történt önállósulásáig Bardóc filiája (Benkő 1770).

Mai református temploma a falu északi szélében áll. Középkori formákat nem őriz. Sokszögzáródású apszisa északkeletre tájolt és támpillérsoros, oldalfalai is nem középkori formát mutató támokkal tagoltak, délnyugati homlokzata előtt külön áll az 1838. évi földrengésben megromlódott és 1853-ban újjáépített torony (EgyhLvt.). Első adatunk a már meglévő templom javításáról emlékezik meg: „A száldobosi Templomot is szépen renováltatta volt A. 1756. Mlgs. L. B. idősebb Daniel István Fő Király Biró Urak és néhai Nagyságos Asszony Petri Polixéna az Ur Hiv Párja.” (Benkő 1770.) Ezzel az építéssel lehet egyidős a mai szószékkorona, felirata szerint: RENOVATA IN ANNO 1825.

A templom kisebbik *harangja* 1555-ös évszámú. Bár ez támpont lehetne a templomra vonatkozóan is, a hagyomány szerint azt a XVII. században elpusztult Dobó és Volál Száldobosra települő lakói hozták magukkal (Kisgyörgy 1973. 84.).

302. A harang évszáma: 1555

303. Díszítés a harangon

Az ötvenes években Székely Zoltán múzeumigazgató a református templomtól nem messze egy *négykaréjos kápolna* alapjait ismerte fel a felszínre kirajzolódva. A kápolna emlékét a helynévadás is megőrizte: hozzá közel fekszik a „Kápolnára menő” kaszáló. Feltárása önmagáért, de az udvarhelyi Jézus-kápolnával való analógiájáért is szükséges volna.

Irodalom

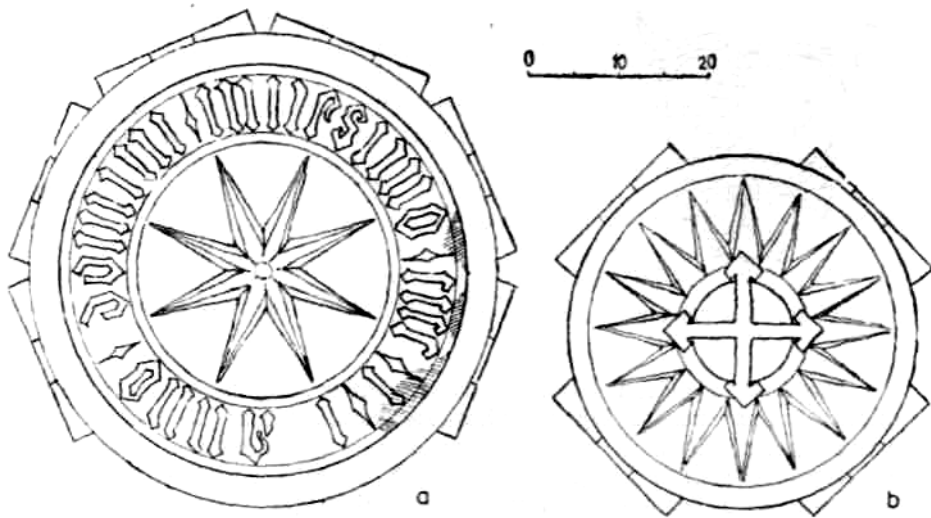
Benkő 1770. — Debreczeni 1932. 173—179. — Kováts 1942. II. 645. — Juhász 1947. 11, 13, 52, 143. — Darkó 1953. 207. — Tombor 1968. 189. — Dávid 1969². 544. — Dávid László: *Két templom a dobói pusztán*. MTÜk 1970. máj. 9. — Kisgyörgy 1973. 84. — Székely 1974. 67.

SZÉKELYSZENTERZSÉBET

Eőssi András, majd Péchi Simon udvarháza

Az Eőssi család a XV. században tűnik fel Szenterzsébeten. Az 1397-ben még Doboka megyében birtokló Eőssi János (ZsOkl I. 557.) utódja, Ladislaus Eusij de Zentersebeth 1467. november 3-án a Vizaknai Miklós fehéregyházi birtokait Ernsth Jánosnak juttató királyi rendelet végrehajtója (Ub 85.). Ugyanitt Ladislaus Ewsy de Hydeghkwth mint a segesvári domonkosok képviselője szerepel. Bár a család szenterzsébeti udvarházáról csak 1598-ban, Péchi Simonnak adományozásakor hallunk, bizonyos, hogy az Eőssi családnak ittléte óta volt udvarháza. Péchi Simon az 1598-ban szenterzsébeti Eőssi András birtokaira Báthori Zsigmondtól kapott adománylevelét 1602-ben, majd 1606-ban is megerősíteti, s az utóbbi említi, hogy ez magába foglalja „a Szenterzsébeten levő egész birtokrészeket az ottan, a falu alsó szélén levő udvarházzal és Eőssi András-féle telekkel, mely most is az övé” (Bocskai István Liber Regius I. 2—3.; idézi Jakab 1901. 318.). Építkezéseikről adataink nincsenek.

A birtok tulajdonosa 1650 körül Gyulai Ferenc, ő egyben az egyház patrónusa is; 1724-ben a család a templomba temetkezik. Orbán Balázs a Péchi-udvarházat a falu templom alatti részére feltételezi, ugyanő említi, hogy az akkor ott birtokos Kemény család elődei, a régi kúriát lebontatván, a falu déli végén építkeztek (Orbán I. 154.).

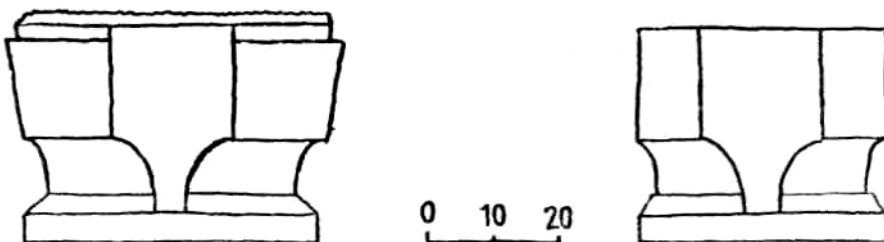

304. Évszámos boltzárókő: 1402 (vagy 1451); csonkulását a besötétített mező jelzi (a); a kisebb boltzárókő (b)

Református templom

Szenterzsébet tornyos temploma a falu keleti szélében, kiemelkedő helyen áll. Ugyanitt állott 1870-ig elődje, a középkori templom is. A mai épület keleti részében, a padlózat alatt még megvan a régi templomból maradt kripta. De megmaradt a hajdani templom számunkra igen fontos két darabja: *a szentély két boltzáró köve, az egyik 1402-es évszámmal.*

A nagyobbik, évszámos zárókő a szentély sokszögzáródású boltszakaszának bordáit fogta össze, oldalán hat, egyszer vályúzott ékborda indítása látszik. A zárókövet nyolcágú csillag díszíti, peremén minuszkulás felirattal: ANNO · DOMINI · MILESIMO · C · C · C · C · I · I · (1402). A zárókő épp az utolsó számjegynél csonkult, így lehetővé teszi egy 1451-es olvasat (Benkő Elek) feltételezését is. A szentély téglalap alakú boltszakaszának záróköve kisebb, négy bordaindítással. Pereme sima, felületét 16 ágú csillag tölti ki, közepén körbe írt kereszttel. A két zárókövet ma a szószék alatt őrzik.

305. A két boltzárókő oldalnézetben

Orbán Balázs még járt Szentersébet régi templomában. Akkor a szentélyboltozat épen állott, a zárókövek a helyükön voltak. Szükszavú leírásából néhány dolgot azért megtudhatunk: „E templomnak csak szentélye van meg eredeti alakjában, két keskeny metszetű, halhólyag ékítményes ablaka csúcsíves, a harmadik át van alakítva, és így átalakuláson ment át a hajó többi ablaka is, hol csak a két elcsapott háromkaréjívű ajtó maradt meg eredeti alakjában, ez oldalajtó is egy később épülhetett elő-pitvarhoz mozdíttatott ki.” (Orbán I. 154.) A leírt részletekből ma a záróköveken kívül csak az egyik szemöldökgyámos bejárat megcsonkított ajtószárnya van meg, 1764-es évszámmal.

Székelyszentersébet legelső templomának védőszentjéről kapta nevét. Középkori plébániáját először a pápai tizedjegyzék említi. 1333-ban: „Nycolaus sacerdos de villa Sancte Elyzabeth solvit III. banales”, 1334-ben: „sacerdos de Sancto Elyzabeth solvit II. banales antiquos” (Mon-Vat I. 115, 133.). A gótikus szentélyt 1402-ben építették, az Udvarhelyszéken a XV. században szinte hihetetlen mértékben fellendülő szentélyépítések nyitányaként. Biztonsággal egykorúnak tarthatjuk a két „keskeny metszetű, halhólyag ékítményes” szentélyablakot is. Az Orbán korára már átalakított hajó a két szemöldökgyámos ajtókerettel a szentélynél későbbinek tűnik. A század közepétől számolhatunk az Eőssi család patrónusi támogatásával az építkezésekben és a templom felszerelésében.

A szentersébeti évszamos zárókő és bordaprofilja támpontot adhat a környék hasonló emlékeinek datálásához. Egyelőre azonban csak az Alsóboldogfalva unitárius templomában őrzött két azonos méretű boltzárókövet hozhatjuk fel analógiaként.

A falu középkor végi társadalmáról, népességéről néhány adat tájékoztat. 1567-ben 35 szabad székely porta kerül számbavételre (SzOkl II. 219.), 1576-ban Moré Gábor özvegye négy, Eőssi András hat jobbágyporta után fizeti az ötvendénáros adót (SzOkl IV. 38.). Ebben az időben érintette a reformáció Szentersébet közösségét is, ahol a református, az unitárius közösség egyformán magának igényli a templomot és erős a Péchi Simon által alapított szombatos közösség is. Egy fejedelmi bizottság a többségi elvet érvényesítve „az Ecclesiát, templomot és Parochiát” 1639-ben a reformátusoknak adja át (Koncz 1882². 217.).

Az esperesi vizitáció 1660 táján veszi először leltárba a templomot, berendezését és az épület fenntartására szolgáló jövedelmeket, később is szigorúan felügyelve az egyházi javakra és azok számontartására (Liber Eccl. Udv. 1644. 165—166.). 1724. január 14-én így határoz: „A székek dolgában az 1718-i rendeléshez szabják magukat [...] mert a templom Isten háza és ott az örökség az Istené, nem falubéli ház vagy örökség után jár.” „Gyulai Ur Ö Ngs temettetése, alkalmatosságával a Férfi Székek közül vagy kettő kivágattatván [...] minden iffiu legény a karba járjon. [...] a büntetésbeli proventus fordittassék Templom szükségire, szépítésire.” (Liber Eccl. 1715. 217.) Egy 1744-ben feljegyzett 25 forintos bevételhez később hozzátették: „Harangra s Templom építésére elkölt.” (Uo. 181.)

A középkori templomhoz 1784—1785-ben építették a ma is álló tornyot. A két évből való megyebírói számadások között több tétel vonatkozik „az ujj kő Torony építésére.” (Szent Erzsébeti Reformáta Ecclesiának

Libellusa. 1746. EgyhLvt. I. 7.) A torony, húsz évvel ezelőtt elválva a templomtól, veszedelmesen megdőlt. Falusi pallérok 1962 körül a templom felőli oldalon a fundamentuma alá ástak, s a torony a saját súlyától 80 cm süllyedéssel helyreállott.

A templom romladozó állapotáról már 1802-ben szó esik. „A Sz. Erzsébeti Reff.Sz.Ecclesia Temploma kő falai Hasadozásának főbb okának találván a Czinteremben való temetkezést, a tellyes Eccla megegyezéséből határozta, hogy ennek utánna Senki is a Czinteremben ne temetkezessék.” (Uo.) 1867. január 16-án a presbitérium új templom építését határozza el, „látván, hogy templomunk nemsokára romba dől” (Presb-Jkv I/11. EgyhLvt.). 1870-ben „a templom bontását multhatatlanul megkezdik Martius 7-én. Mikoris helybeli lelkész Atyánkfia [...] harangoztat és egy imával vesz bucsut a századok óta fennálló s a buzgó hiveknek imádkozásra helyet adó ősi templomtól. [...] Mindkét munkavezető szoroson köteleztetik a bontás alkalmával felügyelni az ott levő anyagok épeni elszedésére.” (Presb. határozat 1870. február 27-ről. Uo.) Az új templomot 1872-ben fejezték be. 1876-ból még van egy, a régi templomot érintő határozat: „A templom és kerítésben és mellette lévő kövek eladását indítványozta elnök aa. mivel ugyis naponta apad és nem lehet használni.” (Uo.)

A székelykeresztúri múzeum egy középkor végi *sírkövet* őriz Szent-erzsébetről, mely a falu határában, szántás közben került elő. Egy természetes, görgeteg homokkő piskóta alakját és felszínének domborulatát használta fel készítője egy bajuszos arc ábrázolására. A fej fölött kis késő gótikus pajzs, az arc alatt kereszt van kifaragva. Hasonló, de sematikusabban ábrázolt arcokat a késő gótikus gyámköveken találunk, ugyancsak onnan ismerős a kis címerpajzs is.

Irodalom

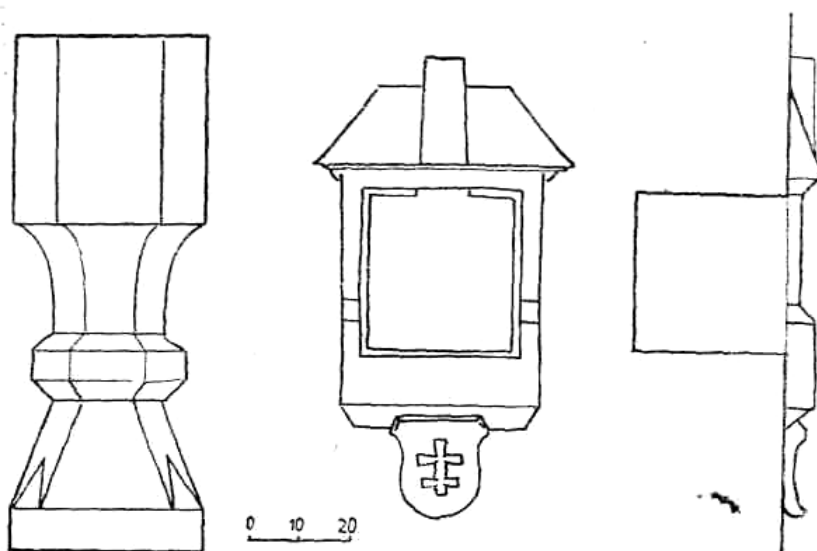
Orbán I. 183. — Borbáth Lajos: *Beszámoló Szent-erzsébet ref. egyház utolsó tíz évéről, templomépitéséről. 1870—1873.* ProtKözl 1874. 79—80. — Fabritius 1875. 84, 85. — Koncz 1882². 107, 217. — Huszka 1833. 33. kk. — Jakab 1901. 318. — Debreczeni 1936. 161—169. — Kereszturi 1939. 108. — Entz 1943¹. 226. — Juhász 1947. 11, 41, 43, 44, 53, 134, 136, 137. — Vătăşianu 1959. 244. — Dávid 1966. 166—168. — Dávid 1969². 545. — Székely 1974. 65.

SZÉKELYSZENTKIRÁLY

Római katolikus templom, gótikus faragványok

A templom a falu közepén, két utca közt emelkedő dombocskán áll, kelet—nyugati tájolásban. A késő barokk és klasszicista stíluselemeket hordozó épület tornyának nyugati falán építési dátum áll: 1796—1799. A toronyaljából fa csigalépcső vezet a nyugati karzatra és a toronyba. Mind a hajót, mind a sokszögzáródású szentélyt kívül-belül lizénák tagolják; a belső teret késői, kosáriréses, hevederekkel osztott lapos boltzat fedi. A szentély északi falához sekrestye csatlakozik.

A sekrestyében — a keleti falban — esetleg másodlagosan elhelyezett, késő gótikus és reneszánsz elemekkel díszített *szentségtartó fülke* található. A fülkét a falsíkból kiemelkedő tagozat kereteli; felső részét

306. Keresztelőmedence

307. Szentségtartó fülke

oromzat koronázza, alsó keretére rézsús állású címerpajzs támaszkodik, rajta domborúan faragott kettős kereszt, a templom védőszentjének, Szent István királynak attribútuma. Ezt a kőfaragványt épülő vagy készen lévő szentélyhez, illetve sekrestyéhez készíthették a XV—XVI. század fordulóján.

A templomban egy gótikus, XV. századi *kő keresztelőmedencét* is őriznek. Formája kehely alakú, nyolcszögű felső résszel és ennek megfelelő szárral, mely sarokprizmák közvetítésével támaszkodik a négy-szögű talpra. Egyik lapján festett felszentelési kereszt nyoma látszik, egyéb díszítés nincs rajta. Vidékünkön Lövétén és Fenyéden találunk hasonló darabokat.

A templom és a falu ugyanannak a védőszentnek nevét viseli. Ez pedig azt jelzi, hogy itt a település és egyháza egyidőben alakult. Azt viszont csak falkutatással lehetne eldönteni, hogy a jelenlegi templom őriz-e a falaiban régebbi, esetleg még középkori részleteket. Szentkirály első okleveles előfordulása későre esik: 1566-ban négy személyt vesznek számba innen a lustrán (SzOkl II. 203.), az 1567-es adóösszeírásban 14 porta szerepel (uo. II. 220.). 1606. január 6-án az udvarhelyi református zsinati végzés kimondja, hogy Szentkirálynak és Oroszhegynek közös papja legyen, aki „in Mater Ecclesia Szent Király, altero autem in Filia Oroszhegy” szolgáljon (Veszely 1860. I. 340). E falvak nemsokára visszatértek a katolikus hitre, s azt követően mindkettő önálló egyházként szerepel. A régi templom részleges pusztulását az 1784-es vizitáció jegyezte fel: „Szentkirály régi alapítású egyház. Múltja ismeretlen, mert parókiája, templomának fedele és felső része a tatárok által rájuk vetett tűzben elégték.” (Decret. Vizit. 1784. nr. 815. Idézi Schem 1882. 189. és

Jakab 1901. 204.) A tatárpusztítás ideje nincs év szerint feljegyezve, de csak 1661-ben történhetett. Így a templom újjáépítésekor a régi — a kőfaragványok tanúsága szerint késő gótikus építésű — templomnak még lehettek fennmaradt részletei. Az új templomról való feljegyzés: „Primum lapidem aedificandae novae ecclesiae a. 1796 Franciscus Török de Kadicsfalva posuit.” (Schem uo.).

Irodalom

Veszely 1860. I. 340. — Orbán I. 64. — Schem 1882. 189. — Jakab 1901. 204. — Juhász 1947. 46, 57.

SZÉKELYSZENTMIHÁLY

Unitárius templom

A Nyikó menti község alsó végében, az országút és a Nyikó között álló, 1841—1850 között épült unitárius templom egy korábbi, középkori templom helyén áll. Építéséhez felhasználták a régi templom anyagát, amelyben feliratos római kövek is voltak.

A mai templom torony alatti bejáratát kétoldalt feliratos római oltárkő szegélyezi, mindkettő a IV. hispániai légió kötelékében az énlaki katonai táborban állomásozó tiszt fogadalmi oltára. A templomfal lábazati részében több helyen is, ahol a vakolat lemállott, hasonló kváderkövek tűnnek elő, de csak e kettő fordul feliratával kifelé.

A régi templom gótikus voltáról egy püspöki vizitációs jegyzőkönyv tájékoztat 1789-ből, amely szerint „Ezen fundusnak közepébe Cserefa tserép fedél alatt vagyon egy Tizenöt kő Lábakkal megerősített Kő Templom, az egyik végiben Sendely fedél alatt épült Kő Toronnyal együtt. [...] Nap keletről való része ezen irt Templomnak bol: hajtásos, a Nyugatról való p[edi]g szép virágokkal ékesítve mennyezetes, mellyk közepén ilyen írás olvastatik: AZ EGYETLEN EGY ISTENNEK ÉS SZ. FIÁNAK A JÉZUS KRISZTUS TISZTELETÉRE ÉPÍTETT EZ A MENNYEZET A SZ. MIHÁLYI MÁTER ÉS FILIALIS ECCLESIA KÖLTSÉGÉVEL T. TARTSAFALVI SIGMUND CURATOR LÉVÉN 1778. Két végin is a Templomnak vagynak két Chorusok az egyik Kőből két kő lábakon, a más Deszkából festékesen négy fa lábokra építettek lévén, ennek közepén ezen írás: SOLT. 149 VS. 1. ÉNEKELLYETEK AZ URK. UJJ ÉNEKET AZ Ő DITSÉRETI ZENGJEN AZ Ő SZENTEINEK GYÜLEKEZETÉBE 1778. Olvastatik ezen Kar felett lévő Templom oldaláb[an] egy részén festett virágok közé helyeztetett ilyen írás is: HIC JACET MICHAEL TARTSAFALVI FILIIS G. D. ALBERTI TARTSAFALVI DEPICTUM A GEOR. PAPOLTZI, M. EJUS Q. LOCI A.D. 1 6 3 6. A Templom közepe táján levő Arcus mellett vagyon kőből épített Prédikáló Szék.” (UnitPüspVizit 1788. 671—672.) Ugyanezen jegyzőkönyvben olvashatunk a leltárba vett javakról is, ezek közül az az ezüstpohár, amelynek „szárán vagyon egy ezüst négy szegre ki metszett virágokkal való ékesség” (uo. 677.), egy rotuluszos gótikus kehely lehet. A harangok közül a nagyobbik középkori. A kisebbiket a Szentmihályhoz tartozó filiákat felsoroló felirata teszi jelentőssé: „Vagyon egy Nagy Harang, mellyen semmi Superscriptio nintsen,

hanem valami Madarak és Vad állat képei a virágzás közti öntetve látatnak. Más kisebb, mellyen ilyen írás vagyon: OPERA UNITARIO-RUM FUSA EST SZENT MIHÁLY, BENCED, KOBATFALVA, KADATS ANNO DN. 1711.” (Uo. 679.)

A fenti leírásból egy gótikus, keletelt, támpilléres torony—hajó—szentélyből álló templom áll előttünk, a hajóban nyugati kőkarzattal, diadalívvel, a szentélyben boltozattal. Az egyház előjárósága gondosan felügyelt a bontásra, s a megtalált hét feliratos római kőről 1842. június 4-én részletes jelentést küldött a püspökségnek (UnitPüspLvt. Közölte Russu 1957. 539—541.). A jelentés három szempontból figyelemre méltó.

Kiegészítő adatokat tartalmaz a régi templomra vonatkozóan, de ezek jóval szegényesebbek, mint amit várhatnánk. A mai bejárat déli oldalán levő feliratos kő eredetileg a déli kapuzat nyugati oldalába volt beépítve, a 6-os számmal jelzett kő egy nagy „szeglet kő” fölött volt elhelyezve (Russu, *i.m.* 536, 538.) „[...] a talált kövek mind a templom fundamentumába hosszan lefektetve találtattak [...], a templom faloldala olajas enyves festékekkel belőlről behuzva — oda sok állatok, emberek valának rajzolva — mely szép munkát még annyi idő sem vala képes megsemmisíteni — ugy a toronyfedél alatti felső része sötétes égszínre festve virágosan — kivált az északi oldalán minden idő daczártais, tisztán egész a lebontásig mutatkozott — mindezek felhozatala a régiségek buvárainak gondolkozásra anyagul szolgálhatnak.” (Uo. 540.)

A jelentés arról tudósít továbbá, hogy az új templom helyét 1841-ben már kijelölték, alapkövét letették és a régi templom tornyát lebontották. 1842-ben kezdték bontani a régit és építeni az újat. Az új alapok körülfojták a régi templomot. Az építkezést 1850-ben fejezték be.

A jelentésből kitűnik végül, hogy „az ujj idő szellemével haladni kívánván” határozták el az új templom felépítését, „és pedig a jelen század izlésével”, a szándékot tehát a változó korizlés vezérelte. Annyi középkori templomunk nyomtalan vagy majdnem maradványok nélküli eltűnésének oka, hogy lebontóik a kövek nyelvén nem értve, csak korabeli dátumos feliratokat kerestek: „Mindenki, T. Pap, mester, ekklésia előjáróság feszes figyelemmel kísérok a hivek munkálatját — tsak nem minden nagyobb s úgyszólván formás kő alatt, a várakozásnak megfelelőleg reménylenénk oly adat birtokába juthatni, mely ezen ó templomnak egykori építő mesterét s építetőit — az év feljegyzésével előtűntetné — mind hiába — ujságvágyunk nem elégítették ki.” (Uo. 540.) S bár dicséretesen megmentették a római oltárkövek feliratait, a középkori faragványokat a falakba építették.

A középkori templom gótikus stílusa idézett adatainkból bizonyítható. Ennél korábbi templomot sejtet azonban a védőszentből származó falunév, valamint a plébánia előfordulása a pápai tizedjegyzékben: 1333-ban: „Marcus sacerdos de Sancto Michaele solvit VI. banales. Item Paulus sacerdos de villa Sancti Michaelis solvit XXIII. denarios.” (MonVat I. 116.) 1334-ben „Item Mark sacerdos solvit III. banales antiquos” (uo. 132.). Az 1333-ban előforduló Szentmihály és Szentmihályfalva vagy két külön község, amelyekből ma már csak egyik azonosítható a mai faluval, vagy előttünk ismeretlen okból abban az évben két pap fizetett tizedet a faluból.

Az 1842-ben lebontott régi templom középkor végi és azutáni sorsa a faluközösség, egy abból kiemelkedett család és a szomszédos filiák népe áldozatosságához kapcsolódik. Már 1462-ben feltűnik az a Tarcsafalvi család (SzOkl VIII. 98.), amelyből Tarchafalwi Marton Deak és Pál 1566-ban Szentmihályról írják magukat (SzOkl II. 194, 202.). Albert *udvarházat* és jobbágytelkeket bír Szentmihályon és Malomfalván 1584-ben (Liber Regius Sig. Báthori. 161. Említi Jakab 1901. 330.). Az ő fiáról szól 1636-ban egy festett szentélyfelirat. Hasonlóan jelentős lehetett a Szentmihályi Geréb család: Szentmihályi György özvegye 1497-ben egy birtokcsere kapcsán szerepel (SzOkl VIII. 176.), Szentmihályi Geréb Jánost a főnépek között vették számba 1566-ban, ugyanakkor Miklós 25 jobbágytelket kap a faluban (SzOkl II. 194, 209.). A falu társadalmi összetételéhez a XVI. század második felében 4 feljegyzett lófő (1566-ból, SzOkl II. 202.), tíz szabad székely porta (1567-ből, SzOkl II. 219.) is hozzátartozik.

Nincs adatunk arról, hogy a középkorban milyen faluk tartoztak Szentmihály plébániájához, de valószínűnek tartjuk, hogy az oklevelekben 1460-tól szereplő Kecset, az 1480 körül említett Bencéd és az 1462-ben felbukkanó Kobátfalva már akkor közös plébániát alkotott vele s építkezéseiben már a középkorban is részt vállalt.

Irodalom

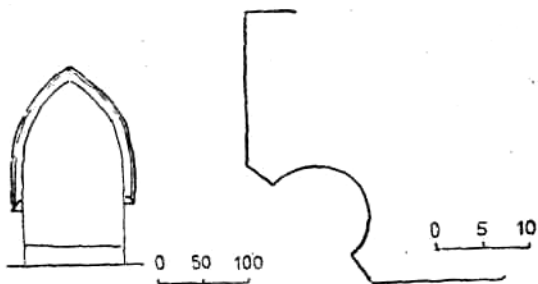
Orbán I. 107. — Jakab 1901. 330. — Kereszturi 1939. 115. — Juhász 1947. 11. — Russu 1957. 539—541. — Négyszáz év (képtáblákon).

SZÉKELYSZENTMIKLÓS

Unitárius templom

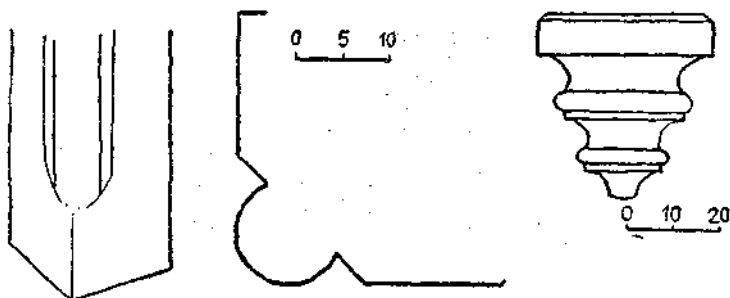
A Nyikó mellékvölgyében fekvő kis falu közepén áll az unitárius templom. Felfelé keskenyedő magas tornyához keleti oldalon egyhajó-templomtér csatlakozik, amelyet kelet felé sokszögzáródású szentélyrész zár le. Egyszínű kazettás mennyezetén felirat olvasható: AZ 1862 ÉV-BE: KÉSZULT: AZ EKKLÉ[SI]A KÖZKÖL[TSÉGÉN]. A templom torony alatti nyugati bejáratát *csúcsíves nyílású*, hornyolt profilú kőkeret szegélyezi. Küszöbköve szintén faragott kő, vastag hengertag profillal. Eredetileg egy másik kapunak volt a kerete. A hornyolt keret és a hengertagos darab profilméretei egyezőek. A templom déli portikusának oldalfalába egy fordított kúp alakú, tagozott *gyámkő* van beépítve, s egy ugyanilyen késő gótikus gyámkő található a parókia kertjében is. A toronyfalba vezető lépcsőfeljárónál két darab, mindkét sarkán élszedett, faragott kváderkő van beépítve.

Az új templomba beépített gótikus faragványok egy korábbi templomból valók. Ennek helyét pontosan, formáját megközelítő pontossággal ismerjük. A középkori templom a falu nyugati felében, a parókia kertjének egy kiemelkedőbb részén állott, körülötte temető terület el. A helyszínen látszik, hogy alapfalai a lebontás után a földben maradtak, tájolása kelet—nyugati irányú volt. Egy 1732-ből való vizitációs feljegyzésből romlott állapotáról hallunk: „Az Szentmiklósi nagy templom majd elpusztul.” (GenerVizit 1715. idézi Kelemen 1922. 179.) Részletes

308. Gótikus kapu az új templom bejáratánál

leírás maradt a templomról a lebontása előtti időből. Az 1789. május 29-i egyházvizsgálat jegyzőkönyvében ezeket olvassuk: „[...] mint hogy a Templomot olly romladozva s félelmes állapotba találá, melly keserves consequentiákat nyári tempestásoknak idején hamar okozhatna, tehát a Templomnak minden haladék nélkül való megépítésére szükséges előre való készüléteket committálá a Visitatio az Ecclának. [...] Vagyon egy Fundus a Falunak Kede felől való végiben a Falun küjel, Templom Mezeje nevezetü helyen [...] vagyon pedig rajta egy megromlott és meg-hasadozott kő Templom, tiz meg romladozott kő lábakkal megtámasztva, de mind a Templom, mind a Kő Lábak dőlő félben vagynak, a Templom Sendellyel fedetett, egy bejáró ajtaja vagyon, mellyis régi meg hasadozott, sorka zárja fa; Vagyon négy Ablakja, háрма nagy és Fa rostélyos, a negyedik tsak kitsin, a Nap nyugot felől való végiben, mellynek sem Ablakja, sem rostélyya nintsen. Mennyezete egészen mind a Férfiak, mind az Asszonyok felett virágosan festett és Párkányos, a Férfiak felett a Mennyezeten vagyon Illyen Irás: HOC OPUS AEDIFICATUM EST IN HONOREM UNIUS VERI DEI ET FILII EJUS JESU CHRISTI SUMPTIBUS GENEROSI DNI SIGISMUNDI PALFFI DE GAGY ANNO DOMINI 1 6 9 1 PER R. DANIELEM D. MUSNAI. [...] Hátul a Férfiakon a Templom végib. a kő falon belül a templomb. vagyon illyen irás: HOC TEMPLUM RENOVATUM EST IN HONOREM

309. Kapuzattöredék az új templomban

310. Gyámkő a régi templomból

UNIUS VERI DEI ET FILIJ EJUS JESU CHRISTI TEMPORE CURATORIS DOMINI DANIELIS SZT ANNAI AO DNI 1 7 6 3. [Folytatása bibliai idézet] A Prédikáló Szék kőből való [...] külön, a Templomtól Nap nyugotra mint egy husz lépésnyire egy kőből való, a négy szegletin 4 kő lábakkal erősített, két contignatios szarvazatu sendellyel fedett Torony. A két oldalán bolthajtásos bé járó nagy Ajtó helyly.” (UnitPüspVizit 1789. 711—713.)

A már lebontott templom maradványait Orbán Balázs is megvizsgálta: „[...] a dombtetőn csak felületes vizsgálatra is felismerhetni az apátsági templom alapfalait, melyek egy 36 lépés hosszú és köríves apsisú, tehát román ízlésű templomra engednek következtetni; látszanak a templomot körülvevő védfalaknak is alapfalai, és a szomszéd kertekben mindenütt épületnyomok, melyek az apátsági residentia homályos maradványai.” (Orbán I. 117.) Ő Benkő *Milcoviája* és helyi egyházi feljegyzések hagyományanyaga alapján tartja e maradványokat egy apátsági templom romjainak. A hajdani templom nagy mérete valóban feltűnő, teljes hosszúsága a bögözivel egyező. Pedig adatainkból a népesség kicsiny számára következtethetünk a XIV. századtól kezdve, amikor is Szentmiklós plébániáját először említik: „[...] sacerdos de Sancto Nicolao solvit II. banales” (MonVat I. 133. — 1334. évi tizedjegyzék). Az 1566-os lófő-összeírásban csak egy személy szerepel (SzOkl II. 205.). 1567-ben négy kaput vesznek számba (SzOkl II. 219.), 1576-ban Johannes Literati 11 jobbágyporta után fizeti az ötvendénáros adót (SzOkl IV. 39.). A szomszéd faluk tartozhattak egykor Szentmiklós plébániájához, ezek közül Kis- és Nagykedének nincs középkori temploma, Medesér és Tordátfalva a XV. században, Siménfalva a XVI. században rendelkezik már saját templommal.

Ha a régi templomra vonatkozó adatokat összegezzük, két középkori építkezést különíthetünk el, amit két későbbi javítás részben módosított. A megmaradt csúcsíves ajtókeret és a másik, hengertagos töredék analógiáit átmeneti korú templomainknál találjuk meg. Közel azonos méretűek Szentlászló, Olasztelek, Patakfalva kapuzattöredékei, Rugonfalva, Oklánd, Felsőboldogfalva félköríves ajtókeretei. Ezek alapján, Szentmiklós félköríves záródású szentélyét is figyelembe véve, az első építkezést a XIII—XIV. század fordulójáról keltezhetjük. A gyámkövek, támpillérek a hajó boltozott voltát bizonyítják, ami a XV. század második felére tehető átépítésről tanúskodik. Talán a második építkezés-kor készült a négy saroktámmal épített, szabadon álló torony is. Az építkezések korát és egymáshoz való viszonyát a maradványok feltáráásával lehetne pontosan tisztázni.

Az 1789. évi egyházvizsgálat idején már festett kazettás mennyezet fedti a diadalívvel tagolt hajót és szentélyt; az 1691-es készítési évszám biztonsággal csak a szentély mennyezetére vonatkoztatható. Az 1732-ben már rossz állapotban lévő templomot a szentély belső faláról lemásolt felirat szerint 1763-ban javították, de 1789-ben ismét komoly javításra szorult, ami ha meg is történt, a középkori templomnak már csak néhány évtizedre biztosította fennmaradását.

Irodalom

Orbán I. 117. — Gerecze II. 950. — Kelemen 1922. 179. — Dávid 1969². 545.

SZÉKELYSZENTTAMÁS

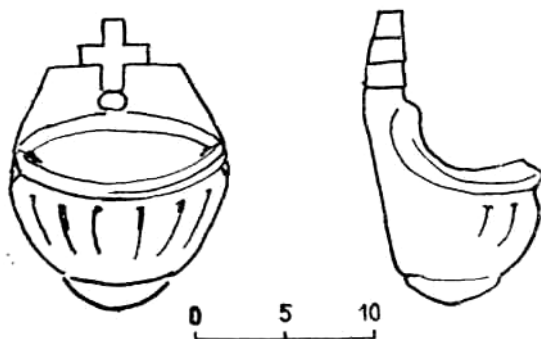
Római katolikus templom

Szenttamás plébániája már az 1333. és 1334. évi pápai tizedjegyzékben szerepel — udvarhelyszéki viszonylatban az átlagosnál magasabb tizeddel („Sacerdos de Sancto Thoma solvit VI. banales. Petrus Sacerdos de Sancto Thoma solvit IIII antiquos banales.” MonVat 115, 132.). A falunév is korai, így méltón feltételezhetjük egy hajdani középkori templom létét. A mai templom a falu délnyugati, legkiemelkedőbb pontján, kőfallal kerített dombtetőn áll. 1820—1822 között épült klasszicista stílusban, hajó—torony—szentély hármastagolással. Elődjének semmi látható nyomát nem őrizte meg, viszont a torony előtti részen a kőkerítés kapujáig és azon kívül is egy régebbi épület fundamentum- és omladékkövei alkotják a földfelszínt. A felszínig feljövő kőréteg csakis a régi templom helyét jelölheti.

A mai templom sekrestyéjében egy kb. 30 cm magasságú, szabályosan nyolcszögletűre faragott kőhasáb van, közepén félgömb alakú mélyedéssel; az eredetileg gótikus faragvány ma a füstölőhöz szükséges parázs izzítására szolgál. Néhány évvel ezelőtt, az 1885-ből való oltár javításakor az oltár alól, majdnem a padlószint vonalából egy falra akasztható kő *szenteltvíztartó* került elő a hozzá való nagy vasszeggel együtt. Negyedgömb alakú teste gerezdelt, alján egy domborulattal megnyújtott. Hátlapja magasított, tetején görög kereszt. Emlékanyagunkban egyedülálló formájú középkori kőfaragvány.

Ezek az építkezéssel összefüggésbe nem hozható és nem kormeghatározó darabok a régi templomról nem tájékoztatnak, de bizonyítják létét. Nem sokkal többet árulnak el róla a későbbi adatok és visszaemlékezések sem.

1824-ben, az új templom szentelésekor a püspöki vizitáció mint élő hagyományt jegyzi fel, hogy a templomot 1555 körül Izabella királyné költségén restaurálták; ekkor csatoltak új szentélyt a pogány templom négyszögletes formáját mutató templomépülethez („Circa annum 1555 Regine Isabellae ut fertur sumptibus delubri. paganorum quadrangularem formam referens tenebricosum Templum adjecto Sanctuario restauratum fuit.”), majd a tatárok (bizonyosan 1661-ben) mind a templo-

311. Kő szenteltvíztartó

mot és tornyot, mind a parókiát felégették, a harangokat pedig elvitték (Vizitációs emlékirat 1824. EgyhLvt és Domus Historia Szenttamás, 17.).

A templom fenntartása, javítása — adataink szerint a XVII. században, de valószínű, hogy már korábban is — Szenttamásnak és filiális egyházainak egyaránt kötelessége volt. Fancsal, Tibód, Ülke, Kadicsfalva próbálnak szabadulni e kötelezettségtől, attól kezdve, hogy saját templomaikat megépítik. Így 1614-ben „praedicator tartás és a Szent Tamási templomnak birodalma felől” pereskednek. Határozat állapítja meg, hogy „a praedikátor tartás és a Szentegyháznak birodalma a maior parst illeti [...] minekutána Gergely pap elköltözött volna, annak előtte a Szentegyháznak koltsát az Actorok közül Tiboldi György kezéhez adta” (Az udvarhelyi plébániai levéltárból közölte Veszely 1860. I. 285.). 1656-ban a szenttamási megyebíró azért perli a kadicsfalviakat, akik a maguk templomához vágták le az anyaegyház erdejét, hogy „a Sz. Tamási templomhoz volt az az erdő legalva” (Veszely, *i.m.* 346.). 1659-ben: „Kadicsfalva Udvarhelyhez akar állani, a Szent Tamási templomra, cinteremre nincs gondja.” (Uo. 348.)

Kadicsfalva 1667-ben vált külön, mai temploma 1780-ból való.

Irodalom

Veszely 1860. I. 283, 285, 346, 348. — Orbán I. 64. — Schem 1882. 190. — Juhász 1947. 11, 31, 39, 134.

SZÉKELYUDVARHELY

Udvarhelyszék központja, Székelyudvarhely — bár jelentősége már a középkorban kétségtelen — csak egyetlen épen maradt középkori építészeti emlékekkel rendelkezik: ez a Jézus-kápolna. Két hajdani emléke: a Budvár és az ún. Csonkavár nagyon átalakult formában maradt ránk. Nyomtalánul eltűntek a várbeli kolostortemplom, a plébániatemplom, Szombatfalva és Bethlenfalva templomai, a Szent Anna és Szent Imre tiszteletére épült kápolnák középkori épületei. Némelyikről van néhány adatunk, másokról a krónikás említések rövid híradásain túl semmi sem tudunk. A város hajdani építészeti emlékeire vonatkozó levéltári, illetve régészeti kutatás még a kezdeteknél tart, de a Budváron, majd a Jézus-kápolnánál végzett ásatások további kutatásra ösztönöznek.

A városra vonatkozó adatok alapján a szék központjához méltó, gazdag középkori építőtevékenységre következtethetünk, s az, amit a város és Udvarhelyszék faluinak megmaradt és felkutatott középkori építészeti emlékeiről tudunk, ezen a téren kiegészíti egymást. Székelyudvarhely történetére vonatkozó adatainkból éppen ezért először azokat vesszük számba, amelyek meghatározóak voltak alakulásában, amelyek a középkori középületek létrejöttét és alakulását befolyásolták és általában az építészet és a társművészetek tevékenységének medret szabtak.

A kezdetekre vonatkozóan két régészeti eredményre kell hivatkoznunk: egy római katonai táborhely és polgári település nyomainak feltárására a város főterén — ez a Marosvécs—Oltszem közötti limes vonalának egyik pontja volt — és egy XI—XII. század fordulójáról való településre, amelynek égetett edénytöredékei 1956-ban kerültek elő (Fe-

renczi 1971. 1141.). Szintén ebben az időben épül ki őrhelyé az eredetében sokkal ősbibb budvári vár. Ez a vár — amint azt az ott talált régészeti anyag bizonyítja — összefüggött nemcsak az udvarhelyi teleppel, hanem más környékbeli őrhelyekkel és telepekkel is (uo. 1140, 1144). Udvarhelyen és környékén tehát a XI—XII. századtól kezdve számolhatunk a maradandó anyagból való építkezés lehetőségével, emlékeink azonban ennél későbbiek.

A telegdi székelyeket említő 1224-es oklevél a város létét ugyan nem bizonyítja, de arról már tájékoztat, hogy hol van a „terra siculorum”, a székelyek földje (SzOkl I. 5.), s az 1270—1280 közötti oklevelekből azt is megtudjuk, hogy a későbbi Udvarhelyszék területe egyházi tekintetben a telegdi főesperesi kerület része volt. Körülbelül ebből a korból való volt a várbeli kolostortemplom és az akkori város egyik déli szomszéd falujában a Jézus-kápolna.

A város nevét először a telegdi főesperesség „erdőháti” plébániáinak a pápai tizedjegyzékben való felsorolása közt találjuk. 1333-ban „Vduorhel”, majd „Oduorhel” alakban. A tized nagyságát tekintve Udvarhely a felsorolt települések sorában a negyedik helyre tehető. És bár ez az adat város voltát nem igazolja, az önálló plébániatemplom létezését már igen.

A városnak mint Udvarhelyszék székhelyének vezető szerepéről csak a XV—XVI. századi adatokból értesülünk, de bizonyosak lehetünk afelől, hogy már korábban, a székely székek kialakulása idejében ilyen szerepet játszott. 1357-ben Udvarhelyen tartják a székelyek nemzeti gyűlését, s ez a városnak nemcsak a széken belüli, de az egész székely közösségbeli kiemelkedő szerepét jelzi. Amit Demény Lajos a társadalmi fejlődés és szervezeti változás összefoglalásaként Udvarhelyszék vezető szerepéről mond, az elsősorban Székelyudvarhelyre vonatkoztatható: „A XV. század elejére kialakult a székely gazdasági, társadalmi, bíraskodási és katonai rendnek megfelelő sajátos szervezési forma: a székely székek rendszere. A Nagy-Küküllő felső völgyében majdnem 130 falut számláló Udvarhelyszék a legfelsőbb, ún. anyaszék szerepét töltötte be. Itt székelt a székelyek ispánja, majd főkapitánya, főkirálybírája s a székely peres ügyek felső továbbviteli fóruma.” (Demény 1976. 17—18.) A város jelentőségét és középkori mozgalmas életét még jobban kiemeli, ha az előbbieket kiegészítjük azzal, hogy többnyire itt zajlott le a „lustra”, a nemzeti haderő évenkénti összeírása, a családonkénti hadkötelesek név szerinti számbavétele; innen indult a rendelkezés a részbeni vagy általános Tiadi „felülésre”; itt gyülekezett és innen indult az ispán vezetése alatt a haderő (Jakab 1901. 206.). Székgyűléseken, törvénynapokon jeles személyiségek fordulnak meg Udvarhelyen (Hunyadi János, Vetési Albert csanádi püspök, Tamás vránai perjel és mások). A világi és egyházi főemberek, a székek vezetőinek és jogtudóinak jelenléte megannyi kulturális, művészeti hatás átvételére, cseréjére adhatott lehetőséget.

A város iparának, kereskedelmének fejlődésére vonatkozó adataink a XV. századtól kezdenek szaporodni: a tímárok és vargák céhét például 1459-ig lehet visszavezetni (Fodor László: *Adatok a székelyudvarhelyi céhek bomlásának kérdéséhez.* 183—184.), maga az ipar pedig korábbi a céhek kialakulásánál: nemrégén kerültek felszínre a város főterén egy fazekas- és egy kovácsműhely XIV—XV. századra tehető ma-

radványai és készítményei (Ferenczi Géza: *Lapok Székelyudvarhely ősmúltjából*. Kézirat 1973. 7.) 1485-ben az itt tartott székely nemzeti gyűlésről kelt oklevélben nevezik először „Oppidum Wduarhel”-nek, Udvarhely városnak; ez már csak egy régebbi — a hagyomány szerint Zsigmond király óta létező — rang és állapot okleveles megjelenése (SzOkl III. 108.). A város első megmaradt kiváltságlevele 1557-ből való (SzOkl II. 138.).

Udvarhely városiasodása kedvező feltételeket teremtett az Erdélyszerte akkoriban nagyon tevékeny koldulórendeknek és az építkezések megindulásának is. A domonkosok Székelyudvarhelyen lévő rendházára az első adat 1497-ből való, s azt is tudjuk, hogy az 1562-ben épült vár a „klastrom” átalakított épületeit is magába foglalta. A ferencesek itteni középkori működéséről ellentétes adataink vannak ugyan, de nem zárhatjuk ki teljességgel az ő jelenlétüket sem. Az emléktanyag teljes elpusztulása miatt sem a középkori építkezések jellegéről, sem annak a vidékre gyakorolt hatásáról nem tudunk pontos képet alkotni. Székelyudvarhelynek mint központnak azonban szerepe volt abban a fellendülésben, ami Udvarhelyszéken a XV. század közepe és a XVI. század közepe között általában a művészetben mutatkozik, s amit ma éppen a környező falvak megmaradt emlékein, Fenyéd, Szenttamás, Szentlélek. Lengyelfalva, Farcád és Felsőboldogfalva középkori építkezésein tudunk lemérni.

A vár 1492-ben történt megépítésével és körülötte a királyi várispánság kialakításával Báthori István erdélyi vajda erőszakkal avatkozott be Székelyudvarhely életébe. Célja a központi hatalom erősítése, fennálló székely társadalmi-gazdasági viszonyok erőszakos megváltoztatása volt, és nem a város és környékének védelme. A legjobban sújtott udvarhelyszékieknek végül — mint tudjuk — az egész székely közösség által támogatva sikerült is elmozdítaniuk a hatalmával visszaélő Báthorit vajdai tisztségéből. Az építés politikai előzményeiről és következményeiről persze egyelőre sokkal többet tudunk, mint magáról az építkezésről és annak körülményeiről. Az 1562-es második várépítés ugyanis ma szétválaszthatatlanul elfedi az akkori építésből eredő részeket.

A XVI. század első felében Udvarhely városához is kapcsolódtak az egész székelység életére nézve oly jelentős események, mint a székely közösség 1505-ös udvarhelyi, 1506-os agyagfalvi gyűlései és az ott hozott jog- és hadvédelmi intézkedések, majd az 1519—21 közötti felkeléssorozat és azok vérbe fojtása. Ezek a társadalmi változást is hordozó események változást hoztak a városra nézve is: az 1562-es székely felkelés következményeként felépül a Székelytámadt vára, szellemi terepedig elkövetkezik a reformáció, a középkor egységes hitű egyházának széthullása. E korból a templom feletti vitákból és az új templomépítésekre vonatkozó rendelkezések irataiból már van némi szűkös napanyagunk az azóta eltűnt vagy újjáépített középkori épületekre vonatkozóan.

Az 1562-es székely felkelés vérbe fojtása után János Zsigmond a székelyek féken tartására a meglévő vár és kolostorépületek felhasználásával felépítteti a Székelytámadt várát. A város pedig 1571-ben Gyárosfalva, 1577-ben Szentimre község hozzácsatolásával bővült. Így lett ide

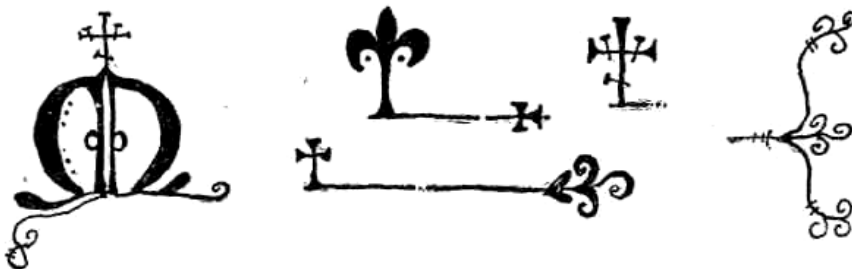

312. A Székelyudvarhelyi Kódex (1526) iniciáléi és díszítései I.

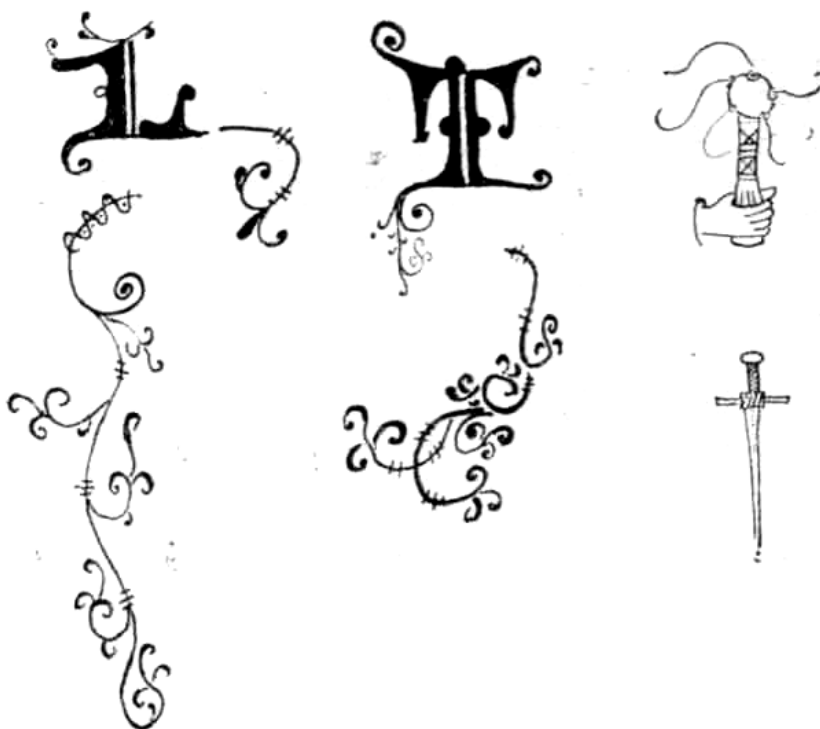
tartozóvá a Jézus-kápolna, s ha még állott, Szentimre temploma vagy kápolnája is. Mikor jóval később, a múlt század végén, Szombatfalvát, s századunk ötvenes éveiben Bethlenfalvát a városhoz csatolták, azoknak már nem voltak középkori emlékeik. Ma már csak a föld alól és a levéltárakból lehet kiásni valamit a hajdani Udvarhelyszék központjának valamikor bizonytalán gazdag középkori emlékanyagából.

Székelyudvarhely középkori művészeti emlékeiről szólva ki kell térnünk arra a középkori kéziratot könyvre, amelyet *Székelyudvarhelyi Kódex* néven tart számon a szakirodalom. Ennek a kódexnek nemcsak annyi köze van Udvarhelyhez, hogy ott őrzik (a Dr. Petru Groza Líceum tulajdona), hanem hogy szerzője és címzettje is udvarhelyszéki volt: Nyujtódi András ferences szerzetes készítette apáca húga, Judit számára a tövisi kolostorban, 1526-ban. A kézdiszéki primor család 1426-ban tűnik fel, s 1459-től Udvarhelyszéken jelentős szerepet játszik. A századforduló után, 1505—1525 között a család három ága Rugonfalvi Nyujtódi Pál, Szentdemeteri Nyujtódi György és Keresztúri Nyujtódi Demeter révén mind közigazgatási, mind egyházi tekintetben jelentős Udvarhelyszék és a székely közösség életében (1. a SzOkl adatait és Nagy Iván XII. 193.).

A kódex szerzője, Nyujtódi András 1510 körül Krakkóban tanult, s a nyelvtörténeti szempontból nagy értékű kódexet szerényen ugyan, de díszítette is. És bár nem sorolható a miniált kódexek közé, a lapjain megjelenő motívumok, néhány ábra, a kódex kivitele számunkra egyelőre egyetlen megmaradt emléke a korabeli könyvdíszítésnek. Szívesen kutatnánk szerény díszítésének itteni művészeti talajból való eredetét is, de erre egyelőre nincs összehasonlító anyagunk. Díszítő motívumait viszont e vidékhez tartozóknak érezzük.

313. A Székelyudvarhelyi Kódex (1526) iniciáléi és díszítései II.

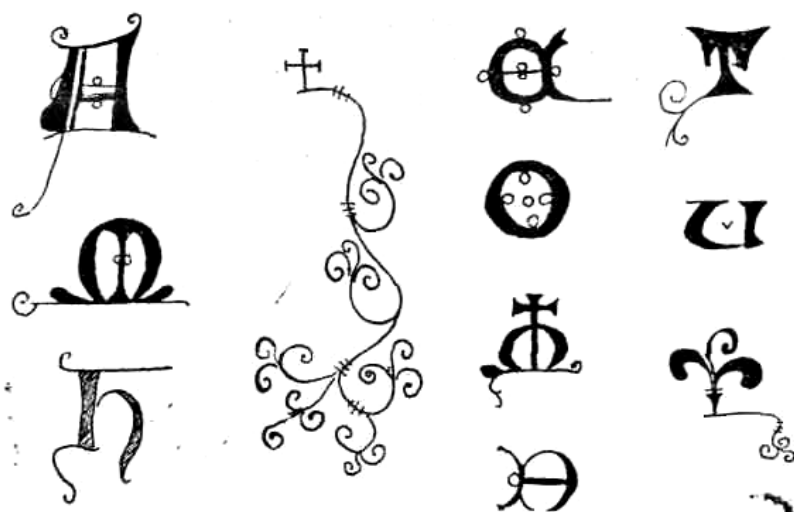

314. A Székelyudvarhelyi Kódex (1526) iniciáléi és díszítései III.

A Székelyudvarhelyi Kódex nyolcadrét alakú, bőrrel bevont fapárlás kötésű, 201 számozott lapot magába foglaló kéziratos könyv, láthatóan több kéz munkája. Az I—CXXIX. oldal római számmal, a 130—201. oldal arab számmal számozott. Az I—LXI. oldalon található a Judit könyve, ebben a részben van a legtöbb díszítés. A fekete tintával írt szövegben díszesen rajzolt piros kezdőbetűket találunk, melyekből fekete-piros lapszéli indadíszek kígyóznak alá. A szövegíró pirossal vagy feketével aláhúzott fontosnak tartott szövegrészeket, az aláhúzások gyakran lilium, inda vagy kereszt motívumokból indulnak. Az iniciálékat és indadíszeket tekintve legszebb a XXIX, XXXIII, XLI, LI, LIX oldal. Néhány szövegmagyarázó egyszerű rajzot is találunk a lapszéleken: a XXXIII. versön korbácsot tartó kezét, ahol a buzogány alakú korbács nyele a kopjafák faragását utánozza; a XLVI. oldalon az „ime olofernesnek feje” szöveg mellett vérző szakállas fejet, az LV. versön az „el vágá törvel az ő nyakát” szövegrészt egy tör rajza szemlélteti.

A szerző nevét és a dátumot is magába foglaló ajánló sorok az LIX—LXI. oldalon találhatók:

„Ezen szerént végeztetik az szent Judith asszonynak a könyve derék szent írásnak bötüje szerént az mü boldog szent atyánknak páduai szent antalnak estjin Urunk Krisztus Jézusnak az szüz mária méhétől születésének utánna. Ezer öt száz huszon hatod esztendőben ... Imé azért én szerető hugom Nyujthodi Judith, az te neveden való szent Asszonynak könyve, melyet én az te szegény bátyád Nyujthodij frat. András

315. A Székelyudvarhelyi Kódex (1526) iniciáléi és díszítései IV.

meg irtam az diáki bötüről ez magyar nyelvre, az te hozzád való atyafiságos szeretetnek miatta meg győzettetvén, és hogy ne legyél az te celládban az te szentednek könyve nélkül, de vallanád azt az te lelkednek vigasztalására. Ne nézd pedig szerető hugom ez írásnak az ő paraszt voltát, hanem az ő igaz tartalmát, kiben hamissat nem lelhetsz.”

Budvár, vármadarvány

A város központjától kb. 2 km-re délnyugatra, a Budvár fennsíkján a kora középkorban vár állott. Az 1969—70. évi régészeti kutatással tisztázódott, hogy a réz- és bronzkori, majd dák kori leletanyag mellett a XI—XII. század fordulójára vallanak az ott feltárt földbe mélyített lakásmaradványok, kerámiaanyag és egy bronz füstölő töredéke. Ezekkel egyidős a várnak mészhabarcskötésű kőfala, amelyet a dák kori védőtöltésbe alapoztak. (Ferenczi idézett kézírata 8—9.)

A vármadarványok múlt századi állapotát Orbán Balázs írta le, s helyszínrajzát is ő közölte. A hegytetőt félkörben átfogó várfalak ekkor még 60—80, a falhoz csatlakozó négyszögű bástya egyik faldarabja 120—150 cm magasan emelkedtek ki a felszínből. A bejáratot oldalt sáncrendszer védte, a fallal nem kerített rész biztonságát a meredek oldal jelentette (Orbán I. 60—61.). A Budvári vár falazási technikája, régészeti anyaga a környéken levő Tartód és Firtos vára felé mutat. Hasonló koruk mellett funkciójuk is ugyanaz lehetett: a feudális magyar királyság védelme a XI—XII. század fordulóján (Ferenczi 1971, 1140—1141.; Ferenczi 1978. 948).

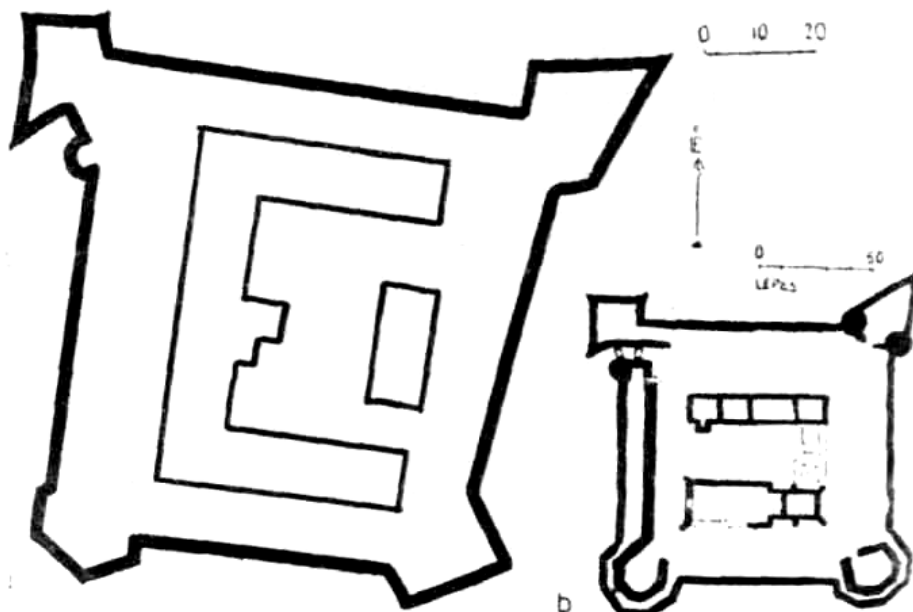
Az 1969—70-es ásatások során előkerült *bronzedényt* a székelyudvarhelyi múzeum őrizi. Egy lakóházmadarvány szemétdödréből került elő az a durva öntésű bronz edénytöredék, amely valószínűleg egy füstölő

(kézmelegítő vagy templomi tömjénező) alsó része lehet. (Ferenczi idézett kézirata 9.). Talpa kerek, peremes szélű, teste felfelé szélesedő, felső részét ék alakú áttörések díszítik. A felső peremen lévő három fül valószínűleg a felső rész ráerősítésére szolgált. Hasonló a szegedi városi múzeum bronz füstölőjének alsó részéhez; kora a XII—XIII. század.

Székelyudvarhely, kolostortemplom és vár

A város központjában fekvő Székelytámadt várának — más néven Csonkavár — legkorábbi része a falakon belüli kolostortemplom volt. Ennek története egybefonódik a vár történetével. A száz évvel ezelőtt még látható épületmaradványok között Orbán Balázs egy román kori templom maradványait fedezte fel és írta le.

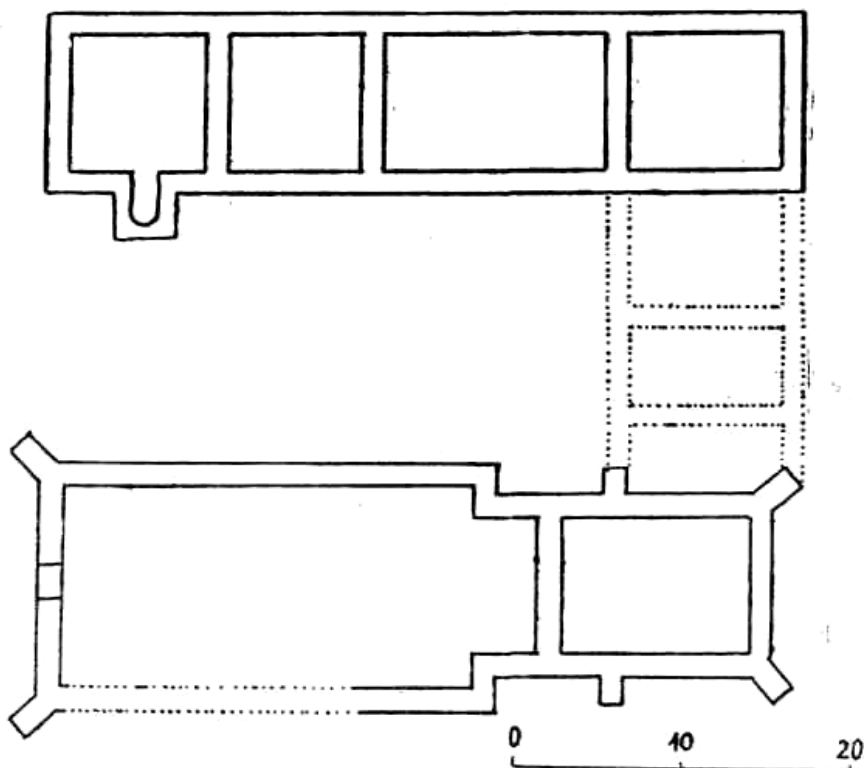
„A vár belterének közepét U idomú épülettest foglalta el, melynek nyitott része nyugatnak volt fordítva. Ezen épület különböző korszak jellegét tünteti elő, legrégibb mindenesetre a déli szárny, mely hogy a régi templomból lett lakosztállyá átalakítva, azt figyelmesebb észlelésnél azonnal fel lehet ismerni. Erre mutat az épületnek alaprajzunkon is látható aránya és egyházszerű idoma, erre egész szerkezete, melynél fogva a keletnek fordított rész, tehát az, hol szabályszerűleg a szentélynek kellett feküdnie, egybe keskenyedik úgy, hogy a hajóul szolgáló 20 lépés széles hátulso résznél vagy 8 lépéssel keskenyebb, s midőn amaz 38 lépés hosszú, ez csak is 20. Még szembeötlőbbé lesz a szent építészete jellegző külső oldaltámok előfordulása által, amennyiben még most is hat ily támot találunk, éspedig két diagonál-támot a nyugoti homlokzat szögletein, két más ily támot a szentélyzáródásnál és két egyenes támot a hossz-szentély falainál. A diagonál-támok ily alkalmazása a csúcs-

316. A „Székelytámadt” vár alaprajza. Vázlat a Székelyudvarhelyi Múzeumban (a), Orbán Balázs után (b)

íves építészetre utalna, hanem figyelmesebb észlelés után e templom építési korát mégis az átmeneti korszakra (a XIII-ik század végére) kell tennünk, mert a hosszszentély déli oldalán egy berakott nagy köríves ablak kacsintgat ki az omladozó falak közül, egy ablak, mely oldaloszlopaival s virágfüzérrel dúsan tagozott bélletével határozottan a román stíl szebb alakításai közé tartozik. Egy másik köríves ablak faragott kőbe foglalt, de már kevésbé díszes bélletének egyik része a hajó déli oldalán ott tűnik elő, hol a fal leomladozott. A homlokzat, hol a falomlás tágos kaput nyitott (mely az itt lehetett díszes kapuzatot is eltüntette), egy harmadik befalazott köríves ablak díszes kőkerete tűnik elő a durva falakból. Mindezen műidomok kétségtelenné teszik először azt, hogy e volt a várbeli kolostor temploma, másodsor pedig azt, hogy valamint e vár maga, úgy e templom is követelt építési koránál (1562-nél) jóval régibb.” (Orbán I. 59.). A leíró a következőkben világosan különválasztja az északi szárny reneszánsz stílusú épületmaradványait — és kőkeretes ikerablakait — a kolostortemplom román stílusú elemeitől. A korabeli városképek Orbán leírásának hitelességét igazolják.

Lakatos István 1702-ből való leírása szűkszavúbb és a szájhagyomány történetével kevert, mégis tartalmaz lényeges kiegészítéseket a kolostortemplomról: „Réges-rég volt egy meglehetősen szép és tágas Szent Ferenc rendi zárda is a város északi részén, ennek temploma délre

317. Az egykori kolostortemplom és a csatlakozó épületek alaprajza (Orbán Balázs után)

nézett; déli kapujának homlokzatán tisztán látszik a Boldogságos Szűz festett képe, és látszanak a zárda északi és nyugati fekvésű cellái. Ez a zárda most vár, amelyet minden oldalról sziklaszilárd és ékes bástyák és sáncok vesznek körül, s amelyben torony és nagyobb épületek vannak. 1595-ben vették el, hogy a fejedelmek rendelkezzenek vele s az ország tulajdona legyen.” Majd: „[...] kísértetek járása volt benne hallható, főképp a templom sekrestyéje tájékán. A nem katolikus várispánokat, akik a kegyelet érzését durván megsértve kihordatták a barátok csontjait és Szűz Mária templomának köveit, hogy az utcák kátyúút töltsek ki, utolérte a végzet.” (Lakatos 1702/1942. 12.).

A kolostortemplomból tárgyi emlékek nem maradtak. Amit a leírók még száz évvel ezelőtt láthattak, azt teljesen eltüntette az 1893-as iskolaépítés; erről Jakab feljegyzésében csak annyi maradt, hogy az építkezés során a vár területén római bélyeges téglákat találtak (Jakab 1901. 264.). A korábbi leírások alapján azonban bizonyosra vehető, hogy a XIII. század második felében itt egy nagyobb méretű, kőfaragványokban gazdag templom épült, amin később gótikus stílusban is építkeztek. Nem tudjuk, hogy eredetileg kolostortemplomként épült-e vagy nem, az azonban bizonyos, hogy 1497-ben a domonkosoké volt a hozzá tartozó kolostorral együtt. A domonkosok legközelebbi templomát és rendházát pedig Segesvárt találjuk; ez 1280-tól áll fenn, s az udvarhelyit talán ennek mintájára képzelhetjük el. A domonkos rend pesti tartományi gyűlésének oklevelében egyébként az egyes rendházak koldulási (működési) területeit kijelölve az udvarhelyi rendházzal is említést tesznek (Veszely 1860. I. 392.).

Régebbi történetíróink a kolostor ferences voltáról szólnak. Eredetét Benkő József forrásmegjelölés nélkül I. László idejére teszi (Benkő 1781. I. 499.). Lakatos István leírása nemcsak a ferences eredetről beszél, de azt is megtudjuk belőle, hogy a kolostortemplom a ferencesek kedvelt védőszentjének, Szűz Máriának volt szentelve, akinek freskóképe ott is volt a déli bejárat felett. E források alapján Orbán és Jakab is a ferencesek udvarhelyi létéről beszél. A ferencesek történetével foglalkozó Boross viszont a Veszely által közölt oklevél ismeretében a kolostort a domonkosokénak tudja (Boross 1927. 9.), sőt kiegészíti azzal, hogy a ferencesek 1604-ben eredmény nélkül követelték vissza ősi jögon annak épületét.

1492-ben Báthori István vajda úgy építteti a várat, hogy a templom és kolostor sem formájában, sem funkciójában nem változik. Még tisztázatlan, hogy a szerzetesrend és a váruradalom igazgatási központja miként viszonyult egymáshoz és hogyan fért meg együtt. Írott adatok és tárgyi bizonyítékok hiányában a várépítés menetét sem tudjuk követni. Csupán két adatunk van róla: 1492-ben Báthori elrendeli Szeben városának, hogy gondoskodják az udvarhelyi váron (castellum Wdwarhel) dolgozó szebeni ácsok díjazásáról (SzOkl III. 123.). Báthori hatalmaskodása ellen a székelyek közössége a királynál tiltakozik a vár létesítése, építésének és fenntartásának nehézsége miatt: „[...] mint el-lenségre, erős haddal rontott ránk, közülünk sokakat ártatlanul megöle-tett, némelyeknek szemeit kiszúratta, birtokából kiforgatta, nejeiket, lá-nyaikat elraboltatta, minden vagyonukat elvétette és zsákmányul ejtette s tizezer forintnál többet érő ökröt választott ki magának, s ami rosszabb

és közöttünk soha nem hallott dolog, közöttünk várat emeltetett (castellum erexit), amelyből minket mindig bátran elnyomhasson és kifoszt-hasson. [...] A vár megépítése után minden embertől, falutól és egyháztól tömérdek élelmet és italneműt csikartak ki, a várba naponként 6—8 embert vittek fogva szolgálatra.” (SzOkl 273—274, fordításban közli Jakab 1901. 222—223.). „Mikor a vajda a várat építette, a szegény székeleyeket ökrökként járomba fogták, s úgy hordattak velök mint barmokkal maguknak fát és más szükségeseket, ami Székelyföldön eddigelé soha nem hallatott.” (Uo.)

Mindezek tájékoztatnak ugyan a vár építéséről, de előzményeiről és az építkezés mibenlétéről nem. Azt sem tudjuk, mi indokolta helyének kiválasztását és a kolostornak a várba való bekebelezését. Talán volt már ott valami udvarhely, védelmi céllal épült kerített hely, ami a város nevének kialakulásához is hozzájárult. A vár megközelítően szabályos négyszög alaprajzon épült fel, kaputoronnyal, négy bástyával és két rondellával megerősítve. A kaputorony körül a falat megkettőzték. A déli és keleti oldalon ma is meglévő széles vizesárok kiemelte a környező terepszintből. Mint vártípus a marosvásárhelyi várral mutat rokonságot, ahol a falak és bástyák egy részének XV. század végi eredetét ásatások tisztázták.

A Báthori-féle várból épített ki az 1562. évi nagy székely felkelés leverése után János Zsigmond a Székelytámadt várat. A közbeeső időből a városról nincs adatunk, csak a domonkosok 1497. évi jelenlétéről tudunk. Azt sem tudjuk biztosan, hogy János Zsigmond hogyan alakította át az épületet. A későbbi urbáriumokból azt látjuk, hogy a várban lévő és a múlt század végéig fennálló épületcsoport megtartotta a zárt, kolostorra jellemző formát: a templom északi oldalához négyszögben csatlakoztak az épületszárnyak. Nagy Szabó Ferenc Memoriáléja írja 1562-ről: „[...] a király népet küldé Udvarhelyre, kiknek kapitányok vala a vitézlő Pekri Gábor, és a Barátok klastromából csináltatának egy várat, kit nevezének Székely támada várának” (Idézi Veszely 1860. 391.).

A reformáció utáni templomvitákban többször is felmerül, hogy a várban álló templomot ismét egyházi célra kellene felhasználni, de az addigra már annyira átalakult, hogy csak „megépítés” tette volna alkalmassá rá. Bethlen Gábor 1624. augusztus 17-én kelt utasítása szerint: „Mivel az udvarhelyi római hiten levő híveinknek kegyelmesen megengedtük volt, hogy ugyanazon udvarhelyi várban az templomot magok számokra megépítsék: de azt nem akarván megépíteni [...] Bethlenfalvára járjanak s mind pedig az pap is hozzájok oda béjárhasson.” (Idézi Veszely 1860. 395.) Brandenburgi Katalin más lehetőséget ajánl: az udvarhelyi vár egyik palotájában a római katolikusok, másik palotájában a reformátusok tartásák az istentisztelet szolgálatát (uo. 398.).

Az 1629, 1630, 1644-ből való váreltárak felvételekor az épületrészek megnevezésében még ráismerhetünk a XV. század végi kolostor egyes részeire: „az klastromból csinált első új ház [...] az második új ház [...]. Az klastromból csinált felső első palota [...] az második új ház [...]. Az öreg új palotában, melyben prédikálnak, 26 pad, egyik káros, egy asztal [...]” Ez az összeírás az öt „régii palotában” található tárgyakat is leltárba veszi, s talán még többet árul el „az folyosóból csinált első új ház [...] az második folyosóból csinált ház [...] az harmadik

folyosóból csinált ház” megnevezés, mert egy középkori kerengős kolostorudvar átalakítását érzékelteti (az 1630-ban felvett urbáriumból, SzOkI VI. 116. kk.).

A vár és várbirtok előbb fejedelmi tulajdon, majd magánkézbe kerül. 1599-ben mint az elnyomás emlékét lerombolják, de a következő évben részben újjáépítik. Valószínűleg az 1621-től zálogbirtokos Kornis Ferenc is javítottatott rajta. 1711-ben a szatmári béke értelmében újra lerombolják, azután már nem is építik újjá. 1852-ben romos állapotban veszi meg a város, 1893-ban a ma is falai között álló iskolát építik fel udvarán, teljesen eltüntetve a romokban álló épületmaradványokat.

A vár első ismert ábrázolását Udvarhelynek Haas J. I. által 1734-ben készült látképe örzi (Borbély Andor: *Erdélyi városok képeskönyve 1736-ból.* 197, 214.). A múlt század közepi állapotát Rohbock metszete örökítette meg; ezen a vár belső épületeinek romjai jól láthatók. Ugyanabból az időből valók Orbán felvételei is, s a kettő összehasonlítása alapján a vár múlt századi állapota is megismerhető. Mindebből ma a külső várfalak mind a négy oldalon 6—12 m magasságban, az 1893-ban kialakított állapotban állanak; az egykori bástyák közül a délkeleti két emelet magasságig romos állapotban ma is látható.

Középkori plébániatemplom

A városközpont déli oldalánál emelkedő Szent Miklós-hegyen áll az 1788—1793 között épült római katolikus plébániatemplom, mellette az 1727-től több szakaszban épült plébániaházzal. Ugyanitt állott a megelőző templom is, amely középkori eredetű volt. Székelyudvarhelyen plébánia és plébániatemplom létezését a „telegdi diocesis” okleveles előfordulása óta feltételezhetjük (1270, 1280). Első ismert papja 1317-ben Conradus plebanus (Schem 1882. 191. és Fejér VIII. II. 124.). A pápai tizedjegyzékben ezt találjuk az 1333 évből: „Stephanus sacerdos de Vduorhel solvit VII. banales cum medio” (MonVat I. 115.), a következő

318. A plébániatemplom legkorábbi ábrázolása Haas J. I. 1734-ből való városlátképén

évből: „Stephanus sacerdos de Oduorhel solvit VII. banales antiquos” (uo. 133.).

A mai templom észak—dél irányú hosszanti épület, északi homlokzatán toronnyal. Korábbi része egy gazdag kiképzésű reneszánsz ajtókeret 1679-es évszámmal, mely eredetileg a Xavéri Szent Ferenc-oldalkápolnához készült. Ennél korábbi korhatározó faragványairól nincs tudomásunk.

A régi templomról — megnevezése nélkül — az 1563. évi tordai országgyűlés azon határozatában maradt fenn emlék, mely kimondja, hogy a templomot a két felekezet közösen, felváltva használja egymás szolgálatainak tiszteletben tartásával (EOE II. 214, 218.; Juhász 1947. 30.). A reformáció hozta változásról egy 1630-ban kelt vallomás visszaemlékező mondata tájékoztat. Gellér Máté 70 éves tanú vallomása szerint: „Tudom, mikor Luther Márton ide bójöve, kihordták a templom ékességeit, egy Kovács Jakab nevű ember gyújtá meg, úgy égeték el.” (Veszely 1860. I. 382.) A templomok használatában az országgyűlés által kimondott maior pars — többségi — elvet e templom esetében többször megkerülik az erőszakos foglalások. 1600 körül Mindszenti Benedek várkapitány a katolikusok részére, 1612-ben Némethi Gergely udvarhelyszéki kapitány segítségével Nyíró Ferenc és Baczoni Endre ablakhoz támasztott létrákkal a reformátusok részére foglalja el (Veszely 1860. I. 382—383.; Juhász 1947. 34.). A villongásokat egy fejedelmi bizottság 1630—1633 között úgy szünteti meg, hogy felfüggesztve a régi templom használatát 3 évre, közösen új templomot rendel építeni a főtéren, majd a többségi katolikusoknak a régit, a reformátusoknak az újat adja. E három év iratanyagából néhány kitétel a régi templomra utal. A fejedelmi bizottság meghatározza az építendő templom helyét és formáját: a templom végében torony legyen, hasonló a Szent Miklós-hegyi templomhoz (Zayzon Ferenc: *A székelyudvarhelyi ev. ref. egyházköztség története*). A katolikusok sürgetik az új templom építését, „hogy így mi is mentől hamarább az mi régi őstül maradt templomunkba bészabadulhatnánk” (Veszely 1860. I. 402.). Ferenczi György gyergyói plébános, generális vikárius feljegyzései közt maradt fenn két adat: „Az Udvarhelyi templomot Szent Miklóst megadták a katolikusoknak, igen pusztán, ugyan 1633. esztendőben és adtam oda kétszáz 90 forintot. [...] 1637: Ugyanezen esztendőben az udvarhelyi városban az tornyot magasabbra rakattam cum fl. 25, mivelhogy terpe vala és egy kis ütő órát is, kiért fl. 25 attam ugyan oda a templum építtetésire.” (Veszely 1860. I. 144.) Az akkor még középkori eredetű templomra nézve fontos megjegyeznünk, hogy az 1633. évi osztozkodáskor és azután is a hegyi templom mellett mindkét felekezetnek volt közös temetője (Kolozsvári Sándor: *Történeti apróságok a múltból*. 102.).

A plébániatemplom fenntartásáról és néhány javításról az egyházlátogatási jegyzőkönyvek feljegyzései adnak hírt. 1646-ban Salinis István vikárius elrendeli a parokiális házban kelt levelében: „Ugyanezen 12 választott emberek vegyenek számot az szentegyház fiaitól az templomnak minden nemü jövedelméről, mely jövedelemből az Istennek templomára szorgalmatos gondviselések legyen az tizenkét választott embereknek.” (Veszely 1860. I. 343.) Sükösd János vikárius „az 1656 esztendőbeli generalis visitatioban visitálván az udvarhelyi katholika

Ecclesiát, találtam néminemű fogyatkozásokat, mind a templom körül, s mind pedig az megye háza körül. Hagyom és parancsolom azért igen serio [...] 1-mo. Az szentegyház és czinterem körül való fogyatkozásokat mennél hamarább megépítsék. [...] 3-o. Az templom és torony között való épületet igen serio parancsolom, hogy tovább ne hagyják ugy félbe, hanem mentől hamarább lehet, fedél alá véve integre megépíttessék, sub poena fl. 200.” (Veszely 1860. I. 347).

1651-ben Sámbar Mátyás jezsuita atya lett a templom papja, aki „a plébánia épületének javításához kezdett s a templom fényét igyekezett növelni” (Lakatos 1702/1943. 13.). Orbán Balázs Sámbarának új templom építését tulajdonítja, ezt adataink — épp Lakatos nem sokkal azutáni visszaemlékezései — nem igazolják; ő a régi templom javíttatását végezhette. Későbbre esik egy nagyobb építkezés: az 1661. évi török büntető hadjárat alkalmával elpusztított templomot Török Benedek renováltatja (Schem 1882. 191.).

A XVIII. század eleji állapotról Lakatos István leírása tájékoztat: „Három nagynak mondható templom van a városban. Közülök az első és a legrégebb a katolikus plébánia Szent Miklósnek szentelt és ugyancsak Szent Miklósnek a hegyén álló temploma, a városon felül, ahol a plébánia iskolái is vannak. [...] Van a templomnak még két kórusa, az egyik kőből, a másik fából. [...] A templommal összeépült a Xavéri Szent Ferencnek szentelt, fűthető kápolna. [...] Kőből rakott cinterem veszi körül mindezeket és azt a tornyot, amelyet Jézus társasága emelt két nagyobb és egy kisebb harang számára és négy kisebb toronnyal ékesített; harangjelzésű óra van rajta.” (I. m. 10, 15.)

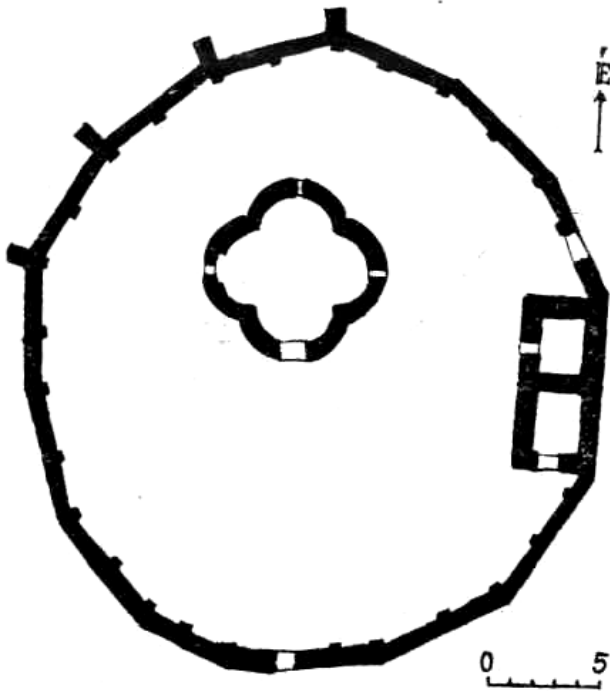
Az új templom 1788—1793 közötti építése Kadicsfalvi Török Ferenc plébános és udvarhelyszéki esperes nevéhez fűződik.

Jézus-kápolna

A város déli kijáratánál, egy kis patak völgy teraszán áll a fallal körülvett Jézus-kápolna (Jézus szíve kápolnája).

Magas kőfalát nyugati oldalán három támfal erősíti, egyik bejárata a keleti oldalon van, szegmentíves nyílással. A bejárat felett vakolatból alakított 1830-as évszám látható, a fa ajtókeret szemöldökén az 1771. évszám van bevésve. E bejárat mellett, a kőfal belső oldalához építve egy kis tornácos ház áll, a kápolna gondozójának mindenkori lakása. A tornác gerendájánál két bronz csengő van, egyiken ez a felirat olvasható: M. MANCHEN SCHAESBURG. A kőkerítés déli oldalán díszesebb, nagyobb bejáratot találunk, a kerítésfalnál magasabbra emelt háromszögű oromzatán három egyenes záródású vakfülke nyílik, az oromzatot három gömbkőből alakított kereszt koronázza.

A cinterem közepén áll a 340X340 cm-es négyzetlappal szerkesztett négykaréjos kápolna. Bejárata a déli félkaréjon nyílik, szegmentíves felső lezárással, kovácsoltvas ajtórácsán INRJ 1830. Az ajtó felett, alig láthatóan háromkaréjos ívű felső lezárással alakított kis ablakocska nyílik, mely belülről jóval nagyobb nyílású és egyenes lezárású. A keleti oldalkarék közepén nyíló álló téglalap alakú ablak szintén szegmentíves lezárású. Az északi oldalkarék közepén vakfülke van, kávája 15 cm-ről 50 cm-re szélesedik, ez is szegmentíves. A nyugati apszisfal közepén

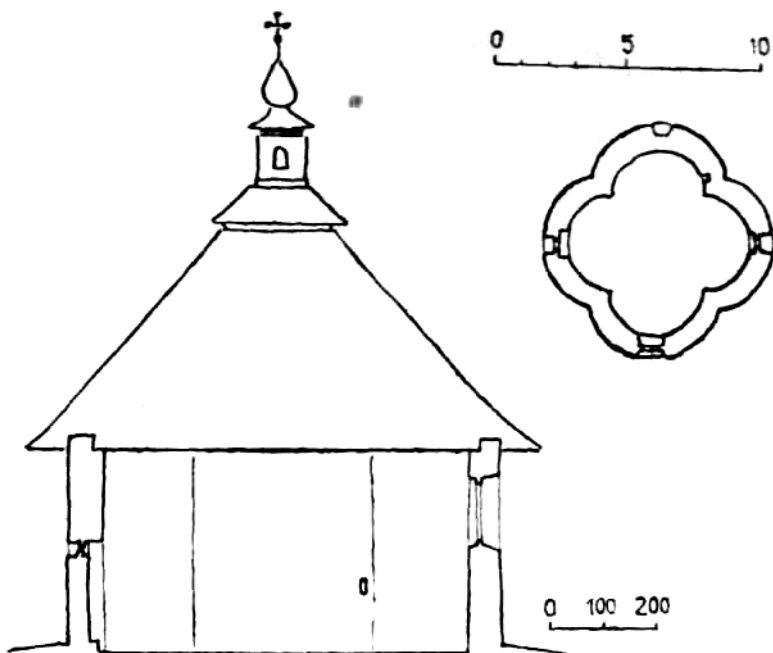

319. A Jézus-kápolna cinterme (Mariana Beldie után)

egy kis ovális ablakocskát láthatunk. Itt volt eredetileg a bejárat, amint az belülről megfigyelhető. A kápolnát szép vonalú zsindeletető fedi.

Belseje egyszerű. A déli bejáratl szemben az északi apszisban van elhelyezve az oltár, ettől nem messze, a keleti oldalon egyszerű négyzet alakú szentségtartó fülke. A nyugati apszisban látható a szegmentíves felső lezárású befalazott ajtónyílás, mely most vakfülkeként szolgál, s melyet az előbb említett ovális ablakocska tör át. A téglapadlós belső teret 4 m magasságban elhelyezett festett kazettás mennyezet fedi, ez az 1677-es évszámú s a múzeumba elhelyezett régi mennyezet e századi másolata. Mintakincse nagyon hasonló az 1670-ből való felsőboldogfalvi mennyezethez, mely Szombatfalvi Asztalos András és János munkája.

A kápolnánál a székelyudvarhelyi múzeum 1973-ban régészeti kutatást végzett Mariana Beldie archeológus vezetésével. Ez alkalommal bronzkori és késő feudális cserépanyag, valamint két temetkezés maradványa került elő. Az eredeti bejárat kőkeret nélküli, az alap és falazat nagy része hömpölykövekből rakott, a nyílászárások téglából rakottak, az ablakok átalakítások nyomait viselik. Az északi apszis alapkövei mellől egy 1561-ben I. Ferdinánd által veretett ezüstpéNZ került elő, ott, ahol bolygatatlan volt a földréteg. E megfigyelések és az apszisok enyhe ívelése (nem patkóív) alapján M. Beldie az eddig XIII. századnak tartott kápolna építését a XVI. század második felére helyezi („*Rotonda*” din *Odorheiul Secuiesc și problema datării monumentului*).

320. A kápolna metszete és alaprajza

A kápolna környékén hajdan falu, Gyárosfalva terült el, s lehetséges, hogy éppen ennek istentiszteleti helye, azaz filiális rangú kápolnája volt eredetileg a Jézus-kápolna. A falu a megtalált ezüstpéNZ korában már hanyatlóban volt, az 1567. évi kapu-összeíráskor „Gijarossalwa” Szentimrével és Cibrefalvával együtt is csak négy portát számlál, 1571-ben „possessio Gyarossalwa vocata” helysége Udvarhely városába kebeleztetik (SzOkl II. 220, 313.). A kápolnára nézve csak néhány javítási évszám maradt korunkra. Egy 1662-ben végzett javításról egyházi feljegyzések tesznek említést (Schem 1882. 193.); ezzel összefügghet a mennyezet 1677-es dátuma, és lehetséges, hogy mindkettő az 1661-es török hadjárat pusztításainak következménye volt. 1702 körüli jó állapotáról Lakatos leírása tudósít: „A város környékén régidők óta teljes épségében áll az általában Jézus házának nevezett Jézusneve kápolna, amely különösképpen híres arról, hogy a katolikusok és az eretnekek igen nagy tömegben sereglenek oda, és pedig nyilvános istentiszteletre évenként egyszer, Úrnapiján.” (Lakatos 1701/1942. 7.)

A keleti cinterembejáró 1771-es évszámához kapcsolódik a két évvel későbbi javításról szóló feljegyzés: „1773-ban a jezsuita társaságból Lestyán Mózes renováltatta.” (Schem i.h.) Orbán jegyezte fel, hogy „a kápolna kerítését és remetelakot püspök Rudnai kegyajándékából udvarhelyi Simo János építette” (Orbán I. 45.). Valószínűleg ezt jelzi az 1830-as évszám, bár a cinteremfal az 1771-es évszám alapján korábbinak vehető.

A javítások érintetlenül hagyták a kápolna alaprajzát és tömegét, s ez hozzásegít korának megállapításához. A kőfaragványok hiánya, a

kivitel egyszerűsége korai templomainkra is jellemző; megfelelő faragványok segítségével nélkül a négyzetre szerkesztett négykaréjos alaprajzot kell korhatározónak tekintenünk. Vătăşianu ezt az alaprajzi típust Németország délnyugati területéről eredezteti, s a Jézus-kápolnával együtt XIII. századi eredetűnek tartja (Vătăşianu 1959. 88—89.). A négykaréjos kápolnák közül a krakkói királyi palotához toldott kápolna, a magyarországi Ják és Pápóc kőfaragványokkal ékes kétszintű kápolnái ugyanazt a típust képviselik, mint az egyszerű megjelenésű Jézus-kápolna; ez utóbbihoz épp egyszerűségében hasonló a később hajóval toldott Gyergyószentmiklós, illetve Kézdiszentlélek melletti négykaréjos kápolna, valamint a hasonló alaprajzot mutató rommaradvány Székelyszáldobos mellett. Az analógiák ismeretében helyezi a művészettörténeti kutatás a kápolna építését a XIII. századra (Vătăşianu, Entz, Greceanu, Gervers—Molnár). Az épület keletkezésének XVI. századi datálása, analógiák nélkül, bonyolult művészettörténeti stílusproblémákat vetne fel.

Elpusztult Szent Anna-kápolna

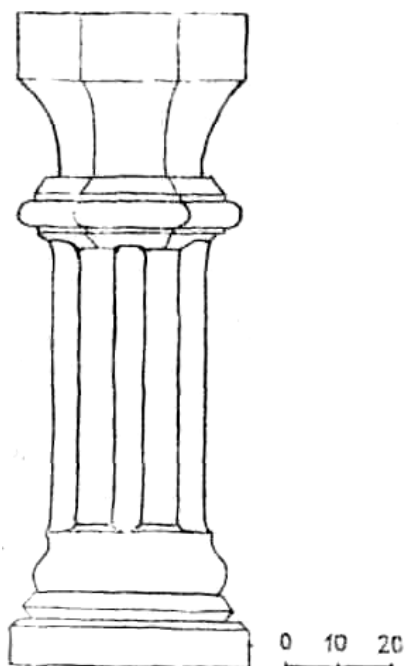
A város főterén, azon a részen, ahonnan a XI—XII. század fordulójáról való cserépanyag és XIV—XV. századi fazekas- és kovácsműhely nyomai kerültek elő, hajdan egy kápolna állott; ezt Szent Anna-kápolna néven a XVIII. század közepén már csak mint romot emlegetik adataink. Sem alaprajzát, sem építési korát nem ismerjük, de mivel a reformáció utáni templomviták idejére már elpusztult, középkori eredetűnek tarthatjuk. A kápolnát először Csejdi András Miklós prédikátor 1755. szeptember 16-án kelt beadványa említi, akit nyugtalanított az akkori református templom közvetlen közelében levő kápolnarom megbolygatása, mert katolikus templomépítés szándékát látta benne. „[...] a tavasszal két esztendeje a P. Regens egy nagy követ akart arról a helyről elvitetni, melynek nagy része a földből kilátszott s az akkori Városi Biró nem engedte ezt mondván: hogy ott Szent Anna kápolnája volt [...]”, s egy szentegyházassalvi ember emlékezete szerint „volt, de Kadicsfalvára transferálták mint Filiális Ecclesiába” (Udvarhelyi Ref. EgyhLvt.). Az ekkor Udvarhelyhez tartozó Kadicsfalva egyházának valóban Szent Anna a védőszentje (Schem 1882. 180.). Az 1630—1633 között a Főtéren épített, majd a reformátusoknak átadott templom *nem* épült rá a kápolna maradványára, amint azt Orbán (I. 50, 52.) említi, hanem az akkor még meglévő alapfala mellé, amint azt Szeles Jánosnak egy, a katolikusok 1777. szeptember 29-én kelt folyamodványából vett idézetéből megtudjuk: „[...] a XVI-ik s következő seculumokban elmúlt időknek mostohasága miatt elpusztult kápolnácskának fundamentuma ezen nemes Székelyudvarhely szabad mezővárosának közönséges piacán a reformata ecclesiának cintermének nyári napnyugatot néző felin kívül még egészen meglévén”, a katolikusok azt kérték, hogy „az említett kápolnácska helyének közepére Krisztus urunk sz. keresztjét, vagy valamelyik dicsőséges szentnek álló képit kőoszlopra felemel-hessék” (idézi Zayzon, *i.m.*). Amikor 1781-ben a reformátusok a régi helyére új templomot emelnek, akkor sem építkeznek erre a kápolnamaradványra. Ezt valószínűsíti a királyi komisszió meghagyása: „Ő Szent Felsége a f. év március 1-én kiadott kegyes királyi rendeletével támogatja az udvarhelyi reformátusoknak a templomuk kibővítésére és tor-

nyuk szilárd anyagból új alapra leendő felépítésére irányuló kérését, de azzal a kikötéssel, hogy az engedélyezett kibővítés és az új torony felépítése ne terjedjen a mai kerítésen túl.” (Ref. EgyhLvt 1780. V. 11-i kelettel.) A középkori kápolna alapfalainak ott kell lenniök a torony sarkánál, a zöldövezet vagy úttest alatt.

Szombatfalva elpusztult temploma

Székelyudvarhelynek a Nagy-Küküllő jobb partján elterülő része, Szombatfalva, a múlt század végéig önálló falu volt. Római katolikus temploma, amely a főútvonal és a Szejke patak mellett van, újabb keletű, 1796-ban épült, régi templomáról és harangjáról Orbán Balázs tesz említést: „E falu régi temploma a falutól északra eső azon magaslaton feküdt, ahol most a falu temetője van, onnan került egyik harangja is, melyen ugyan körirat nincsen; de amely hosszúkás alakjáról s kopottságáról ítélve, nagyon régi lehet.” (Orbán I. 63. 9. sz. jegyzet.) E régi templomnak nem maradt nyoma, a mai harangok újabbak. Van egy szenteltvíztartója, mely a gótikus, pilléres szárú keresztelomedencék és szenteltvíztartók felépítési formáját követi, de már reneszánsz hatást is mutat.

Orbán Balázs természetesnek vette, hogy a pápai tizedjegyzékben az Erdőháti plébániák között közvetlenül Udvarhely után bejegyzett „Szentgyörgy” Szombatfalva plébániájára vonatkozik, csak a falunév később változott (Orbán I. 63. 9. sz. jegyzet). Idézzük a jegyzéket: 1333: „Petrus sacerdos de Sancto Georgio solvit VI. banales.” 1334: „Petrus sacerdos de Sancto Georgio solvit II. banales antiquos.” (MonVat I. 115,

321. Szenteltvíztartó a szombatfalvi római katolikus templomból

133.) Az azonosítás helyessége mellett szól, hogy a templom védőszentje Szent György, 1689-ig, amíg visszafelé követni tudjuk az adatokat, a templom mindig az ő tiszteletére volt szentelve (Schem 1882. 193.).

Szombatfalva első okleveles említése 1497-ből való, Udvarhely környéki faluk székely örökségeinek birtokcseréje kapcsán, Sombathfalwa alakban (SzOkl VIII. 177.). 1505-ben az udvarhelyi székely nemzetgyűlésen esküdtté választották Szombatfalvi Gergelyt (SzOkl VIII. 220.). 1566-ban két lófőt, a következő esztendőben az adófizetéshez 8 portát vesznek számba Szombatfalváról.

A Lengyelfalvával mint filiával közös szombatfalvi egyház a XVII. században egyezség mellett Udvarhely plébániájához csatlakozott. Az 1638. április 17-én kelt egyezséglevél egyik pontja a templom fenntartásáról intézkedik: „Hites Egyházfiai lévén pediglen continue, a templomhoz való jövedelemből, úgymint földeknek arendáiból, és egyéb ahoz való hasznóból az templom illendőképpen építtessék, ne romoljon el, és a templom jövedelméről a szentegyházfiaitól esztendőnként szám vessék.” (Veszely 1860. I. 433.) Minden gondoskodás ellenére a templom csak a XVIII. század végéig állott fenn. 1796-ban újat építettek új helyre, a falu közé.

Szentimre elpusztult temploma

1577. február 25-én kelt rendeletével Báthori Kristóf erdélyi vajda az udvarhelyi várhoz tartozó Szentimre nevű falut Udvarhely városához csatolta (SzOkl IV. 54.). A falu emlékét és hollétét a köznyelvben máig használatos Szentimre utca elnevezés (a mai November 7. utca) tartotta fenn. A falu a várostól délre állott, templomáról az Udvarhelyre vonatkozó régebbi irodalom is megemlékezik. Lakatos István 1702-ben írja, hogy a város „később gyarapodott a környéken levő három faluval, és pedig Szent Imre falvával, amelyik a Szarkakő aljában, a manapság Pusztának nevezett területen állott, ahol még most is látszanak a falu gyümölcsöskertjei s a kápolna helye; mikor a köznép húsvéti körmenetet tart, itt mindig megáll, s mintha régi szent hely lenne, ájtatos imádságot mond.” (Lakatos 1702/1942. 8.) Orbán Balázs, ma már ellenőrizhetetlen régészeti leletekhez kötve, a falu és temploma koráról is beszél: „Hogy régi település volt, arra mutat az is, hogy fekhelyén sok Sz. László kori érmet találtak. E falunak templomhelye — hol hagyomány szerint Sz. László korában épült egyháza állott — és gyümölcsöskertjei még most is látszanak.” (Orbán I. 44.)

Szentimre falut nem sokkal beolvadása előtt említik először az oklevelek, s akkor is kicsinységével tűnik ki. Az 1566. évi lófő-összeírásban „Zentijmreh” helységből csak egy személyt jegyeztek fel, a következő évben az ötvendénáros adófizetéskor Cibrefalva, Gyárosfalva, Szentimre együtt is csak négy portával szerepel (SzOkl II. 204, 220.). A templom helyén — a városon kívül — ma egy fakereszt áll, felirata a hajdani templom emlékét őrzi.

Bethlenfalva elpusztult temploma

A Székelyudvarhelyhez nemrég csatolt Bethlenfalva 1774-ben újjáépített római katolikus temploma nem őríz középkorból eredő részleteket. Valószínű azonban, hogy ezt megelőző temploma, amelyről XVII.

századi adataink szólnak, középkori építésű volt. Egyházi hovatartozás, papmarasztás ügyében kelt az az 1614-es irat, amely a reformáció előtti helyzetre utal vissza. Sánta Imre bethlenfalvi lakos vallomása szerint: „A pápás papok idejekben a vár épületének előtte Bethlenfalva Kadicsfalvára s Szent Tamásra is ment praedicatora.” (Veszely 1860. I. 283.) A katolikus egyház itteni újraalakulása következtében Bethlen Gábor az udvarhelyi katolikusoknak is Bethlenfalva templomában biztosít istentiszteleti lehetőséget. Miután az udvarhelyiek a várban lévő templomot nem akarták kijavítani s egy új kápolna építésére nem kaptak engedélyt, a fejedelem 1624. augusztus 17-én úgy rendelkezett, hogy „Bethlenfalvára. járjanak s mind pedig az pap is hozzájok oda bémehesen” (Veszely 1860. I. 395.). S hogy a városban 1633 után elsimultak az egyházi viszályok, annak önálló plébániájához osztották be Bethlenfalvát is mint filiát. Az 1659-ből való egyezséglevél kimondja, hogy az udvarhelyi templomban helyet kell biztosítani a bethlenfalviaknak, ugyanúgy a „Bethlenfalvi kápolnában” is kapjanak helyet az udvarhelyiek. A bethlenfalviaknak elsőrendű kötelességévé tették, hogy támogassák az anyaegyház templomának építését: „az Templomot is tehetségek szerint segítik építeni, mivel ez Mater Ecclesia” (Veszely 1860. I. 429—433.). Adatainkból tehát bizonyos, hogy ha a falu egyházi önállósággal s külön pappal nem is rendelkezett mindig, „kápolnája” bizonyosan volt a XVI—XVII. században. A Boldogságos Szűznek ajánlott templomot 1774-ben romjaiból restaurálták, tornyot is építve hozzá az egyház költségén (Schem 1882. 180.). A mai templomon felül van a „Kápolnakert” nevű hely, ahol a helyi hagyomány szerint egykor a „bethlenfalvi kápolna” állott (Fülöp Lajos múzeumigazgató szíves közlése).

Bethlenfalva középkor végi jelentőségéről és népességéről a kor birtokszerző családjairól szóló adatok tájékoztatnak. Az 1505-ben Udvarhelyen tartott székely gyűlésen Bethlenfalvi Benedekfi Péter primort esküdtté választják, itt szerepel először oklevélben a falu neve (SzOkl VIII. 220.). Bethlenfalvi Geréb Péter mint békebíró, majd mint perlekedő említetik 1532-ben és 1538-ban (SzOkl III. 247., II. 41.). 1566-ban Bethlenfalván Farkas Pálné 21, Csernecki Gáspár és Kaczai Ferenc 15—15 jobbágytelket kapnak adományul (SzOkl II. 209.; Jakab 1901. 267.), s mégis marad 12 szabad székely porta, az 1567-es kapu-összeírás szerint (SzOkl II. 220.).

Irodalom

Általános rész

(ide soroltuk azokat a munkákat is, amelyek a tárgyalt emlékek nagyobb részével foglalkoznak).

Lakatos 1702/1942 — Hunfalvy—Rohbock: *Magyarország és Erdély eredeti képekben*. Pest, 1856. — Sándor 1858/1942 I. 18—23. — Szabó Károly: *Az udvarhelyi plébánia*. Veszely 1860. I. 381—393. — Zayzon Ferenc: *A székelyudvarhelyi ev. ref. egyházközség története*. Székelyudvarhely, 1893. — Téglás Gábor: *A székelyudvarhelyi római castrum és annak katonai fürdője*. ErdMúz 1897. 257—268. — Szeles János—Szájdél János: *Székely-Udvarhely története*. ErdMúz 1898. 384—402, 456—465, 523—538, 578—605. — Szigethy-Gyula Mihály: *Székelyudvarhely történetéhez*. Közli Szádeczky Lajos. ErdMúz 1899. 220—231. — Jakab 1901. — 194, 195, 201, 205—206, 213, 224, 230, 236, 239, 241, 243, 252, 261, 263—265, 267—268, 274—277, 288—289, 291, 303—304, 318—319, 322, 326, 328, 339—340, 347—350, 352—354, 356, 358, 362—365, 371, 372, 381, 392, 398, 403. — Lukinich Imre: *Szeles János*. ErdMúz 1903.

15—27. — Biró 1941. 34, 79, 102, 103, 118, 121, 149. — Borbély Andor: *Erdélyi városok képeskönyve 1736-ból*. ErdMúz 1943. 197, 214. — Juhász 1947. 14, 24, 30, 32, 33—37, 43. — Ferenczi 1971. 1140, 1141, 1144. — Fodor László: *Adatok a székelyudvarhelyi céhek bomlásának történetéhez*. Emlékkönyv 1974. 183—190. — Drăguț 1976. 218.

Budvár, vármaradvány

Orbán I. 60—63. — Jakab Elek: *Budvári és Budvár környéki leletek*. ArchÉrt 1894. 214—216. — Téglás Gábor: *Kik építették a székelyudvarhelyi Budvárt?* ArchÉrt 1897. 108—115. — Jakab 1901. 150. — Ferenczi 1971. 1140, 1144. — Ferenczi Géza—Ferenczi István: *Székelyföldi gyepűk*. Korunk 1972. 2. sz. 312. — B. Nagy 1973. 13. — Ferenczi 1978. 948.

Székelyudvarhely, kolostortemplom és vár

Lakatos 1701/1942. 12. — Benkő 1781. I. 499. — Sándor 1858/1942. I. 20—21. — Veszely 1860. I. 391—392, 395, 398. — Orbán I. 59. — Jakab 1901. 222—223. — Lukinich Imre: *Az udvarhelyi vár története*. ErdMúz 1903. 425—446. — Boross 1927. 91. — Dercsényi 1956. 236, 245. — Vătășianu 1959. 281, 285, 612. — Ionescu 1963. I. 73. — Dávid 1969². 543—546. — Hargita megye 1973. 109—110. — Demény 1976. 28—29. 52. — Drăguț 1976. 218. — Albert Dávid: *A „Székelytámad” vár és várbiratok*. Hargita Kalendárium 1979. 116—118.

Középkori plébániatemplom

Lakatos 1701/1942. 10—15. — Veszely 1860. I. 144, 343, 381—393, 402. — Orbán I. 50—51. — Kolozsvári Sándor (közl.): *Történeti apróságok a múltból*. ProtKözl 1874. 86, 94, 102. — Schem 1882. 191—193. — Kereszturi 1939. 107, 109, 114. — Entz Géza: *A székelyudvarhelyi római katolikus plébániatemplom*. KözlÉrt 1943. 1. sz. 110. kk. — Dávid 1968². 546. — B. Nagy 1970. 191, 199, 218, 270, 282, 290, 298, 305, 329.

Jézus-kápolna

Lakatos 1701/1942. 7. — Orbán I. 45. — Malonyay II. 8—9. táblák. — Kelemen Lajos: *Erdélyi magyar mennyezetfestményeink a XVII. százév végéig*. MSzal 1928. 6—7. sz. 176—180. — Gerevich 1938. 27. — Kereszturi 1939. 114. — Voit 1942. 133, 137. — Entz 1943¹. 218. — Vătășianu 1959. 88—89, 95. — Tombor 1960. 191. — Sebestyén 1963. 116. — Entz 1958. 45, 126. — Dávid 1969². 544. — Greceanu 1970. 266. — Ferenczi 1971. 1141. — Hargita megye 1973. 109. — Gervers-Molnár Vera: *A középkori Magyarország rotundái*. Bp., 1972. 59, 89. — Beldie, Mariana: *„Rotonda” din Odorheiului Secuiesc si problema datării monumentului*. RevMuzMon 1974. 1. sz. 59—62. — Dávid 1975. 873. — Drăguț 1976. 218.

Szent Anna-kápolna

Sándor 1858/1942. I. 21. — Orbán I. 50, 52.

Szombatfalva elpusztult temploma

Veszely 1860. I. 433. — Orbán I. 63. — Schem 1882. 193.

Szentimre elpusztult temploma

Lakatos 1701/1942. 8. — Orbán I. 44.

Bethlenfalva elpusztult temploma

Veszely 1860. I. 283, 395, 429—433. — Orbán I. 63—64. — Schem 1882. 180.

Székelyudvarhelyi Kódex

Szabó Sámuel: *A székelyudvarhelyi codex*. Bp., 1907. — Ua.: Nyelvemléktár. XV. 1908. 23—24. — Karácsonyi János: *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon*. Bp. 1924. II. 605—606. — Benkő Loránd: *Nyelvtörténeti megjegyzések. A Székelyudvarhelyi Kódex 2. kezének nyelvjárásáról*. MNy 1957. 280—283. — Mályusz 1971. 299, 300. — Molnár József—Simonyi Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Bp., 1976. 186—192.

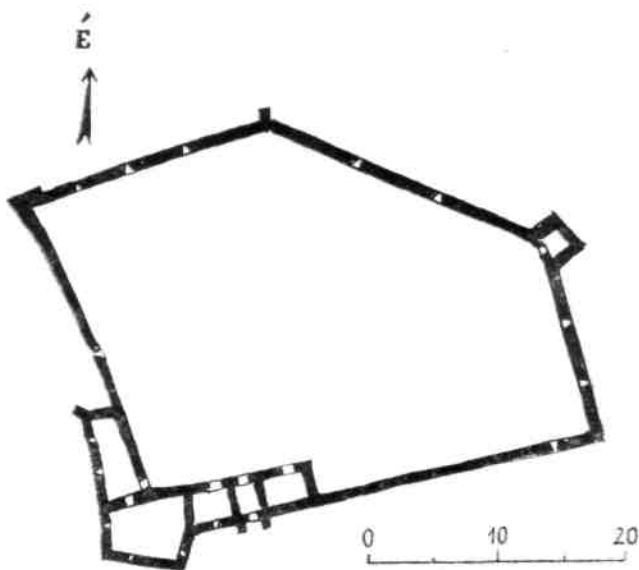
SZÉKELYZSOMBOR

A Kis-Homoród mentén, a hajdani Székelyföld és Szászföld határán fekszik Székelyzsombor. Két középkori eredetű műemléke a falu feletti parasztvár és a faluban az evangélikus templom. A falu Kőhalomszékhez, magyar evangélikus egyháza 1865-ig a szászkezdői káptalanhoz tartozott.

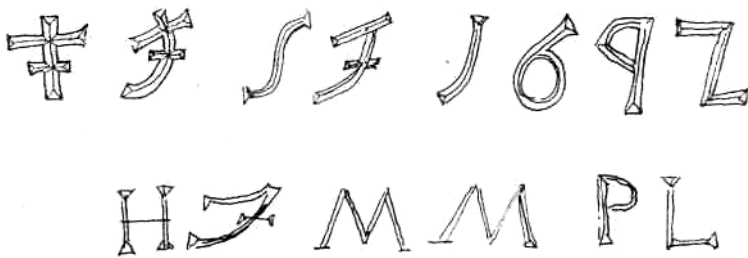
Vár

Közvetlenül a falu felett emelkedő magaslaton áll a Homoród szélesedő völgyét uraló, szabálytalan ötszög alakú vár, mely a XV—XVI. századból eredő parasztvárak közé tartozik. Délnyugati szögletén egy nagy négyszögbástya emelkedik. A kelet felé hozzátalazó háromtermes, kétszintes épület a táмок közé fogott bejáratot is magába foglalja. A bejárat fakeretes belső szemöldökgerendáján évszám és felirat van: rovásírással E. Gy. betűk, majd S. J. 1692 — H. J. M.M. — P.L. névbetűk. A vár északkeleti sarkán egy falsíkból kiugró kis bástya áll. A várudvar e részén épület maradványai látszanak. A várfal 6,5— 7,5 m körüli magasságú, a felső részen sorakozó lőréssekkel, melyek a bástyákon is megtalálhatók. A vár falai, bástyái, épülete aránylag épek, csak a tetőzetük kezdett romladozni.

A vár korábbi állapotáról Modjer Mihály Traogott helybeli lelkész 1838-ból való feljegyzése alapján Orbán Balázs is megemlékezik: „[...] régi kinézését majd egészen elvesztette, mivel az egyetlen, még fennálló 3—4 ölnyi magasságú kerítés fala mintegy 20 esztendővel ez előtt végbement kijobbításakor mésszel behányatott és megfejrített. A régi időben kettős fallal és egy sánccal volt körülveve, melyeknek

322. A vár alaprajza

323. Felirat a kapu szemöldökgerendájába vésve, 1692-es évszámmal

egykori létéről még csak a földben található alapkőfalak bizonyítanak.” (Orbán I. 188.)

A várhoz egy hűséges szerelemről szóló monda kötődik, amely azonban némi történeti vonatkozású adatokat is megőrzött: a falu — így a vár is — német (szász) eredetű, s 1421-ben török seregek megostromolták és bevették. A hagyomány valóságmagva egyelőre ellenőrizhetetlen. 1342 óta oklevelekben szerepel egy Fehér megyében fekvő Sombor nevű helység (Árapatak, Hídvég és a ma már nem létező Gerebencs birtokaival együtt), mely Küküllővárhoz tartozó királyi várbirtok (SzOkl VIII. 18, 22., I. 53.), ennek a mai Székelyzsomborral való azonossága nem biztos. Hogy a vár a XVI. század végén készen lehetett, azt a helység német neve (Sommerburg) teszi valószínűvé, amelyen 1488-ban említik először (Suciu 1968. I. 317.). A vár kialakulása szempontjából fontos, hogy 1481-ben egy birtokügyi oklevél a falut és határának egy részét a Szászföldhöz, más részét a megyei területhez tartozónak tudja. Ekkor itt az utóbbi területen Teremii Sükösd Miklósnak és Jánosnak van birtoka és *nemesi udvarháza* (SzOkl 236—237. és jegyzet). 1486-ban a Zsombor határának Homoródújfalú felől való kijáratásáról kelt oklevél hosszú határléírásában a várat nem említik (SzOkl III. 109.). A Sükösd család 1550-ben, sőt még 1585-ben is birtokol Zsomboron (SzOkl II. 89.).

A már említett kapuévszám (1692), mellette ácsmesterek névbetűjével, az első konkrét adatunk a várra, de ez egy javításra vonatkozik. Lehetséges, hogy 1690-ben a Homoród mentén átvonuló, Thökölyt támogató tatár seregek pusztítása tette szükségessé ezt a javítást. A külső falgyűrű 1818 körüli lebontása után a vár főként a lakosság javainak őrzésére szolgált.

Evangélikus templom

Középkori eredetű, többször átépített templom, magasított nyugati oromfallal, hosszanti templomtérrel, kelet felé sokszögzáródású szentélyrésszel és különálló toronnyal. Nyugati része a legkorábbi, itt a homlokfal előtt egy kváderkövekből rakott falmaradvány látható, amely a mai oldalfalakban folytatódik. Kormeghatározó középkori kőfaragványokat a mai templomban nem látunk. Ismerjük viszont az innen származó és a kolozsvári Művészeti Múzeumban őrzött *szárnyasoltárt*, amelynek készítését a szakirodalom 1540—1550 közé helyezi (Balogh 1943. 311.). A reneszánsz hatást sugárzó oltár szárnyképei Dürer-metszetek ismeretében készültek.

A templom és plébánia középkori létét azonban nemcsak ez az oltár bizonyítja, hanem egy 1585. november 5-én kelt tanúvallatási jegyzőkönyv visszaaló megjegyzése is: a Sükösd-birtokügyben tanúskodó Bene János apácai prédikátor és Bene Ananiás brassói magyar prédikátor említik, hogy atyjuk zombori plébános volt (*A zombori ágostai hitvallású evangélikus egyház Emlék-Könyve, a régibb időktől fogva a legújabb időkig*. Elkezdett 1877-ben. EgyhLvt. Kézirat. 25.). A templomjavítások feljegyzései közt utalást találunk egy 1746-ban történt tűzvész utáni javításról (uo. 109.). 1784—1788 között a templom „napkelet felőli része fundamentumból egészen újra építettett” (uo.). „A templom boltozatának első fele beomlani akarván, leszedetik s helyébe egy állandó deszkamennyezet tétetik 1867 és 68-ban [...]. A torony 1907—908 években épült.” (uo. 111.)

A két középkori eredetű műemlék, elsősorban a vár, további kutatásra érdemes, régészeti feltárása indokolt, mert méltánytalanul elhanyagolta a szakkutatás és a szakirodalom.

Irodalom

Sándor 1858/1942. II. 102. — Orbán I. 187—190. — Roth, Victor: *A székelyszombori és szenterzsébeti oltárok*. ErdMúz 1910. 9—21. — Forster III. 117. — Roth, Viktor: *Siebenbürgische Altäre*. Strassburg, 1916. — Kelemen Lajos: *A székelyszombori régi szárnyasoltár Mária-szobra*. MNép 1923. 51. sz. 11—12. — Divald Kornél: *Szárnyasoltárok*. Emlékkönyv 1929. 406. — Bíró 1941. 35, 60, 69. — Balogh 1943. 122, 123, 139 (27. jegyz), 147, 150, 311—312, 324. 364. és 210. kép. — Vătășianu 1959. 613. — Radocsay 1967. 129, 130, 212. — Tombor 1968. 192. — Dávid 1969². 546.

SZENTÁBRAHÁM

Lebontott középkori templom

A Gagy patak völgyében települt négy falu közül csak Szentábrahám szerepel a pápai tizedjegyzékben, 1333-ban: „Vyda sacerdos solvit VI. banales” (MonVat 115.). Hogy ez Szentábrahámra vonatkozik, azt az 1334. évi bejegyzés igazolja, mely szerint „Vyda sacerdos de Sancto Abraam solvit III. banales antiquos” (uo. 133.).

Nyilvánvaló tehát, hogy Szentábrahámnak volt középkori temploma; erről azonban keveset tudunk. 1802-ben lebontották, és új templomot építettek a falu között. Orbán Balázs is már csak a híret hallotta a régi templomnak, és a következőket írja róla: „Szent-Ábrahám [...] hajdan anya-ecclesiája volt a szomszéd Csekefalva, Andrásfalva és Gagynak. [...] E faluk közös temploma a falu felső végénél beszakadó Ingpatak völgye torkolatjánál egy dombon feküdt, melyet még most is Templomhegynek hívnak, a templomhegy feletti tetőt pedig Tomori padjának. Ez egyház nagyon szép és régi volt, falait szép fresco-festvények borították; de romladozott lévén, e század elején lebontatott. Innen vitetett a falu között lévő unitárius imaház harangja, melyen féldombor majuskel írásmodorban e körirat van: O REX GLORIE VENI CUM PACE — mely XIV-ik század végéig divatozott írásmodor némileg adat e templom építési idejéről.” (Orbán I. 120.)

ORÁN + GLORIA + VANT + AVN + PEAIA +

324. A harang felirata (Orbán Balázs után)

Az együvé tartozás és közös építés emlékét őrizte meg egy 1640. április 30-án kelt csekefalvi templomépítési irat: „[...] Csekefalva filialissa lévén Szent Ábrahámnak, az religió megváltoztatásában elejektől építettett templomokat oda kellett hadniok” (Koncz 1884. 164—165.).

Az 1803—1811 között épült új templom falaiban régi faragott kövek nem látszanak, de nincs kizárva, hogy egy eljövendő renoválás alkalmával még kerülnek felszínre. Az új templom belsejében két festett fakarzatot és festett kazettás mennyezetet találunk, az utóbbi a következő építési felirattal: ISTEN DITSŐSÉGÉRE ÉPITTETTE A SZT. ÁBRAHÁMI UNITÁRIA EKKLÉZIA MDCCCXI DIK ESZTENDŐBEN. A hagyomány szerint a nyugati rész kazettás mennyezete a régi templomból való, de láthatóan ez sem korábbi a XVIII. század végénél.

Az Orbán által számba vett középkori *harangot* 1916-ban háborús célokra lefoglalták, de a beolvasztást, tekintettel művészettörténeti értékére, elkerülte (vö: *Közlemény a be nem öntött harangokról.* RefSz 1917, 456.). Még azokban az években eladták a budapesti Nemzeti Múzeumnak.

Irodalom

Orbán I. 120. — Koncz 1882¹. 381, 433. — Koncz József: *Csekefalva—Szentábrahám, temploma dulása.* ProtKözl 1882. 42, 46. — Koncz József: *Csekefalva és Szentábrahám templomai, javai.* ProtKözl 1882. 380, 422. — Koncz 1884. 164—165. — Jakab 1901. 320. — Gerecze II. 950. — [Közlemény a be nem öntött harangokról.] RefSz 1917, 456. — Juhász 1947. 11, 41, 136. — Radocsay 1954. 217. — Tombor 1968. 192. — Ferenczi 1972.

SZENTDEMETER

A falu a Kis-Küküllő völgyében, egy dombvonulat alá települt, a hajdani Udvarhelyszék, Marosszék és a vármegyei terület találkozásánál. Két középkori épületéről tudunk: a lebontott Balási-kastélyról és a római katolikus templomról, mely egyik legépebben maradt középkori építészeti emlékünknél.

Lebontott Balási kastély

A szakirodalomban Orbán Balázs leírása és közölt rajza, valamint XVII. századi urbáriumok alapján számon tartott kastély valószínűen a Nyujtódi család által alapított XVI. század eleji udvarház továbbépítéséből alakult ki. A faluról első adatunk 1436-ból való, ekkor adományozza Zsigmond király Szentdemeter királyi birtokot hű szolgálataiért Demeter fia Kemény Lőrincnek (Tudományos Gyűjtemény 1840. évf.

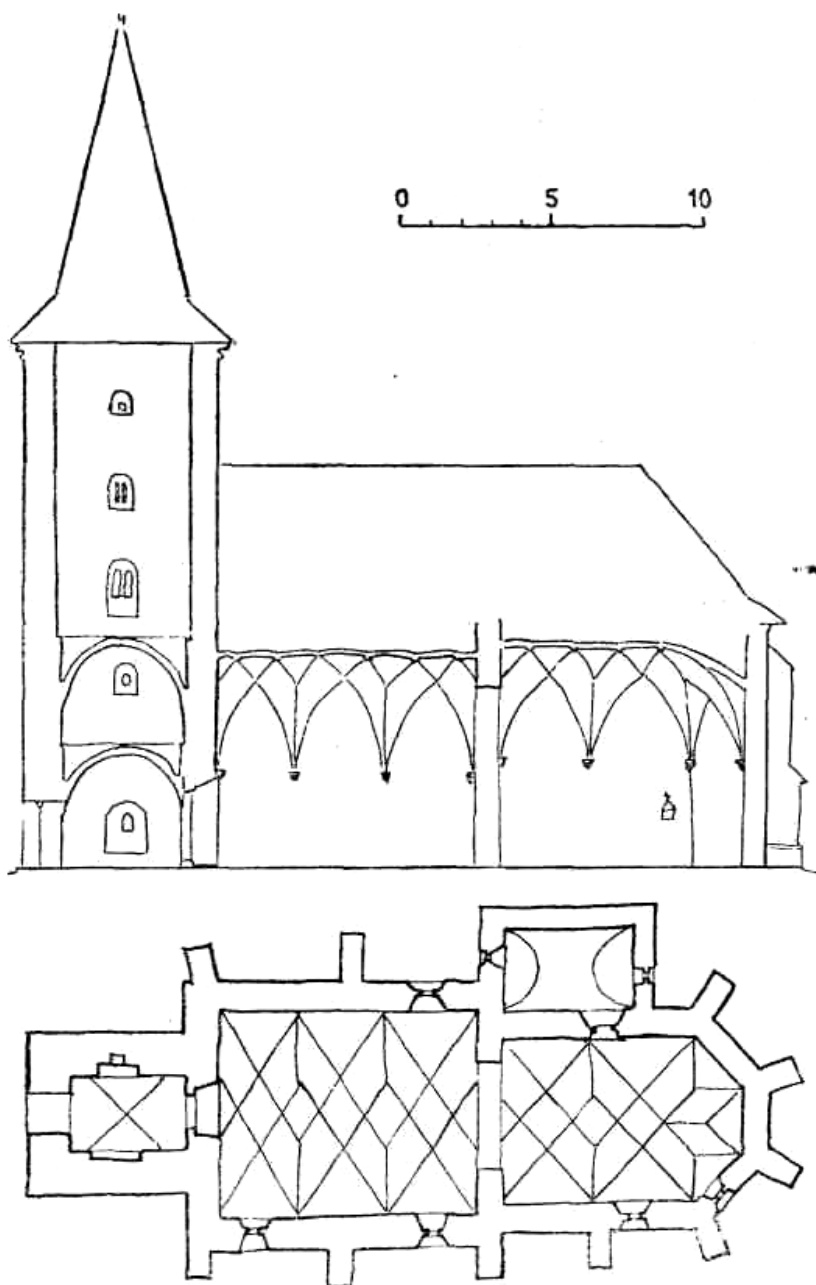
IV. 21—23. Idézi Orbán I. 158.). E családdal itt később nem találkozunk, viszont 1503-ban feltűnik a Rugonfalváról eredő Nyujtódi család (malomrészt vásárol Szentdemeteren. Vö: SzOkl I. 303.), s 1509-től Szentdemeteri előnévvel szerepel Nyujtódi Gergely (Nagy Iván VIII. 193. Később, 1532-ben: SzOkl III. 247.; 1538-ban: SzOkl II. 41.). A családból Nyujtódi András ferences szerzetes 1510 körül a krakkói egyetemen tanult, s 1526-ban magyarra fordította apáca húga, Judit számára Judit könyvét és az egyházi regulákat (*Székelyudvarhelyi Kódex*). E család tulajdona lehetett az az udvarház, amely Szentdemeter nyugati felében, a Kis-Küküllő felőli részen a XVII. században reneszánsz stílusban épült ki kastéllyá.

A nagyarányú építkezés azonban már a Balási családhoz köthető. Balassy Ferenc neve az 1566-os lófő-összeírásban bukkan fel először (SzOkl II. 194.). 1576-ban az ötvendénáros adó begyűjtésekor Szentdemeterről Balási Ferenc 1, Nyujtódi György 6, Baládfi János 1, Lázár Imre özvegye 6 porta után fizet (SzOkl IV. 37.). Az új építkezés kapcsolatos lehet azzal a ténnyel, hogy Balási Ferenc 1609. július 20-án portai követi szolgálatai elismeréséül Báthori Gábortól új adománylevelet kap Szentdemeterre (Báthori Liber Regius VI. 270. Idézi Jakab 1901. 325.). Az új „nagypalota” ajtószemöldökének felirata — 1617. B.F. — ezt az építkezést igazolja (Vö: B. Nagy 1970. 64.). Hogy ekkor régebbi részek felhasználásával építkeztek, azt az 1629. évi urbárium új és agg házak, új és agg kapuk kifejezései kétségtelenné teszik (B. Nagy 1973. 60—69. 359.). Orbán Balázs a múlt században még megfigyelhette, hogy a nyugati épületszárny és sokszögzáródású kiugró kápolna korábbi a nyugati kapubástya feliratánál (Orbán I. 158.); ez már ifjú Balási Ferencnek, Udvarhelyszék főkapitányának az építkezéseit jelöli. A kastély későbbi gazdái a Csáki, Gyulaffi, Henter családok. 1656 körül Csáki Gábor özvegye, Gyulaffi Zsófia építteti kápolnává a kastély egyik helyiségét, mivel a falu templomát az unitáriusok használják (Schem 1882. 129.; György 1930. 432.). A telek Küküllő felőli részén ma egy klasszicista stílusú udvarház áll. A kastély mindenkori gazdái patrónusai voltak a falu templomának és egyházának.

Római katolikus templom

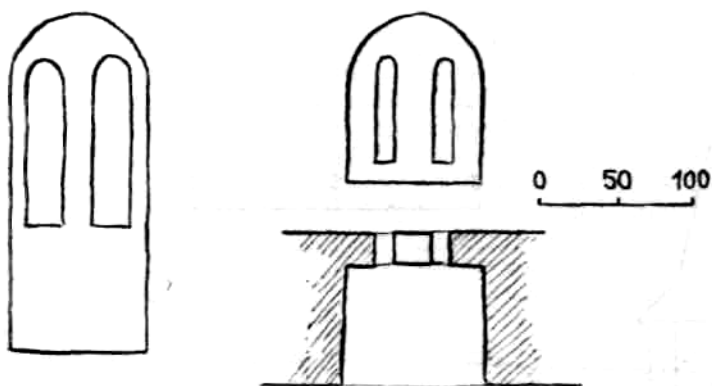
A falu keleti részén, egy magaslaton áll a kelet—nyugati tájolású templom, amely nyugati toronyból, boltozatos hajóból, sokszögzáródású, szintén boltozatos szentélyből és a szentély északi oldalán elhelyezett sekrestyéből áll. A *torony* homlokzatának alsó szintjét a félköríves bejárat foglalja el, első emeletén kis körablakokat, a második és harmadik szinten mindhárom oldalon félköríves fülkékbe helyezett ikerablakokat, a legfelső szinten félkör formájú ablaknyílásokat találunk. Koronázópárkánya félköríves árkádsorból és két hengertag közé fogott mély hornyolatból van alakítva. A torony belső földszinti tere keresztboltozattal fedett, kétoldalt félköríves fülkék helyezkednek el, s ezekből kisebb csúcsíves vakfülkék nyílnak. A torony első emeleti tere szintén keresztboltozattal volt fedve; ebből ma csak a boltindítás csonkja látszik.

A toronyaljából a hajóba vezető *nyugati kapuzat* rendhagyó alakítású. A szemöldökgyámos lezárású bejárat nyíláskeretelő tagozatai oszlopszékes, szokatlan formájú lábazatról indulnak, s vállvonalban bim-

325. A templom hosszmetzete és alaprajza

bős indák ágaznak ki belőlük. A szemöldökkövet rácsos és hengertekercses alakítású fríz koronázza, erre egy külön faragvány támaszkodik — esetleg másodlagos elhelyezésben —, mely bimbókban végződő, egymást keresztező ívsorból áll. Felette szép plasztikájú szarvasfej, kétoldalt egy-egy kereszttel díszített kehely látható. Ezen a kapuzaton, a profilokat és

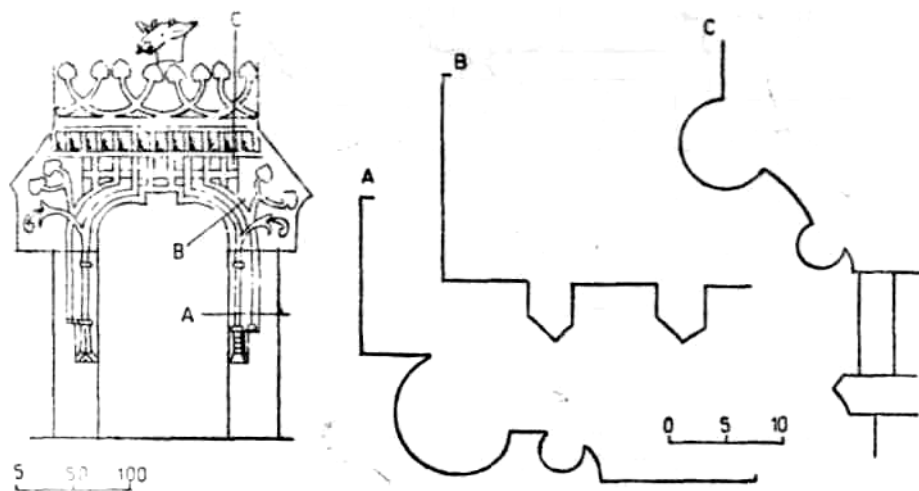

326. Ikerablakok a torony harmadik és negyedik szintjén

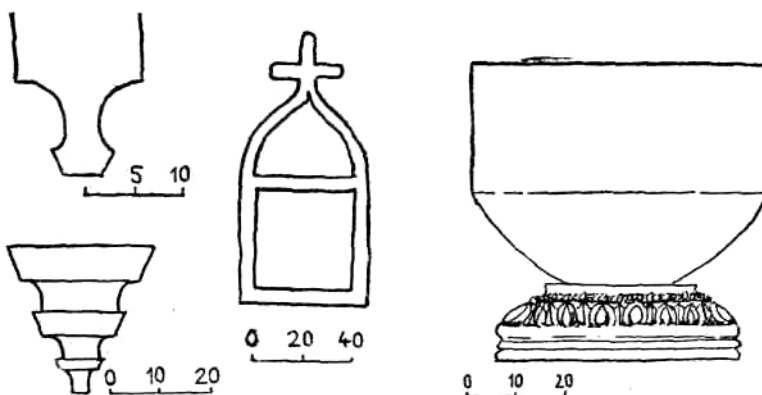
díszítő tagozatokat figyelve, a román kor és a késő gótika elemeit látjuk keveredni. A kapuzat sem egészében, sem részleteiben nem kapcsolódik a templombelsőben fellelhető késő gótikus faragványokhoz, sem a vidékről ismert késő gótikus ajtókeretekhez.

A hajó nyugati sarkait támpillérek fogják közre, ezek közül az egyik átlósan, a másik egyenes vonalban áll. A déli hajófalat támpillér osztja két részre, a nyugat felé eső részben magasan elhelyezett kis félköríves ablak a fakarzatra, a kelet felé eső nagyobb félköríves ablak a hajó terébe nyílik. Ugyanitt egy elfalazott ajtónyílás sejtethető. A hajó északi falát egy tám és egy félköríves ablak tagolja.

A hajónál alig keskenyebb *szentély* a nyolcszög öt oldalával zárul, déli oldalánál egy, a záródásnál négy támpillérrel. A diadalív vonalában csak a déli oldalon van támpillér, a szentély északi oldalát félnyereg-tetővel fedett dongaboltozatú sekrestye foglalja el, kelet és nyugat felé

327. A nyugati kapu, szarkövének (A), ívhajlatának (B) és szemöldökpárkányának (C) profiljával

328. Bordaprofil és gyámkő

329. Szentségtartó fülke

330. Keresztelőmedence

egy-egy csúcsíves ablaknyílással. A szentély két félköríves ablaka láthatóan későbbi alakítás eredménye.

A *templom belseje* eredeti állapotában maradt ránc. Mind a hajót, mind a szentélyt késő gótikus *hálóboltozat* fedi, a közöttük levő diadalív csúcsíves. A hajóboltozat három boltszakaszos — ezekre kívül csak egy támpillér esik —, orrtagos téglabordái a sarkokban a falsíkba halnak, az oldalfalakon a hármanként lefutó bordák tagozott, fordított kúp alakú gyámkövekre támaszkodnak. A szentély boltozata és gyámrendszere hasonló alakítású, itt azonban a boltozat támaszkodási pontjait a külső támpillérek is erősítik. A déli falban leszelt élű, számrhátíves papi *ülőfülke* található, a délkeleti falban fekvő téglalap alakú kis vakfülke, az északiban egyenes felső lezárású *szentségtartó fülke* látható, kereszttel koronázott számrhátíves keretbe foglalva.

A hajó nyugati falánál fából épített fakarzat van, innen nyílik ajtó az emeleti toronytérbe. A diadalív falán néhány évtizeddel ezelőtt még volt egy felirat, amely 1723. augusztus 20-as keltezéssel a templom visszavételéről és megújításáról tudósított: RECEPUM RENOVARIM DIE 20 AUG ANNO 1723. MAIORIAM ERITAUS HUIUS DOMUS ISTIUS NOVISSIMAE PLUSQUAM PRIMAE ECCA 12. 10. Alatta UJITATOTT 1933.

A diadalív északi oldalához épített szószék lábánál egy tojássoros római jón oszlopfőre állítva látható egy félgömb alakú *keresztelőmedence* felső része.

A szentély falképtöredékeit jelenleg mészréteg fedi. A szakirodalom leírása szerint egy nagyobb jelenet reprezentatív megjelenítésű két mellékalakja látszott a szentély falán, világos szegélyű földig érő palástban, egyiknek kezében kard volt; talán Péter és Pál apostol lehettek. Keletkezési idejüket a szakirodalom a XV. század végére teszi (Radoscay 1955. 217.).

A templom építéséről korabeli adat nem maradt fenn. Úgy véljük azonban, hogy az egységes formában jelentkező késő gótikus részleteket

megelőzi egy korábbi építkezés. Erre utal a védőszent neve is. Ezt a feltételezést azonban csak alapos falkutatással és régészeti feltárással lehetne alátámasztani.

A templom a XV—XVI. század fordulója táján nyerte el mai formáját. Ekkor épült a támpillérsoros, hálóboltozattal fedett sokszögű szentély a sekrestyével, s a hajó is ekkor kapott hasonló boltozatot. Az építők a kis késő gótikus belső tér szép kialakításának példáját hagyták ránk. Ezt a hálóboltozat-típust a XV. század végétől a XVI. század első negyedéig nagy építkezések kis tereinek boltozatánál alkalmazták szívesen, rokon emlékeit a Felvidéken és Erdélyben találjuk meg: Kassa Szt. Erzsébet-temploma, a Gömör vidéki Csetnek lutheránus temploma, a brassói Fekete-templom sekrestyéi hasonló boltozásúak, ilyen a kolozsvári Wolphard-Kakas ház egyik utcai szobája, s jóval nagyobb fesztávolsággal építve a jakabfalvi lutheránus templom hajójának boltozata.

A sajátos kompozíciójú nyugati kapuzat stíluseredete még nincs megnyugtatóan tisztázva. Ami rajta késő gótikus, arra a krakkói Wawel késő gótikus termeinek ajtókereteiben találunk analógiát (B. Nagy 1970. 68.), a távoli mintakép a hajdan krakkói diák Nyujtódi András személyével magyarázható lenne. Az ajtókeret indás-bimbós díszítése, amely motívum a szentháromsági római katolikus templom keresztelőmedencéjének törzsén már jóval korábban megjelenik, a rácsozatos faragvány, amely már az esztergomi várkapolna pillérfőjén jelen van, a romanikából ismert profil, a bimbós-ívsoros faragvány azonban kétséget támaszt bennünk a kapuzat eredetét és keletkezését illetően. Mindenesetre a többféle stíluselem jelentkezése arra mutat, hogy a kapuzat készítője egyénien keverte archaizáló stíluselemekkel az esetleg a lengyel késő gótikából vett kaputípust.

A templom késő gótikus kiépítése, valamint belső falfestményekkel való díszítése összefüggésbe hozható a Nyujtódi családdal, amelynek tagjai mind közigazgatási, mind egyházi tekintetben jelentős szerepet vállaltak a XVI. századi székely közösségben.

A templom későbbi történetéről alig néhány adatunk van, de az épület sem változott sokat az elmúlt időben. A reformáció századában az unitáriusok kezébe került. Egy 1697-ből való tanúvallatási jegyzőkönyv tudósít a templom tulajdonjoga körül támadt feszültségről, de arról is, hogy bizonyos földterületek az épület fenntartását szolgálták: „A Szentegyházhoz az Sz. Demeteri határon tudom, hogy birtak egy széna füvet, az én emlékezetemtől fogva mind a templomhoz birták.” (A 40 éves Fülöp Jánosné vallomását idézi Benczédi 1878. 35.) Ebben az időben a katolikus birtokos család és a falu katolikusai a kastélyban létesített kápolnát használják (uo.). A diadalív feletti felirat megőrizte az 1723-as évszámot, amikor a katolikusok ismét visszanyerik a templomot s átvételével együtt renoválják is azt. A szomszédos Bordos filiájaként működő újraalakult plébánia századunkban önállósul.

Irodalom

Bod Péter: *Magyar Athenás*. [Nagyszeben] 1766. 45. — Orbán I. 157—158. — Benczédi 1878. 36—39, 40—48. — Jakab 1901. 109, 325, 436. — *A Rugonfalvi és Szentdemeteri Nyujtódi család*. GenFüz 1903. 21. — Gerecze II. 950. — György 1930. 432. — Kereszturi 1939. 115. — Entz 1943². 222, 223. — Juhász 1947. 41. —

Radocsay 1954. 217. — Vătăşianu 1959. 549. — Dávid 1969². 545, 546. — B. Nagy 1970. 68, 262. — Mályusz 1971. 299—300. — Drăguţ 1972. 63, 81. — B. Nagy 1973. 60. kk. — Dávid 1975. 957.

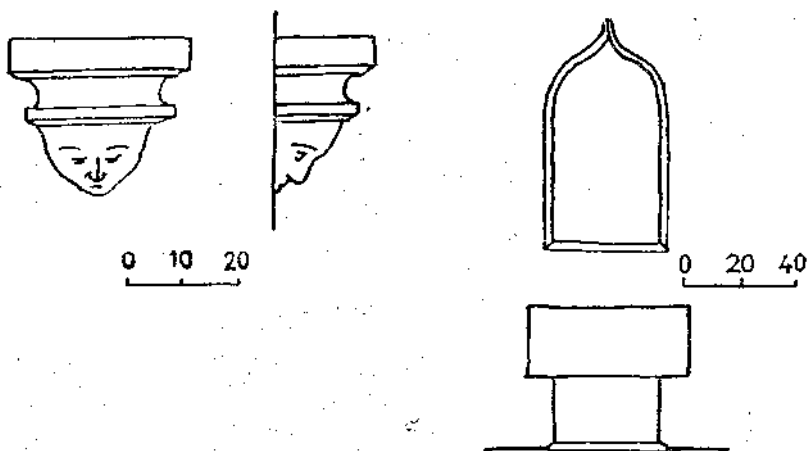
SZENTEGYHÁZASFALU

Római katolikus templom, gótikus faragványok

A Hargita alatti Láz fennsíkján fekvő Szentegyházásfalu a vele összeépült hajdani Szentkeresztbányával ma Vlahica néven Hargita megye legfiatalabb városa. Gótikus építészeti emlékek a szentegyházásfalvi római katolikus templomban vannak, mely kőfallal kerítve a falu nyugati részén áll; nyugati homlokzati tornya, keletelt hajója és sokszög-záródású szentélye van. Adataink szerint ez a templom 1760-ban épült (Schem 1882. 185.). A szentély keleti falán azonban e század közepén más évszámot örökített meg egy felirat: „Ezen templom épült 1822-ben, újrafestette Hargita László.” Valószínűnek tartjuk, hogy ez a dátum inkább javításra, átalakításra vonatkozhat, mert a templomnak korábbi részei is vannak. Így a déli bejárat, melynek kőkeretes, reneszánsz stílusú, fogrovatos szemöldökén az 1756-os évszám olvasható. Pálcátagos keretelése, a profilok indítása a késő gótika és reneszánsz közötti átmeneti periódus ajtókereteit idézi és a stílusok együttéléséről tanúskodik.

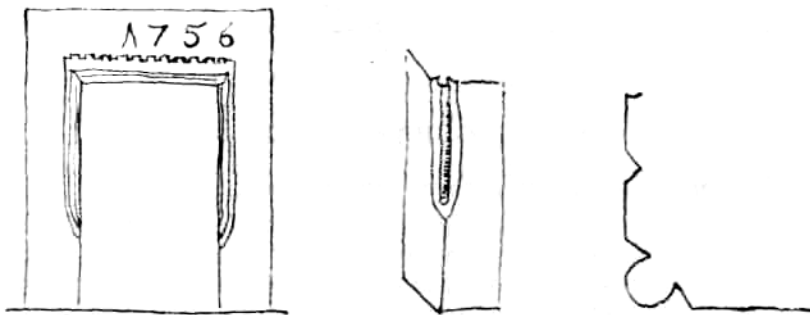
A templom hajójának déli falában, másodlagos elhelyezésben, két gótikus faragványt találunk. Egyik egy fordított kúp alakú tagozott *gyámkő*, amelynek alsó részére férfiarcot faragtak. Valószínűleg egy késő gótikus, bordás boltozatú épület tartozéka volt, az emberfejes gyámköveket általában a szentély hosszfalain alkalmazták.

Ugyancsak a déli falba van beépítve a másik gótikus darab: egy számráható nyílású *szentségtartó fulke*, amelyet ma deszkából készült

331. Gyámkő a középkori templomból

332. Szentségtartó fulke

333. A mai templom déli kapuja

ajtója egészen eltakar. A számrhátíves nyílásforma, éppúgy, mint a gyámkő, arra utal, hogy itt a XV. század második felében nagyobb szabású építkezés folyt. A falura vonatkozó adatok szerint ez lehetséges is.

A helységet a XVI. századig Oláhfalu néven ismerték, s két falut értettek rajta: Szentegyhászfalut és Kápolnásfalut. Az első az anyaegyház, a templommal is rendelkező plébániaközpont Szentegyhászfalu, a leányegyház Kapolnásfalu néven szerepel (amelynek szintén lehetett temploma, de csak „kápolna” rangú). A két falu egyházilag egy plébánia (1838-ig), közigazgatásilag egy közösség. A két falu legkésőbb 1503-ban privilégiumos hely lett. Közös pecsétjük két egyforma, egymással szemben álló templomot ábrázolt, ezzel a körirattal: SIG: PRIVIL: COMMUNITATIS OLAFALU 1503 (a privilégium megerősítése az 1575, 1589, 1609-es évekből való, lásd Jakab 1901. 300, 322. — a pecsétet a régi alapján 1805-ben megújítják, lásd Orbán I. 73.). A privilégium szerint a község egyebek mellett az építkezéshez használt faanyagban adózott.

Az egyházi feljegyzés szerint a parókia 1360-ban alakult (Schem 1882. 185.). Az egyház létezésére az első biztos adatunk valamivel későbbi: 1406-ban „Laurentius Praesbiter de Olahfalu, plebanus de Nagy Boldog Asszony et Vice Archidiaconus Sedium Csik, Gyergyó” másokkal együtt egy csíkjenőfalvi birtokperben mond ítéletet (SzOkl I. 100.), a megnevezett Lőrinc tehát Csík-Gyergyó alperese, mint karcfalvi plébános Szentegyhászfaluból való volt, és egyházi címében nemcsak szülőfaluja nevét, de ottani presbiteri titulását is feltüntette. A plébánia tehát korábbi keletkezésű, mint a bemutatott gótikus faragványokhoz köthető templomépítés. A XV. század második felére eső építkezés egyháztársadalmilag nyilvánvaló összefüggésben van a privilégium elnyerésével, ezt a pecsét templomábrázolásai is igazolják.

A két község már ekkor népes lehetett. Valamivel későbbi adataink: az 1566. évi lustrán négy lóföt írnak össze a faluból (SzOkl II. 196.), az 1567-es porta-összeírás szerint „Olahfalw 32, Masijk Olahfalw 28 „kapuval rendelkezik” (SzOkl II. 219.), a kettő együtt Udvarhelyszék egyik legnépesebb közössége. Ez a közösség a reformáció idején is megmaradt a római valláson: 1572-ben Báthori István fejedelem a falu panaszlevelére hivatkozva megparancsolja az udvarhelyszéki királybíróknak, hogy a két falut a római vallás követése miatt senki ne háborgassa, a papok

és hívek vallásos szertartásaikat szabadon gyakorolhatják (a falu levéltárában levő oklevélre hivatkozva említi Jakab 1901. 369.). Ami azt is jelenti, hogy a templom Szent András apostolról való titulusa a középkorból származhat.

1633-ban elkészült a templom kőkerítése: „az oláhfalviak csináltának kőből egy czintermet anno 1633 és attam oda is fl. 25” (Ferenczi György gener. vikárius Regestrumából idézi Veszely 1860. I. 144.). Új templom építését jelzi egy püspöki feljegyzés 1760-ban (Schem 1882. 185.), a déli kő ajtókeret készítése idején tehát nagyobb építkezéssel számolhatunk.

Építésettörténeti vonatkozásban számon kell tartanunk azt, hogy a két falu rengeteg faanyagot szállított országos érdekű építkezésekhez. Itt csak egy adatot említünk erre vonatkozóan: 1609-ben Báthori Gábor fejedelem azzal újítja meg a két falu kiváltságlevelét, hogy kötelezi őket évente 1000 szál deszkának Köhalomba való szállítására (a falu levéltárára hivatkozva említi Jakab 1901. 322.).

Irodalom

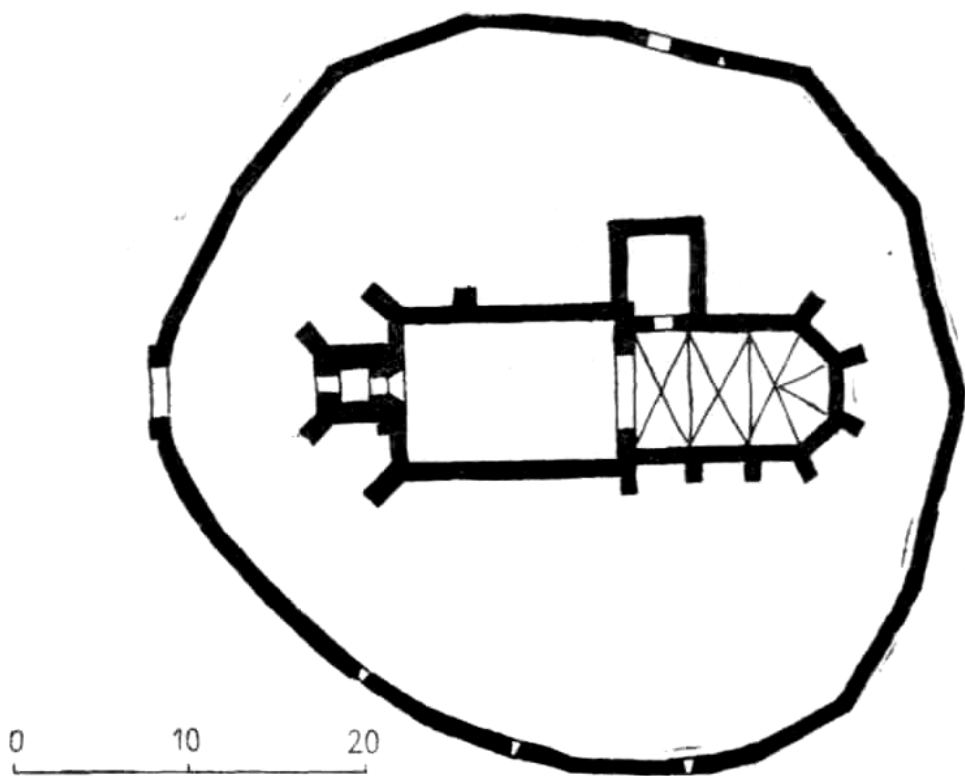
Veszely 1860. I. 144. — Orbán I. 73. — Schem 1882. 185. — Jakab 1901. 300, 369. — Kereszturi 1939. 106.

SZENTLÉLEK

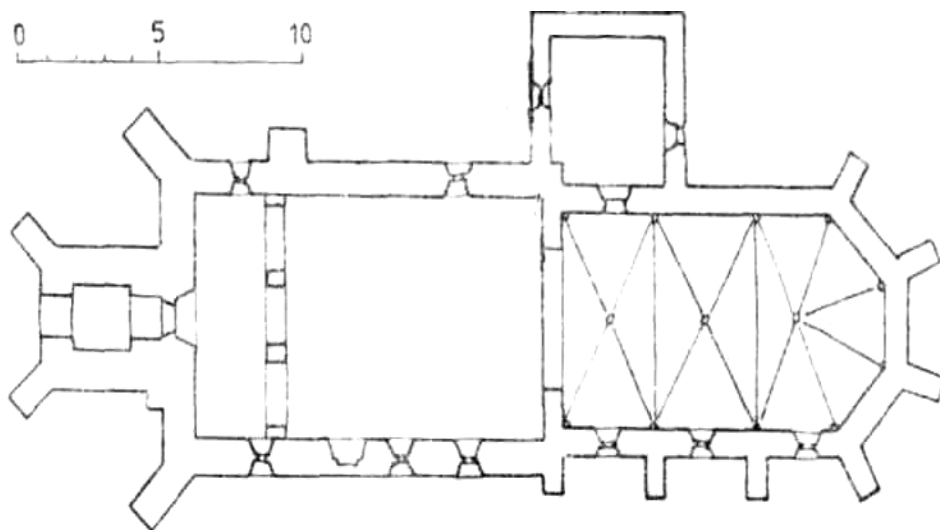
Római katolikus templom

Az alacsony kőfallal kerített templom és körülötte a régi temető nem a falu közt, hanem annak szélén, az Udvarhely—Parajd útvonalból a Nyikó mentére leágazó útkereszteződésnél található; sokáig a két szomszéd falu, Farkaslaka és Malomfalva templomául is szolgált. Tájolása kelet—nyugati irányú, toronyból, hajóból, szentélyből és sekrestyéből áll. Többszöri átépítés nyomát viseli magán, de lényegében középkori építésű.

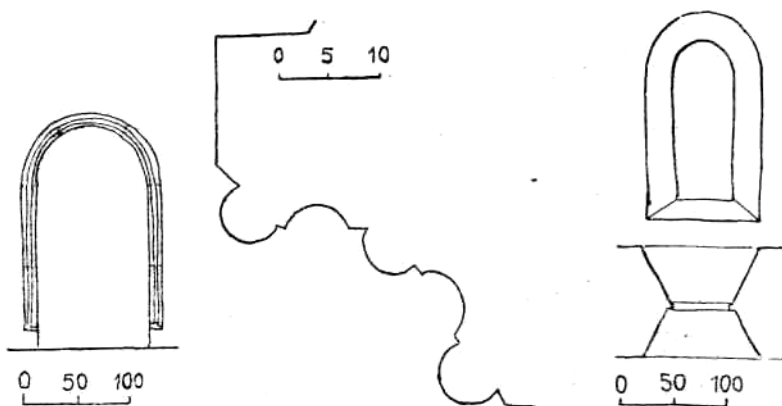
A kőkerítés nyugati falában javítás emlékét őrző felirat van: NAGYULT ÉS UJULT 1853. A templom nyugati homlokzata előtt álló, később épült tornyot átlós támpillérek fogják közre, a táмок magasságán felüli része későbbi ráépítés, amint azt a külső, félköríves bejárat feletti építési emléktábla is jelzi: 1764. SUB RMO FL. PS. (Ekkor Lakatos Ferenc a plébános, aki 1747—1766 között udvarhelyszéki esperes is volt. Lásd Veszely 1860. I. 369. és Domus Historia Szentlélek. EgyhLvt. Ugyanitt találjuk feljegyezve, hogy 1729-ben még harangláb volt a templom mellett.) A toronyalj dongaboltozatos, innen nyílik a hajó kőkeretes, félköríves lezaródású nyugati ajtaja, melynek béléletét három, vályúzatok közé fogott karcsú hengertag alkotja. Orbán és Entz e kaput a XIII. század végére, Greceanu a késő gótika korára datálja. A hajó nyugati falsarkait átlós, nagyon előlépő támpillérek erősítik, a déli oldalon csak a diadalív vonalában van egy kétszakaszos, faragott vízvetőkkel és rézsús lábazattal kiképzett kőláb. A déli falon magasan elhelyezett kis félköríves ablaknyílás szolgál a nyugati karzatra. A középtengely körül van a most elfalazott déli bejárat, melynek kerete Orbán Balázs szerint szintén félköríves, „két lemez közé foglalt henger-

334. A templom és cinterem

335. A templom alaprajza

336. Nyugati kapu

337. Ablak a hajóból

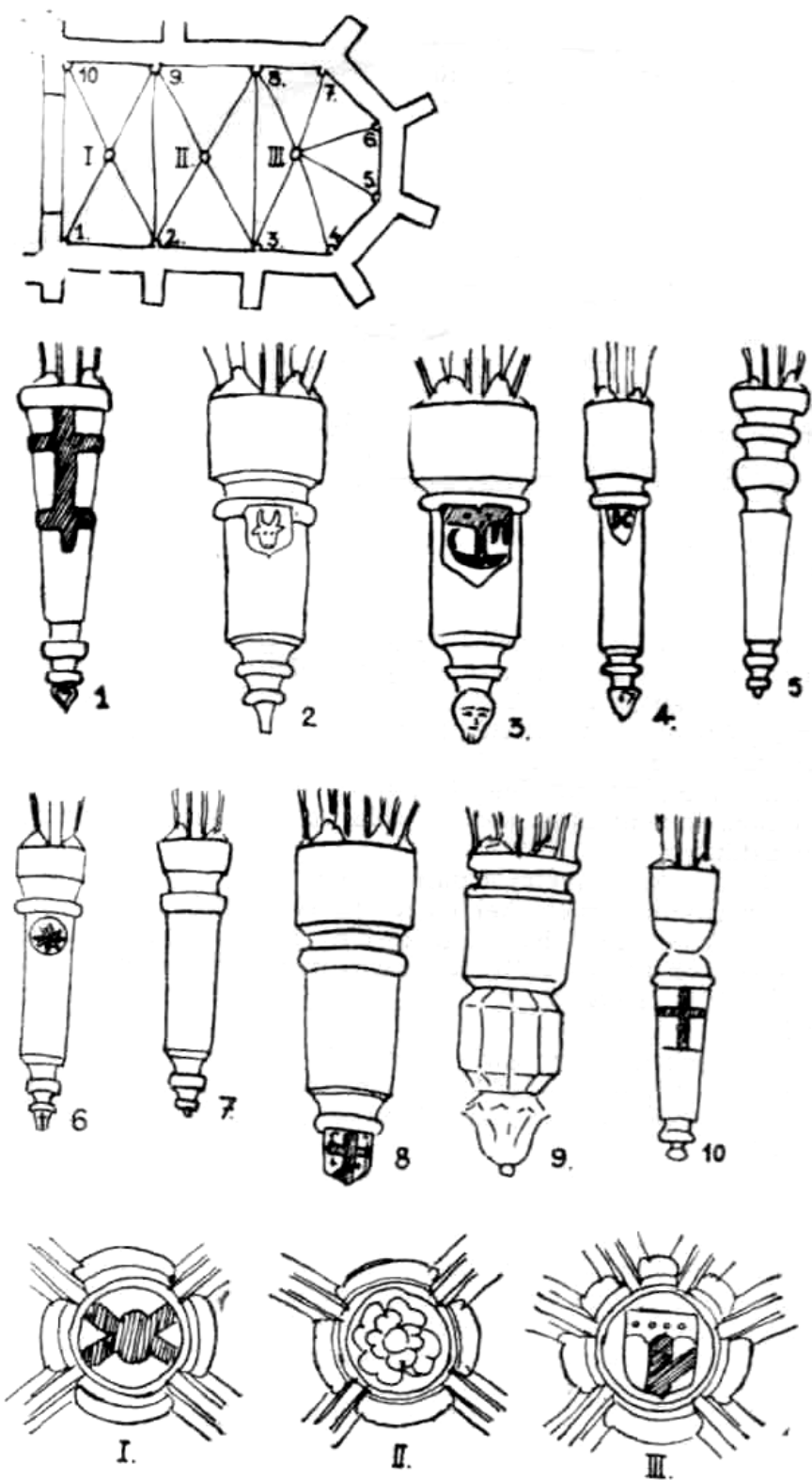
rel” profilozva. A déli bejárat belső szegmentíve nyitva áll, csak az ajtónyílást falazták el 1944-ben, amikor a bejárat előtti portikusból alakított Szent Sír-kápolnát lebontották. A déli fal további részén két félköríves, az előbbinél nagyobb ablak található, kőkávák nélkül. A hajó északi fala egy támmal tagolt, ez a karzat vonalában áll, mellette kelet felé nagyobb, szegmentíves, nyugat felé félköríves lezárású kis ablakot találunk; ez utóbbinak a nyílását utólag szélesítették, felette félhold alakú vakfülke húzódik.

A *szentély* alig keskenyebb a hajónál, de magasabb annál. Hat ketős tagozású, hornyolt vízvetőkkel és rézsűs lábazzal alakított támpillér fogja körül. A déli falat három félköríves, kökeret nélküli ablak töri át. Északi oldalához utólag szélesített sekrestye csatlakozik; toldott részén javítási felirat: RENOV. A. 1837. A hajót és szentélyt tagolatlan nyeregtető fedi.

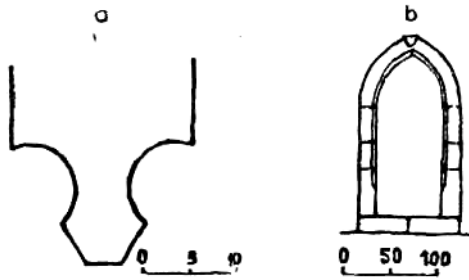
A hajó belsejében, a nyugati bejárat felett két pillérre és árkádokra fektetett, tömör mellvédes karzat emelkedik. A déli fal keleti végében egyszerű, félköríves lezárású ülőfülke nyílik. A hajót vakolt síkmennyezet fedi.

A hajótól félköríves diadalívvel elválasztott szentélyt a záródással együtt háromszakaszos *bordás keresztboltozat* fedi, mely megnyúlt, hosszú gyámokra támaszkodik. Mindeniken más és más ábrázolás látható, néhol kis pajzocszkákon. A mély hornyolatú orrtagos kőbordák mindhárom boltszakaszban *boltzárókőbe* futnak össze, ezek is díszítettek. A szentély északi falában lévő kökeretes *sekrestyeajtó* csúcsíves nyílású, elszedett kereteléssel, felette kis háromszög alakú pajzssal. A sekrestye dongaboltozattal fedett.

A templomhoz Orbán Balázs szerint három régi harang is tartozott. A nagyobbik körirata JESUS NAZARENUS REX JUDEORUM VENIT IN MUNDUM ET HOMO FACTUS EST 1626 (!). A kisebbik felirata csak részben volt kiolvasható. Első sorában: CAMPANAM FECIT AEDI-

338. Boltzárókövek és gyámkövek a szentélyből

339. Bordaprofil (a), sekrestyeajtó (b)

FICARE M. GALPHI C.S.V.K.A.D.I.G.A.I..., a második sorban SZOMBATFALVIANUS A... és lekopott évszám. „Mindkét harangja a 16-ik század első feléből való, a betűk idoma a 16-ik század elejére utal.” (Orbán I. 106.) „Volt ugyan ennél egy sokkal régibb harangja.” A feliratban előforduló családnevek 1505-ben okleveles anyagban is szerepelnek: Lucas Gálfi, Gregorius Zombathfalwai az udvarhelyszéki székyely gyűlésen megválasztott bírák (SzOkl VIII. 220.).

A templom mai berendezése — a fő- és két mellékoltár — 1949-ben készült. Régi késő barokk volutás oltárának fényképét a Domus Historia őrzi.

Szentlélek temploma részben a XIII. század végéről ered. Nyilvánvaló, hogy a hajó a szentélynél korábbi építésű, de hogy ajtókeretei, átalakított félköríves ablakai, félköríves diadalíve s maga a hajó falazata valóban román koriak-e, azt csak falkutatással lehetne bizonyosan megállapítani. A vaskos támrendszeren nyugvó szentélyboltozat az 1458-as évszámú székyelykeresztúri szentéllyel látszik egykorúnak. A késő román kori eredetet valószínűsíti Szentléleknek a pápai tizedjegyzékben való előfordulása: 1333: „Jacobus sacerdos de Sancto Spiritu solvit III. banales” — 1334: „Item sacerdos de Sancto Spiritu solvit III. banales antiquos” (MonVat 115, 132.). Az 1784. évi vizitáció a templomot XIII. századnak ítéli („Initia et vicissitudines huius parochiae incerta sunt, passim e structura ecclesiae adseritur eam iam seculo 13-0 extitisse, atque sinu suo etiam Farkaslaka, quae nunc parochia est, usque a. 1762 amplexam fuisse. [...] In filiali Malomfalva ecclesia publica per comunitatem a. 1809 aedificata” — Schem 1882. 189.). A közösség népességéről az 1567-es porta-összeírásból értesülünk, eszerint Szentléleken 25, Farkaslakán 36, Malomfalván 24, Bogárfalván 8 kaput számolnak össze az adózáshoz (SzOkl II. 219.). Fejér Miklós generális vikárius jegyzőkönyve az 1622 előtti évekből örökített meg néhány, a templomra vonatkozó régi és akkori érdekességét: „Midőn jelen volnánk Udvarhely székyben a Szent Léleki templom előtt való harangláb alatt, sistálának mi előttünk Szent Lélek megyéjebeli uraim in universo a négy falu: Szent-Lélek, Farkaslaka, Malomfalva, Bogárfalva unanimi voto” — és három ügyben határoznak: „[...] a templomban lévő asszonyember álló helyeket, elsőbben abból mind a székeket kihányván, négy részre juxta quantitatem pagorum, et hominum osszák igazán és istenesen [...] a principális pars adassék Sz. Léleknek. [...] a

kiknek pedig befizetett székek volt azelőtt, az nem tartozik székekért fizetni, a kiknek pedig befizetett székek nem volt azelőtt [...] tartozzanak letenni jutalmat.” A Szentegyház mezejét Szentlélek nem követelheti csak magának, mert azt „attyáik a templomhoz rendelték, hagyták, tudni illik a templom építésire, Czinterem földelésire, vagy ha kívántatnék, temető helynek is befogására.” (Idézi Veszely 1860. I. 336.) A templomi székváltság, a filiák népének helye a templomban és a templom javára tett alapítványoknak szigorúan a templom javítására való felhasználása bizonyára már a középkorban gyakorolt szokásjog volt.

A templom hajójában lévő kő karzatot a barokk korban építették, s erre az időre tehető az ablakok átalakítása is.

Irodalom

Veszely 1860. I. 336—337, 369. — Orbán I. 106. — Schem 1882. 189. — Juhász 1947. 11. — Vătășianu 1959. 244—245. — Entz 1968. 44, 162. — Dávid 1969¹. 59. — Dávid 1969². 543, 545, 546. — Greceanu 1970. 290.

TARCSAFALVA

Lebontott középkori templom

A középkori építésű unitárius templomot, mely a falu északi szélén állott, 1898-ban lebontották. Anyagát új templomba építették be. A jelenlegi templom déli zárórészén, valamint a torony lábzatáiban a málló vakolat alól nagy kőhasábok tűnnek elő, valószínűleg a középkori faragványok másodlagosan felhasznált darabjai, de egy sincs, amely megmunkált felületével nézne kifelé.

A régi templomról korábbi adatok és feljegyzések tájékoztatnak. Az 1789. július 2-i püspöki vizitáció így írja le a templomot: „Sendellyel féligre bé fedett kő kerítés [...] ennek közepette vagyon kívül tiz, belől pedig két kő lábakkal meg-erősített Sendellyel be fedetett egy ép magoss Kő Templom. [...] A Templomnak Mennyezete nap nyugot felőli párkányos zöld és veres festékes, mellynek közepében ilyen irás vagyon : IN HONOREM UNIUS VERI DEI ET FILII EJUS JESU CHRISTI ERECTUM EST HOCCE LACUNAR PROPRES SUMPTIBUS ET INDUSTRIA SP. AC GROSII DNI DIONYSII PÁLFFI DE TARTSAFALVA CURATORIS ECCLESIAE AO. 1756. A Napkelet felől való mennyezete pediglen tizfra festékes, de igen régi munka, a mellyen ilyen irás lát-szik: IN HONOREM UNIUS VERI DEI PATRIS ET FILII EJUS J. CXTI 1701. ERECTUM A CURATORE FRANCISCO PÁLFFI HOCCE LACUNAR, másutt pediglen ilyen irás vagyon: ASZTALOS MIHÁLY AO. 1701. [...] Pulpitus: PÁLFFI FERENCZNÉ MARÓTHI ANNA AO. 1763. [és a XXVI. zsoltár] kőből rakott prédikáló Szék hat szegre tsinálva [...] festett korona 1782. [...] Vagyon még ezen Templom fundusán egy magosotska Torony vagy Harangláb, mellynek allya kőből, felső része pedig fából építettett: INSPECTORE DNO GEORGIO PÁLFFI AO, 1734, ARTIFEX JOHANNES BOR MEZEI DIE 17 APRIL G.F.B.I. [...] Nagy harang, mellyen egymástól megkülönböztetett három emberi képek vannak. [...] kisebb harang: ECCL UNIT RENO CU SP.D.DYO. PÁLFFI AO. MDCCLXV.” (UnitPüspVizit 1788. 728—729, 736.).

Orbán Balázs leírásából még a következőket tudjuk meg a templomról: „Így találjuk Tarcsafalván a késő gót kornak egy műemlékét, mely szép arányaival s díszes ékítményeivel gyönyörködteti a szemet, s ezt leírnom annál inkább kell, mert összeomlandó sajnós állapotra juttatta az idők kíméletlensége. A polygon záródású szentély egyenes lapján kis gerelyívű ablakocska van, ilyen a hosszszentély két ablaka is, melyek az előbbinél hosszabbak lévén, magasabbra is nyúlnak fel, és még magasabban záródik a hajó két csúcsíves ablaka, melyek elsőjének díszművezetét a kettős csúcsív feletti négy fentős kerék, a másikánál egyszerű környilat alkotja. Úgy a nyugati főkapuzat, mint a déoldali mellékkapu átszelt lóherívvel alakult, mindkettőt a késő gót kor vesszőmű (Stabwerk) tagozata köríti, dúsabb alkalmazással a fő-, egyszerűbben a mellékkapunál. Hogy eredetileg úgy a szentély, mint a hajó boltozva volt, azt a benn még megmaradt gyámkövek és a künn fennálló oldaltámok bizonyítják. Most az 1701-ben készült deszkafölep helyettesíti. A hajó egyik diagonál oldaltámja felső osztályában egyenes záródású fülke van, mit két horony közti körtetag keretei be, itt a templom védszentjének állhatott szobrocskája. A hosszszentély bal oldalán (heraldik) megvan még a szentségfülke is, mely a négyegre helyezett háromszöggel záródik; az egészet három hengerpálca kereteli be, mely szögletein liliomszerű virágba végződik; szögletüregeit pedig vak alakítású négy levélke tölti be. Minden a XV. század utófelének elkorcsosult ízlése szerint van idomítva. Az egyháznál jóval nevezetesebb azon régi harang, mely a templomközeli fatoronyban szerénykedik, pedig kevés párja van a Székelyföldön. E harang hosszúkás idomú, körirata ennek sincsen, hanem felső karimáján van 5 képpaizska, melyeknek hú rajzát ide mellékeljük.” (Orbán I. 112.).

Az Orbán által közölt harang-medalionok: 1. Trónoló király, két mellékalakkal, 2. Kálvária, 3. Agnus Dei, 4. Trónoló királynő, 5. Madonna. Orbán a királyábrázolások alapján a harangot a XIV. század végére datálja, szerintünk lehet egy fél századdal későbbi is. Ma az 1734-ben épült fatoronyban újabb keletű harangok vannak (évszámaik: 1864, 1926.).

A leírásokból kétségtelen, hogy itt egy többrendbéli renoválást megért középkori eredetű templom állott. A középkori időhatárokra a leírt formákból csak részben következtethetünk, főképp a XV. századi építkezés biztos a szemöldökgyámos, pálcátagos ajtókeretek alapján. A korábbiakra nézve támpontot nyújt Tarcsafalvának a pápai tizedjegyzékben való előfordulása. 1333-ból: „Item sacerdos de villa Tortha solvit V. banales.” 1334-ből: „Item Benedictus sacerdos de villa Tarka solvit II. banales.” (MonVat 115, 133.) Ennek alapján feltételezhető, hogy a lebontott templomnak XIV. századi részletei is lehettek. Ezt az ablaktípusok leírásából is gondolhatjuk. A XV. századi és azutáni építkezéseket a falu közösségén kívül a közjogi tisztségeket viselő családok is támogathatták. 1462-ben az udvarhelyszéki esküdtek között Blasius, filius Gregorij de Tarchafalwa, Laurentius, filius Petri de eadem assessorok jelentik Mátyás király küldötteinek, Vetési Albert csanádi püspöknek és Tamás vránai perjelnek Pálfalva és Firtosváralja megbékélését (SzOkI VIII. 98.). 1532-ben Martinus de Tharchijaffalwa mint notarius publicus és tabellio juratus szerepel udvarhelyszéki birtokügyben (SzOkI III. 247.).

Az 1566. évi lustránál Tarcsafalváról 9 lófőt — közöttük Márton deákot és Pálfij Pétert — és gyalogot vesznek számba (SzOkI II. 194, 201.). 1576-ban Pálffi Péter öt jobbágyporta után fizeti a kirótt ötvenénares adót (SzOkI. IV. 37.), a későbbiekben ez a család — a kurátorságot is viselve — patronálja az egyházat és templomát: Ferenc 1701-ben a szentély, Dénes 1756-ban a hajó festett kazettás mennyezetét készítteti és 1765-ben harangot öntet, Pálffi György készítteti 1734-ben a ma is álló fatornyot.

Tarcsafalva és filiái — Csehétfalva és a két Kadács — között a templomfenntartás kérdésében sok nézeteltérés adódott. Egy számadáskönyvben maradt fenn az az 1618-ból való egyezséglevél, mely Tarcsafalva és Csehétfalva elszakadása ügyével kapcsolatban azt jegyzi fel, hogy az egyenlenség a templom és más egyházi épületek javításának a két falu közti arányából keletkezett (említi Ürmösi Kálmán: *A tarcsafalvi unitaria ekklézsia.* 360.). Egy 1695. május 5-i zsinati végzés szintén az anyaegyház temploma javításában való részvételt tartja fontosnak: „Deliberatum in negotio Ecclesiae Tarcsafalvien. et filialium Felső et Alsó Kadács. [...] Az templum építésiben az mater Ecclesianak szintén ugy tartozzanak építtetni az Filialisok, mint eddigh.” (Uo. 361.)

A régi templom állapotáról a javításokat és átalakításokat jelző évszámokon túl csak kevés adatunk van. 1743. március 25-én a vizitáció azt jegyezte fel Tarcsafalván, hogy „A templom, czinterem, parochia és mester háza körül való defectusoknak megépítését kezességre vállalák.” (GenerVizit 1741; idézi Kelemen 1922. 179.) Orbán Balázs leírása nem hagy kétséget a templom akkori rossz állapota felől. Lebontására és az új templom felépítésére 1898-ban került sor.

Ürmösi Kálmán lelkész 1876-ban közölt cikkében alighanem középkori falképek nyomaira vezet rá: „Körülbelül 10—15 évvel ezelőtt lehetett, amint isk. tanító Márkos A. beszéli, hogy a templom déli oldaláról csaknem a szószékkal szemben a vakolat egy darabka helyen véletlenül leomlott, s imé a vakolat nélkül maradt helyen valami különös írási jelek, betű formák tűntek elő. [...] be lőnek vakoltatva.” (Ürmösi *i.m.* 363.)

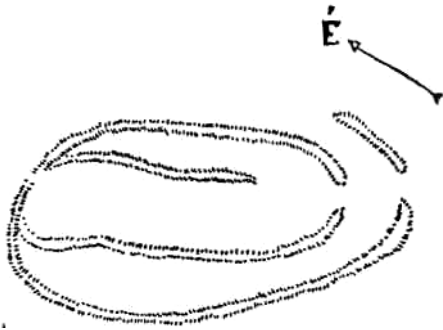
Irodalom

Müller 1859. 210. — Orbán I. 112, 113. *Jelentés a MOB-nak.* ArchÉrt 1873. 129. — Ürmösi Kálmán; *A tarcsafalvi unitaria ekklézsia.* KerMagv 1876. 360—372. — Huszka 1883. 11, 14. — Jakab 1901. 330. — Éber László: *A bútorművesség emlékei Magyarországon.* In: Ráth György: *Az iparművészet könyve.* II. Bp., 1905 485. — Gerecze II. 952. — Malonyay II. 64. — Kelemen 1922. 179. — Balogh I. 1935. 61, 185. — Juhász 1947. 11. — Vătăşianu 1959. 542, 853. — Sebestyén 1963. 116. — Tombor 1968. 199. — Dávid 1969¹. 56.

TARTÓD

Vár romjai

Az északi Hargita nyugati oldalánál, a Parajd és Oroszhegy közötti, 800—900 m magasságban fekvő fennsík egyik Székelyvasság felé lejtő magaslatán, a Kiság és Tartód pataka közt állott valamikor Tartód vára. Ma csak romjai láthatók. A várat Orbán Balázs leírása tette ismertté.

340. A vár ásatási alaprajza (Ferenczi Géza után)

Ezelőtt tíz évvel régészeti feltárása is megkezdődött; az ásatást vezető Ferenczi István és Ferenczi Géza meghatározták a vár korát, s körvonalazták történelmi jelentőségét is.

A magaslatra épült vár ovális alakú, lepusztult falai faragatlan kövekből, helyben oltott mészhabarcossal kötve készültek, 1,6—2 m vastagságban. Az alapozás itt-ott közvetlenül a sziklás talajra került, másutt alapozó árok nyoma figyelhető meg. A falakon belül lakótorony nem volt. A kutatóárkokból korongon készült égetett agyagedény-töredékek kerültek elő, a fenékbélyegzős cserépanyag ugyanúgy a XI—XII. század fordulója körüli időre mutat, mint a várfal építéstechnikája vagy a falazat mészhabarc-s-kötése és a töltött fal (külső felületén szabályosan rakott, közbül törmelékkel töltött falazás) építése.

Tartód vára tagja volt annak a gyepűvédelmi rendszernek, amelyhez Budvár, Kustaly, Firtos és Rabsonné vára is tartoztak, s amelyet a feudális magyar királyság a XI. század végén, a XII. század elején épített ki a keleti steppei nomád népek támadásának feltartóztatására. Tartód várát a XIII. század végén már nem lakták (Ferenczi 1971. 1138—1146.).

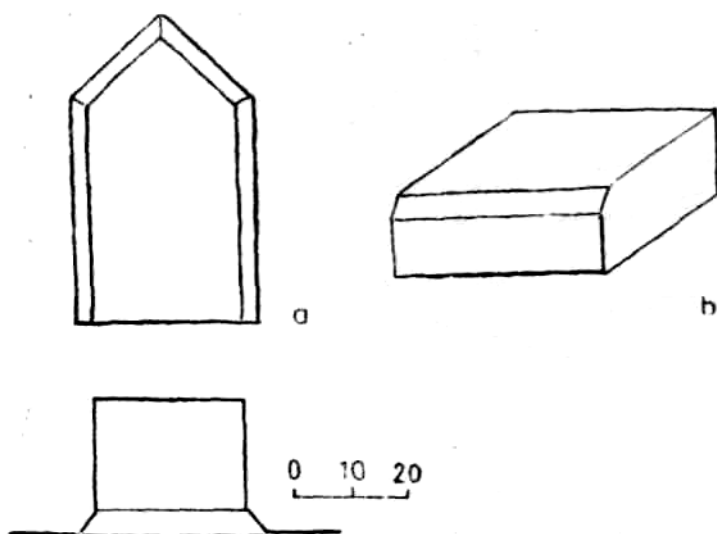
Irodalom

Orbán I. 131—132. — Jakab 1901. 135, 142—143. — Ferenczi 1971. 1138—1146. — Ferenczi Géza—Ferenczi István: *Székelyföldi gyepűk*. Korunk 1972. 2. sz. 312. — Ferenczi 1978. 948.

TORDÁTFALVA

Unitárus templom, gótikus részletekkel

A falu nyugati szélén, dombhajlaton áll az 1819—1823 között épült, keletelt templom. Falába a régi épületből néhány faragott követ építettek be. A templom északi falában, másodlagos elhelyezésben, háromszögű lezárású, élszedéses, egyszerű szentségtartó fülke van, egyetlen kőből faragva. Az északi falhoz csatlakozó szószékhez vezető négy lépcsőfok elszedett faragott kőből készült. E kövek olyanok, mint az egyszerű szemöldökgyámos ajtókeretek szárkövei. E faragványok tanúsága szerint a

341. Szentségtartó fülke (a), élszedetes kőfaragvány (b)

régi templom késő gótikus épület lehetett. Ennek múlt század eleji átépítésével alakult a mai épület, de hogy a felsorolt darabokon kívül mennyi maradt meg az új épületben a régiből, azt egy majdani falkutatással lehet csak eldönteni. Az 1789. évi vizitációs jegyzőkönyv így írja le a régi templomot:

„Jobb kézre vagyon egy Harang láb Csere fákból. Sendelyes, de már rongyosodni indult fedél alatt és ugyan Sendely fedél alatt a kerítés közepében egy Kő Templom kívülről deszkával fedett 8 közlábakkal erősítettett, [...] egy Szép zöld festékes ajtó [...] mellyen belőlről ezek irattak: MAGA KÖLTSÉGÉVEL TSINÁLTATTA TORDATFALVI KÜS JÓZSEF EZEN AJTÓT ISTEN DITSÓSÉGÉRE AO. 1772 DIE 3-IA JUNII. Nem különben hátulso részében is a Templomnak bé járást szolgáltat más zöld festékes s virágos ajtó [...]. AO 1789 ESZTENDŐBEN TSINÁLTATOTT KÜS JOSEFNÉ BENTZÉDI GYÖRGYNÉ, ÉS GERÉB JÓZSEFNÉ ÉNLAKI ASZTALOS TÓT GERGELY ÁLTAL. Ezen ajtón belől jobb kézre levő Gráditson vagyon feljárás egy tölgy-fa gerendában fenyő-fa deszkázattal épült s virágoson festett Karban, melynek elein ezek olvastatnak: RENOVALTATOTT EZ A KAR NEMZETES PÁLFI SIGMONDNÉ ASSZONYOM HÜSÉGES FORGOLÓDÁSA ÁLTAL, ISTENES INDULATTYÁBÓL AO. 1687 NEMZE. MIKLÓSI JUDITH ÁLTAL. [Az asztalon írás:] ECCLE UNIT ARIA TORDATFALVENSIS ANNO 1759. [...]. A pulpituson pedig ez olvastatik: ARA UNIUS VERI DEI ECCLA UNIT. TORDÁTALVENSIS AEDIF. PER. AR. GREGORIUM TÓT ENLAKA 1759. Prédikálló Szék is kőből rakva itten vagyon a Templom észak felőli való oldalában az a felett lévő Koronával együtt [felirata I. Pét. 2:9. I. Pét. 5:2. 4 és:] 1789 ISTENES INDULATTYÁBÓL KÉSZITTETTE KÜS JOSEF EZEN MUNKÁT. Ugyan itten Közeppe táján szolgál erősségére a Templomnak egy árcus kőből rakott, mely által a Templomnak mennyezete két részekre szakaszthatik, mind a kettő különböző virágokkal festett deszkázatból való lévén;

melynek közepén ezek olvastatnak: AEDIFICABAT, PINGEBATQUE DANIEL MUSNAI ET STEPHANUS BÖZÖDI AEDILIS VERO ERANT PETRUS VARGA ET STEPHANUS SZEDERJESI AO 1687. 12. JULII SOLT 12:3. JERTEK EL ÉS MENNYÜNK FEL AZ UR HEGYÉRE ÉS JÁKOB HÁZÁHOZ, ÉS MEG TANIT MINKET AZ Ő UTAIRA ÉS AZ Ő ÖSVÉNYEIN JÁRJUNK MERT SIONBÓL MÉGYEN KI A TÖRVÉNY ÉS AZ UR IGÉJE JERUSÁLEMBŐL. Ismét: AEDIFICATUM HOC LACUNAR TEMPLI GEN. SIGISMUNDUM PÁLFI DE GAGY REGNANTE ILLUS. AC. CELSIS. TRANSYLVANIAE PRINCIPE MICHAELE APAFI, PARTIUM REGNI HUNGARIAE DNO, ET SICULORUM COMITE. Ismét: SOLUTAR. INDUSTRIA HOC LACUNAR TEMPLI AEDIFICATUM EST GEN. D. ANDREAE PÁLFI DE GAGY. REGNANTE ILLUSTR. AC CELSIS. PRINCIPE MICHAELE APAFI PARTIUM REGNI HUNGARIAE DOMINO ET SICULORUM COMITE: Ismét: DEUT 6:14 NE MENNYETEK IDEGEN ISTENEK TISZTELETÉRE ADDIG AO DNI 1668 12. 8-BRIS.” (UnitPüspVizit 1788. 759—762.) Egy ma is meglévő úrasztali pohárról, mely késő gótikus munka, meg néhány későbbi, már nem létező felszerelési tárgyról ugyanezen jegyzőkönyv tudósít: „Ezüst Pohár, fenekén 6 sziv módjára drótoson virágzott, [...] ón Palatzk: GOMBOS ANDRÁS 1632, [...] circiter 230 fontos Harang: ANNO 1772. EZT A HARANGOT TSINÁLTATTA AZ ENLAKI UNITÁRIA EKKLÉSIA MAGA KÖLTSÉGÉVEL A FÜLEP PÁL CURÁTORSÁGÁBAN [...] kisebb: IN GLORIAM UNIUS VERI DEI PER INDUST. T. R. ET MUNIT. G. P. PÁLFI ESTRE PERONE TORDÁTFALVI FILII EJUS JESU CHRISTI CONNECTA A. 1697” (uo. 768, 769, 781.).

A vizitációs feljegyzésből megállapíthatjuk, hogy az akkori templom hajóból és szentélyből álló késő gótikus épület volt, támpillérsoros külsővel és diadalívvel tagolt belső térrel. Az egyik rész festett mennyezete 1668-ban, a másik rész mennyezete és festett karzata 1687-ben készült, bizonyára nagyobb épületjavítással összefüggésben. Az ajtószárny és harang 1772-es, a berendezési tárgyak 1789-es évszámai szintén jelezhetnek javításokat. E régi templom újjáépítéséről (esetleg átalakításáról) néhány rövid feljegyzést találunk: „1815. nov. 23. A Templom a régiség miatt omladozó” félben [...] hasonlólag ajánlatik a templom megújítása is. — 1819. nov. 30. Templom elbontatván ugy kezdett építtetni. — 1823. A Czinterem az építés miatt pusztá, azonban hogy a templom szépen ékeskedik és el készült, örömmel szemléli a Visitatio.” (Vizitációs bejegyzések; a tordátfalvi unitárius egyház. Libellusa 1802. EgyhLvt.)

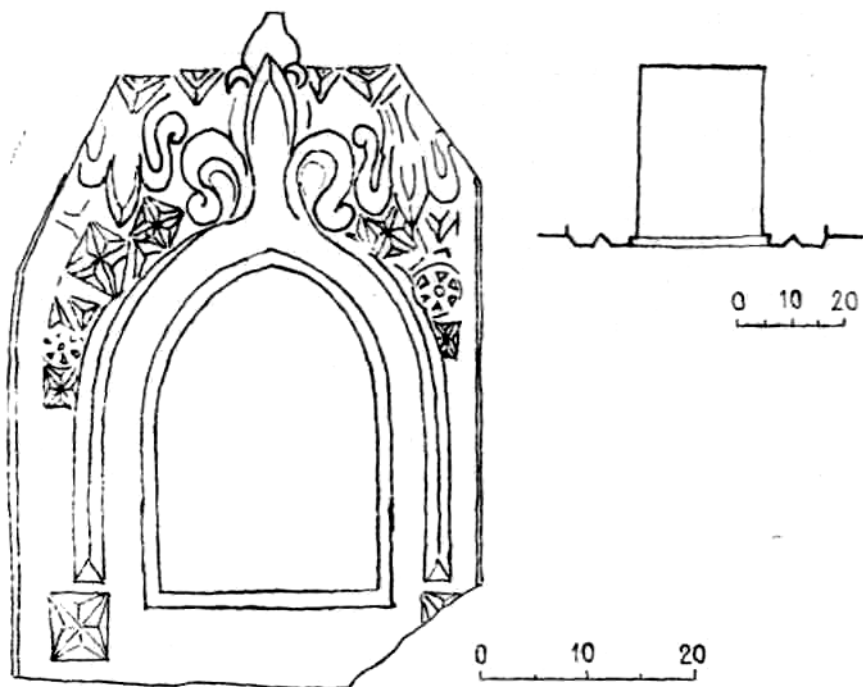
Irodalom

Orbán I. 118. — Ferenczi 1972. 52.

VÁGÁS

Gótikus szentségtartó fülke és középkori harang a római katolikus templomban

Ahol Vágás és Székelydobó faluk széle összeér, ott áll az 1843—1851 között épült római katolikus templom. Ugyanazon a helyen állt az ezt megelőző templom is, melyet 1630-ban a Brandenburgi Katalin által küldött bizottság — Vágás, Dobó, Béta lakónak többségét katolikus val-

342. Szentségtartó fülke

lásúnak találván — a hozzá tartozó javakkal együtt a katolikusok használatára rendel (Schem 1882. 193.; Orbán I. 34.). Egyik vizitációs feljegyzés egy 1784-ben történt templomépítésről is megemlékezik (Schem 1882, 193.), valamint arról, hogy a régi templom elpusztult állapota miatt volt szükség 1843-ban új templom építésére.

A múlt századi építők a mai templom szentélyének keleti falában helyezték el a régi templom szépen faragott szentségtartó fülkéjét. Az egyetlen kötömbből kialakított fülke csúcsíves nyílását szegő tagozatok liliomban végződnek, két oldalán fordított elhelyezésben ismét egy-egy liliom van. A hajlékony vonalú liliomoktól szabadon hagyott felületet a népi fafaragásból ismert metszett díszítőmotívumok töltik ki: körbe írt rozetták és négyszögbe írt négyágú csillagok; a csillagmotívum a ke-retdísz alsó sarkain is megjelenik. Ismeretlen mesterét közvetlenül ihlette meg a népművészet, annak elemeit természetességgel iktatta be a góti-ka formavilágába. Készítésének kora a XV. század.

A templom Orbán Balázs által számba vett középkori harangja elhasadva, használaton kívül, de megvan. Felső részét négy medalion díszíti. Az első négyzetes dombormű témája a Kálvária; a háromalakos kompozíciót kétoldalt indadíszes keret határolja. A második kör alakú és egy olvasó szentet ábrázol (talán Hieronimus egyházatyát). A harmadikon trónuson ülő királyt láthatunk. A negyedik medalion írópultra hajló, könyvmásoló szentet ábrázol. A három köralakú dombormű ábrázolása teljesen megegyező a székelykeresztúri római katolikus templom medalionos harangjának három ábrázolásával, a Kálvária jelenete vi-

szont az Orbán Balázs által képen is bemutatott elpusztult tarcsafalvi harangon volt látható. A királyalakos ábrázolások alapján Orbán Balázs a XIV. század közepére helyezte a medálba fogott domborműves harangok készítése idejét. Véleményünk szerint a medalionok alkalmazása tovább is tarthatott, mint a királyalakos pénzérmék forgalma.

A pápai tizedjegyzékben a tizedet fizető plébániát nem Vágáshoz, hanem Dobóhoz írták fel: 1333-ban Andreas de Dobov 3, 1334-ben 4 dénárt fizet. Ez utóbbi évben Johannes Sacerdos de villa Voygias is szerepel 1 régi dénárral (MonVat I. 115, 132, 133.). Mindez a Vágás és Dobó között álló templom korai létét igazolja.

Irodalom

Orbán I. 34. — Schem 1882. 193. — Juhász 1947. 11, 96. — Makkai 1954. 552.

VARGYAS

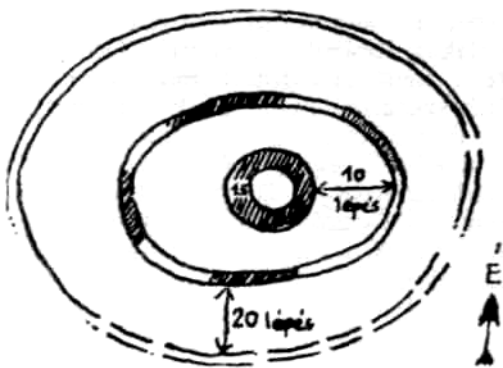
Vármaradványok

Az Udvarhelyszéket Erdővidékkel a Rika és a Hagymás erdőségein át összekötő hegyi átjárók útvonalában, illetve Oklánd és Vargyas között még teljesen fel nem kutatott vármaradványok találhatóak, melyekre először Orbán Balázs hívta fel a figyelmet. A Hagymás vára néven ismert római őrtornyon kívül két középkori vár maradványát is megtalálhatjuk itt.

Kustaly vára Vargyastól északnyugatra, a Heveder hegyese és a Gyepübükke közötti nyergen, erdő által benőtt helyen fekszik. Orbán Balázs 2 m magasságig fennálló négyszögletű torony maradványát látta itt, fallal és védőárokkaal körülvéve (Orbán I. 227). Megállapításait az 1971-ben végzett régészeti kutatás csak részben igazolta, közben ugyanis 1902-ben az országút építéséhez a várrom köveinek jó részét elhordták. 1971-ben megállapítható volt, hogy Kustaly vára tojásdad alaprajzú, mészhabarccsal kötött kőfalú vár volt, védőárokkaal övezve (Ferenczi—Ferenczi 1972. 311—312.). Belső torony vagy épület nyomai nem mutatkoztak, viszont a kutatóárkokaal „díszített és díszítetlen koraközépkori (XI—XII. századi) edénytöredékeket, köztük fenékbélyeges fazekak aljának töredékeit sikerült felszínre hoznunk” — írják beszámolójukban a kutatók (*i.m.* 312.). A vár hadászati szerepe és történelmi jelentősége ugyanaz volt, mint az egykorú Budváré, Firtosé és Tartódé.

A *Hegyesetői* vagy *Attila-vár* a Rika erdőségében, a Felsőrákosról Oklándra vezető út közelében található. Orbán Balázs itt egy kör alaprajzú várat, ennek falához csatlakozó bástya omladékát és a vár belső terében egy kör alaprajzú torony maradványait figyelte meg (Orbán I. 229.). Az újabb kutatás a kör alakú várfalat, a vár közepén a donjont igazolta, és a falakon kívül védőárok is húzódott. Keletkezési korát a szakirodalom a XIV. századra helyezi (Székely 1976. 63.).

E vármaradványokaal a Kakasborozda vagy Ördögborozda néven ismert és Alsórákostaal az Almási barlang felé húzódó földtöltés és sáncrendszer is egybekapcsolja.

343. A hegyestetői vár alaprajza (Székely Zoltán után)

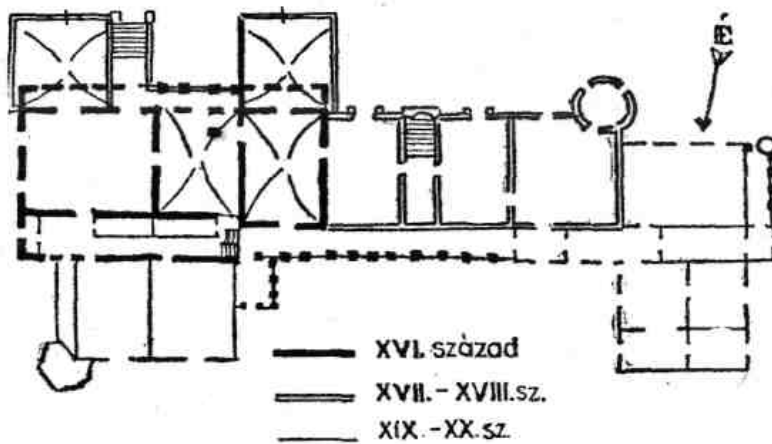
Vargyastól délre, a „*Szenti Mart*” nevű határrészben Orbán faragott kövekből álló *alapfalakat* és ezekhez tartozó *épület maradványait* figyelte meg, közlése szerint a helybeli hagyomány e romokat egy kápolna és szerzetesi lakások maradványainak tartja (Orbán I. 234.).

Volt Daniel-kastély

A vargyasi kastély, amint ma reneszánsz, barokk és klasszicista elemeivel előttünk áll, egy több szakaszú építési folyamat eredménye. Kezdetei a vargyasi előnévvel 1499-től feltűnő Daniel család megjelenésének idejére tehető (SzOkl III. 135.). A nagyjából nyugat-keleti irányú hosszanti épület nyugati szárnya a legkorábbi, reneszánsz ajtó- és ablakkereteit a későbbi építkezések során más épületrészekhez mozdították, átalakították, címeres, feliratos köveinek egy része elkallódott, más része múzeumok gyűjteményébe került. A nyugati szárnyat két délre néző, barokk oromzattal és manzardtetővel alakított oldalrizalit uralja, közöttük reneszánsz oszlopos árkádos tornáccal. E szárnyhoz csatlakozik kelet felé az ún. palotaszárny három helyiséggel, dél felé néző kerti bejáratát kannelurás szárakkal és tagozott párkánnyal képzett reneszánsz ajtókeret díszíti; az épületrész délkeleti sarkán kiugró körbástyát találunk. A palotaszárnyat 1937-ben kelet felé több helyiségből álló épületrésszel toldták meg. A kastély nyugati, régi részéhez észak felől két helyiség csatlakozik, északnyugaton sokszögű sarokbástyával. Ez a klasszicista kiépítésű épületrész 1853-ban, a bástya e században épült.

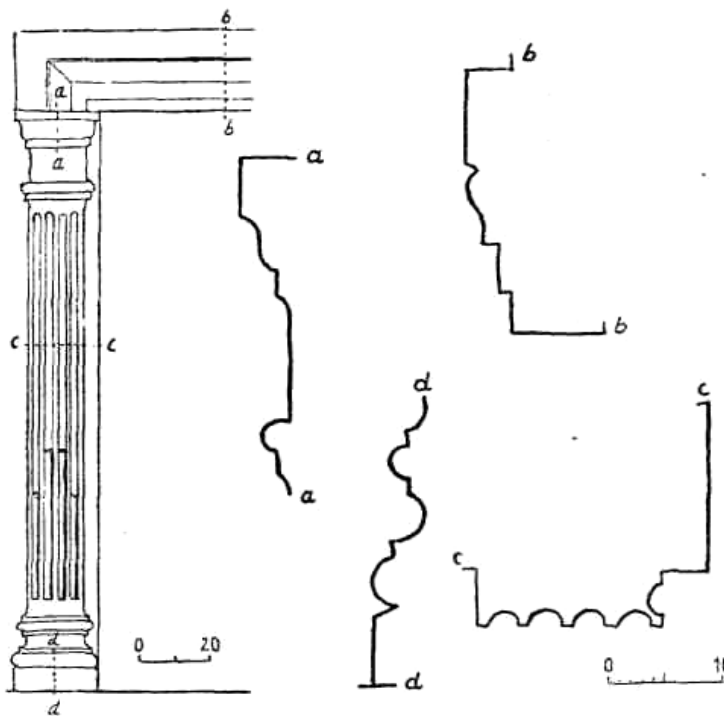
A kastély építéstörténetét legutóbb Kisgyörgy Zoltán foglalta össze a fellelhető írásos adatok és kőfaragványok alapján (*A vargyasi és olaszteleki műemlék-kastélyok*, 435—438.). Kutatása eredményeként hat építési periódust állapít meg. A legkorábbiról nincs konkrét adat, családi oklevelekből csak annyi bizonyos, hogy a XVI. században valamikor, de még 1580 előtt a család udvarháza elpusztult (Vajda Emil: *A vargyasi Daniel család közpályán és a magánéletben*. Bp. 1894, 23. és Daniel Gábor: *A vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza*. Bp. 1896, 24.). Nyilvánvaló feltételezés, hogy e pusztulás után újjáépítették.

A második építést két évszamos faragvány igazolja. Köpeczi Sebestyén József rajzából ismeretes egy kőtábla töredéke, melyen a „D—46”

344. A Daniel-kastély alaprajza (Kisgyörgy Zoltán után)

felirat valószínűen „Daniel — 1646”-ra egészíthető ki (Kisgyörgy, *i.m.* 436.); és ma is látható az egyik ajtókeret fölé helyezett szemöldökkő DEUS PROVIDEBIT A. D. 1650 felirata. E dátumokhoz köthető a „pa-

345. A Daniel-kastély kerti homlokzatának ajtókerete (Sebestyén György és Sebestyén Viktor rajza)

lotaszárny” építése. Nem sokkal ezután, 1661-ben a kastélyt feldúlták, javait felprédálták (Vajda, *i.m.* 254—256.).

Jóval nagyobb pusztulás érte a kastélyt a kuruc háborúk idején, erről és az 1723-ban történt javításról az az emléktábla szól, melynek feliratát már csak Orbán Balázs leírásából ismerjük: PER ACERBAS BELLORUM CIVILIU ADVERSITATES ALTERIUS QUONDAM FRANCISCI PRINCIPIS FILIO ET MOTU ILLORUM DUCE, AB ANNO 1703 CUM INGENTI HUNGARIAE ET TRANSILVANIAE RUINA AD ANNUM 1711 PROTRACTA PLURIMIS D. MAGNATUM ET NOBILIUM RESIDENTIIS DEVASTATIS, HAS QUOQUE AEDES SEMIRUTAS RELIQUERAT, QUARUM REPARATIONI AUXILIO DIVINO FRETUS, PRIMAS ADMOVIT MANUS STEPHANUS DANIEL SENIOR DE VARGYAS CUM FIDISSA VITAE SUAE SOCIA POLYXENA, COMITISSA PEKRI 1723 — STEPHANUS L. B. DE DANIEL DE VARGYAS SEDIS SICULICALIS UDVARHELY SUPR. JUD. REGIUS, CUM POLIXENA NATA COMITISSA PEKRI VITAE SUAE SOCIA AESTIMATISSIMA. (Orbán I. 228.) A székelykeresztúri múzeum egy szép barokk faragású nagy emlékkövet őriz, melyen Daniel István és Pekri Polixéna címere és neve, valamint az 1745-ös évszám látható. Ugyanott egy M. D. betűkkel jelzett Daniel-címeres reneszánsz kőfaragvány is található. Családi adatok szerint Daniel Elek „vargyasi udvarházát 1797-ben átalakította” (Daniel, *i.m.* 254. — idézi Kisgyörgy, *i.m.* 437.). A barokk homlokzatú keleti rizalitok valószínűen e XVIII. századi építkezések valamelyikében jöttek létre.

A nyugati szárny észak felé néző része 1853-ban készült klasszicista stílusban, ehhez 1920—22 között Daniel Ferenc egy sokszögű bástyát csatolt (Kisgyörgy, *i.m.* 438.).

A kastély javítására és a palotaszárnyhoz kelet felé csatolt épületrész kiépítésére 1937-ben került sor Köpeczi Sebestyén József tervei szerint (Kisgyörgy, *uo.*).

Lebontott középkori unitárius templom

A régi unitárius templom a falu alsó felében állott, ahova később egy kis református templomot építettek, számon tartva azt, hogy a régi templom „kriptája” a mai templom alatt megmaradt.

A lebontott régi templomról az 1789. évi unitárius püspöki vizitáció jegyzőkönyvében a következőket találjuk feljegyezve: „Nevezett funduson vagyon az Ecclesia tserép fedél alatt levő nagy Szép kő temploma mellyet körül mind össze 15 erős kő lábak erősittenek, az mellyekből 12 faragott kövekből, más hárma darás kőből vagyon készittetve. [...] négy nagy üvegablak a templom alsó részéhez, egy napnyugaton a karhoz, az ugy nevezett ablak szemöldökök faragott kövekből vagynak készittetve. [Három ajtó:] faragott kő ajtó szemöldökökre ütöznek [...] a templom Napkeletről erős bolthajtással vagyon ékesítve, az melly Bolthajtás és [festékes, nyugati] mennyezet között vagyon mind egészében faragott kövekből álló Szivárvány [...] egészen faragott kövekből rakott Prédikáló Szék [...]. A templom Bolthajtásos része alatt Észak felől a MIgs Dániel familia ülő Széke előtt egy faragott kő Lábon álló Faragott kő Asztal [...]” Továbbá említenek még két fakarzatot (északon és nyugaton), kőkerítést zsindefedéssel és nyugat felől különálló magas tornyot

boltozott ülőfülkékkel, 1667-es és 1763-as évszámú harangokkal. A cserefából készült toronyajtó szemöldökén 1777-es évszám volt (UnitPüspVizit 1788. 416—417, 425.).

Ennek a templomnak anyagát, faragott köveit minden bizonnyal beépítették a falu belterületén 1813—1820 között emelt új templomba, de csak egyetlen darabot helyeztek el látható módon: egy fenyőtobozzal díszített kannelurás reneszánsz pillért a szószékfeljáró mellvédje elé. A templomfalak lábazati részébe sok hasáb alakú kő van beépítve, hosszanti elhelyezésben, de szabadon álló oldala egyiknek sem profilált.

Az egyházvizsgálat idején készített templomleírás egy nagy részében középkori — gótikus stílusú — templomot mutat be. Ezt bizonyossá teszi Vargyas plébániájának az 1333. és 1334. évi pápai tizedjegyzékben való szereplése is. A fizetett tized udvarhelyszéki viszonylatban közepesenél nagyobb jövedelmű plébániát jelez. Ez időben tehát már volt temploma Vargyasnak. A leírásból a 15 kőből rakott támpillérre, a faragott kő ajtó- és ablakkeretekre, a kőfaragású diadalívre vonatkozó feljegyzések a leírt templom gótikus voltát bizonyítják, míg a reneszánsz szószékfeljáró — amelyet a mai templomba is átmentettek —, a karzat és festett mennyezet a hajóban a későbbi korok stílusjegyeit őrzi. A Daniel család egyháztámogató szerepét joggal feltételezhetjük. Egy elkövetkezendő templomjavításnál feltétlenül számolni kell a régi templomból esetleg átmentett faragványok meglétével.

Irodalom

Vármaradványok

Kövári 1852. 48. — Orbán I. 227, 229, 233—234. — Gerencze II. 948. — Jakab 1901. 144, 145. — Téglás Gábor: *Dák várak Udvarhely megye keleti és északi hegyvidékén*. ErdMúz 1895. 237—247. — B. Nagy 1970. 14. — Ferenczi 1971. 1140. — Ferenczi—Ferenczi 1972. 310—331. Kisgyörgy 1973. 105—106. — Székely 1976. 63. — Ferenczi 1978. 948.

Volt Daniel-kastély

Kelemen Lajos: *Újabb adattár a vargyasi Daniel család történetéhez*. Kv. 1913. — Kelemen Lajos: *Vargyasi legidősebb báró Daniel Gábor*. ErdMúz 1915. 67—68. és KerMagv 1915. 53—56. — K. Sebestyén József: *Erdélyi reneszánsz emlékek*. Kv., 1927. — Balogh Jolán: *A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben*. MMűv 1934. 153—15-i⁷. — Biró 1941. 88, 128. — Ionescu II. 203. — Sebestyén 1963. 40, 46—47, 49, 62, 112—115, 234—233. — Dávid 1968². 546. — Dercsényi 1970. 246. — B. Nagy 1970. 45, 90. kk. — Kisgyörgy 1973. 39, 95. — Kisgyörgy Zoltán: *A vargyasi és olaszteleki műemlék-kastélyok*. Aluta 1976—77. 435—460.

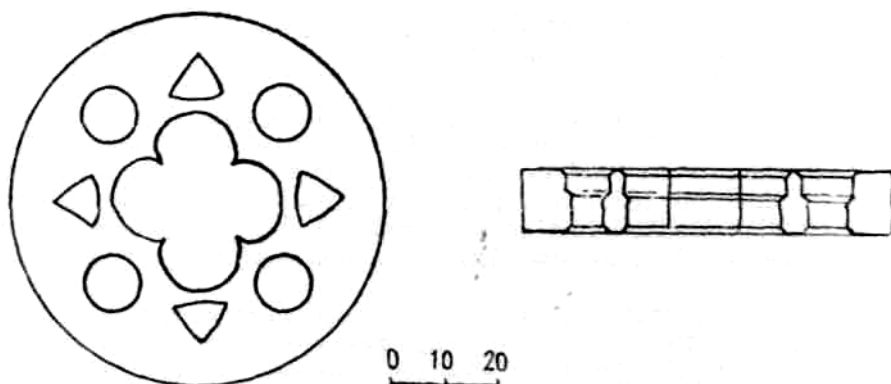
Lebontott középkori unitárius templom

Kelemen 1922. 168. kk. — Juhász 1947. 13, 52, 143. — Kisgyörgy 1973. 98.

ZETELAKA

Gótikus töredék a római katolikus templomban

A századunk elején, 1910-ben épült római katolikus templom toronyának emeletén egy több darabra tört kő *körablakot* őriznek. A kő át-

346. Körablak egy kora gótikus templomból

mérete 71 cm. Közepén négykaréjos nyílás van, amit váltakozva négy-négy kis méretű kör, illetve ívelt háromszög alakú nyílás fog körbe. Nyilvánvalóan egy tölcéséres béléttű nagy körablak nyílása volt, amely kora gótikus stílusú épülethez tartozhatott. Alighanem egyetlen hírmondó darabja Zetelaka pápai tizedjegyzékben említett plébániája kőtemplomának 1333-ban „Benedictus Sacerdos de Zokaloka solvit III. banales”; 1334-ben talán ugyanő „Zathalaka” 1 dénár tizedét fizeti (MonVat 115., 133.)

További adataink a falu népességéről, foglalkozásáról, egyházi hovatartozásáról és templomépítésekről tudósítanak. Az 1566-os lófő-összeírás 13 nevet sorol fel Zetelakáról (SzOkl II. 204, 206.), az 1567-es kapu-összeíráskor 40 telket jegyeznek fel, s egy kőfaragó is él a faluban (SzOkl II. 220.). A két adat Udvarhelyszék legnépesebb falui közé sorolja Zetelakát a XVI. században. A fejedelemség építkezéseihez a falu a XVII. századtól kezdve évi 100 000 zszindely szolgáltatásával járul hozzá, hadi szolgálatok helyett, amint azt az 1631. évi kiváltságlevele igazolja (Jakab 1901. 366.). A falu nagy lélekszámának megfelelően egyháza is jelentős volt. Egy 1651-ben kelt tanúvallatásból megtudjuk, hogy az 1590—1612 közti időkből, az Udvarhelyszéken hódító reformáció idején Zetelaka református esperesi székhely volt (Veszely 1860. I. 317.). A katolikus hitre való visszatérés egyben templomépítést vagy megújulást is jelent. Amikor 1860-ban új templomot építenek, a felszentelési okmányban feljegyzik az előbbi építkezések akkor tudható adatait. Egy 1615. N. G. feliratú építési emlékkő volt a szentély alapjában. Ezt a templomot 1666-ban a tatárok felégették, de a hajót még abban az évben helyre is állították. 1755-ben, Bálintffy János plébános idejében harmadszor építik meg a templomot (talán ehhez tartozott a ma is meglévő körablak); ekkor még áll az 1615-ből való szentély (Decretum parochiae Zetelakiensis. Vízitációs feljegyzés 1824. EgyhLvt. és Schem 1882. 193.). Hadnagy János plébános szíves közlése szerint ezek az 1615—1755 közötti adatok annak a templomnak az építésére vonatkozathatók, amely a falutól keletre, a Csele nevű helyen állott. Az utolsó két építkezés már a falu között történt.

A reneszánsz kori építető (N. G.) feltételezhetően Nagy Gergely, illetve annak a Nagy Imrének egyik utóda, aki az 1566. évi lófő-összeírásban szerepel, s aki 1583-ban Báthori Zsigmondtól adománylevelet kap a birtokaira (Jakab 1901. 329.).

Irodalom

Veszely 1860. I. 317. — Orbán I. 64—66. — Schem 1882. 193. — Jakab 1901. 329, 366. — Juhász 1947. 11, 13, 32, 34, 37, 38, 137. — Dercsényi 1970. 245. — Ferenczi 1971. 1138.